

Omitê Mistefê

Bêndera ramanan (2010-2023)

**-bijarteyek ji nivîsên kevn ên li ser giringiya
ziman, çand, mantiq, felsefe û dîrokê-**

ZIMAN Û ÇAND

Bazîd wekî navendeke zanistî

Di dîroka her welat û gelî de çendek taybetmendiyên hinek bajarên hene. Bajar jî wekî mirovan in. Tê avakirin, geş dibin û dimirin. Lê cudahiya di navbera bajar û mirovan de ew e ku temenê bajarên ji temenê mirovan dirêjtir dibe. Hinek bajarên siyasî çendîn sedsalan wekî paytext dimînin, hinek bi sedsalan wekî bajarê bazirganiyê tî naskirin, hinek mirî tî cîhanê, bi salan mirî dimînin û navê wan nakeve deftera mişkan jî.

Bazîd jî di kûrahiya dîrokê de cihekî wê yê taybet heye ku di gelek heyaman de bûye navendeke zanistî. Him di nava kurdan de him jî di nava cîhanê de hinek taybetiyên Bazîdê, wê derdixin asteke bilind. Mîmarî û avahîsaziya Bazîdê pêşengê konforê ye, di cîhanê de cara pêşîn pergala kalorîferê li Bazîdê hatiye sepandin û tetbîqkirin. Di nava dîwarên Keleha Behlûlî de (ku hûn wekî Seraya Îshaq Paşê nas dikin) lûleyên ji kevîrê giranî hene û dema ava germ tê re derbas dibe keleh gişt germ dibe. Di wê heyamê de ev pergala tu dereke cîhanê tune, tunebûye. Zanistên avahîsaziyê li Bazîdê bi pêş neketana ev encam dernediket holê. Her wiha li fêza kelehê tewleyeke kelê hebûye ku ajalên barkêş, doşanî û siyariyê lê hatine xwedîkirin. Hê hê jî navê vî gundî Tewleya Hêsiyê ye. “Hêsi” di devoka Bazîdê de tê wateya lûtke an jî qatê rajorîn. Li vî tewleyê dema pez an jî dewar hatine dotin şîrê teze bi riya lûleyeke kaxetî (bi boriyê ji tuxlayê) şandine kelehê. Şênîyên kelehê yê mîrzade, axazade, begzade û giregirek sibeh sibeh şîrê teze vexwarine. Min bi çavê xwe ev lûleya kaxetî dît ku ji tewleyê heta kelehê di bin erdê re kişandine. Heke ev ramana ekolojîk di nava bazîdiyan de tunebûya ev mîmarî jî dernediket holê.

Di dîroka kurdan de cihê Ehmedê Xaniyî gelekî taybet e. Carinan hinek hevalên gevrî û colemêrgî dibêjin Ehmedê Xanî ji me ye û ez wiha bersiva wan didim: “Rast e, ji we ye. We berdayê û me jî xwedî kir.” Bi rastî mijar evqasî ne tûj e, lêbelê dorhêla ku Ehmedê Xanî derxiste holê Bazîd e. Ev dorhêla zanistî li bajarê tunebûya ev nivîskarê gewre jî lê nedisitirî, dê ji xwe re li navendeke layiqî xwe bigeriya, bidîta. Her wiha heke ji vî bajarî kesek ji bilî Ehmedê Xanî derneketa me dê bigota bi rastî zanist ji derve de hatiye Bazîdê, hêza bazîdiyan a zanistî ji koçberan e, ne xwerû ye, resen e. Wekî nimûne piştî Ehmedê Xaniyî Muradxanê Bazîdî heye ku ji Xaniyî ne kêmtir e, lê mixabin tenê çend helbestên wî ghiştine ber destan. Her wiha Mele Mehmûdê Bazîdî heye ku hemû kurd deyndarên wî ne. Ji ber ku vî camêrî hemû tekstên edebî yê kurdî bi destî rûsan dane weşandin.

Li vî derê divê em hinekî qala Melayî bikin. Mela di dawiya sedsala 18an de hatiye cîhanê û di dawiya sedsala 19an de jî çûye rehmetê. Li Bazîdê zanistên heyî qedandine û bûye mela. Paşê qîma xwe bi melatîyê neaniye, çûye Tewrêzê, li wir zanistên îslamî yê şî jî xwendine, bûye “elame” ango doktoraya xwe li wir temam kiriye û vegehiyaye Bazîdê. Di zanîngeha Bazîdê de hîndekariyê dike, lê Êris Kurdistanê dagir dike, di vî şerî de biraziyê wî yê ku desteka aborî didê şehîd dikeve. Elame Mehmûdê Bazîdî bi neçarî diçe Erzeromê, ji xwe re karekî digere û li vî derê têkiliyên wî bi August Jaba re çêdibin. August Jaba cihûyekî polonî ye, di Wezareta Derve ya Êris de dîplomatek e û tayîna wî wekî balyoz derdikeve Erzeromê.

Ez bi tefsîlatê serê we neêşînim, welhasil çîroka pêşketina wêjeya kurdî ya zanistî dest pê dike. Beriya Elame Bazîdî wêjeya kurdî di asta zimanê helbestkî de ye, lê Elame ruh û giyanekî teze dide wêjeyê. Bi berhevkeriya çanda gelêrî dest pê dike, bi klasîkan didomîne, bi wergerê digihîne asteke neteweyî û bi analîzên sosyo-psîkolojîk taca zanistê dide serê wêjeya kurdî. Pexşana kurdî ango nivîsa nehelbestkî ya kurdî bi Elame Bazîdî dest pê dike. Berhema wî ya Rusûmatname ji Muqedimeya Ibn Xeldûnî ne kêmtir e. Ibn Xeldûn li ser pîrgirêkên şaristaniyê radiweste; Elame Bazîdî jî li ser civak û mirovî disekine û damezrînerê mirovnasiya kurdî ye. Bi gotineke din derûnînasî û civaknasiya kurdî bi Elame Bazîdî dest pê dike. Heke dorhêleke zanistî ya pergala perwerdehiyê li Bazîdê tunebûya ev kesê dahî û jîr jî dernedikete holê. Wekî ku mûz li erdên sar hêşîn nabin dorhêleke zanistî tunebe û asta perwerdehiyê bilind nebe mirovên gewre jî dernakevin pêş.

Di dawîya sedsala 19an heta dawîya sedsala 20an cardin Bazîd navendeke zanistî û siyasî ye. Seydayê Nursî qala Mihemedê Celalî dike ku çî xweşmêrek bûye. Mixabin ne bazîdiyan derheqa wî de agehiyên qenc berhev kirine ne jî peyrewên Seydayê Nûrsî li jiyana seydayê seydayê geriyane. Her çiqas min derbarê wî de gotarek weşandibe jî -wisa bawer dikim ku- ne layiqî meqama wî ye. Zanayekî van demên dawîn heye ku wekî Xelîfe Êsiv tê naskirin. Xelîfe Êsiv jî li ser şopa Elame Bazîdî diçe, ji zimanê helbestê zêdetir zimanê zanistê yî pexşanî bi kar tîne, zimanê wî yê huqûqî gelekî xurt e. Xelîfe Êsiv ne tenê zanayekî medreseyan e, ew helbestvan, aqilmendekî civakî û huqûqnasekî di pileya (dereceya) yekem de ye. Berhemên wî hê hê jî li Bazîdê wekî çavkaniya huqûqa şer'î ya sereke tînin hesabandin.

Komara Agiriyê ya bi xebatên Biroyê Heskê hate avakirin û serfermandarê wê Ihsan Nûrî bû, ji ber vê dorhêla Bazîdê ye. Taybetiya Komara Agiriyê ew e ku heta dilopa dawîn a xwîna xwe têkoşîn daye, teslîm nebûye, dev ji serxwebûnê bernedaye. Di wê heyamê de tu berxwedaneke kurdan bi qasî vê berxwedanê berdewam nekiriye. Heke ev çemk û feraseta stratejîk di dorhêla Bazîdê de tunebûya ew berxwedan jî ewqasî dirêj nedikişand.

Bazîd piştî salên mehrûmiyetê yê dirêj careke din li ser xîmên zanistî li reh û rîşeyên xwe digere. Em di destpêka sedsala 21an de ne, em bijîn û temenê me têrê bike em ê pêşengên zanistê yê nû jî li Bazîdê bibînin. Gelek berate û nişaneyên vê yekê derketine, reqabetek heye û encam dê gelekî baş be însaElah.

Bi kurdkujiyê kî kêfxweş dibe?

Şerê di navbera kurdan de kê kêfxweş dike? Helbet xêrnexwazên dagirker û nezanên kurdan ji şerekî kurdî-kurdî kêfxweş dibin. Gava xêrnexwazên dagirker kurdekî dikine nêçîr, nezanên kurdan bi dilsozî dibine tajiyan nêçîrê û li pey kurdên şerker dikevin. Bi rastî stratejiyeke kevn a şeran dibêje ku *“dijminê xwe bike du paran, yekî berde qirika yê din û paşê serkeftiyê westiyayî ji holê rake”*. Helbet dagirkeran jî ev stratejî xwendine û beriya min pê hesiyane; lê tiştê ku dilê mirovî diêşîne ew e ku beşeke kurdan çima agirê dutîretiyê, dubendiyê û dualîtiyê geş û gur dike.

Ji van nezanan hinekan kêr, xencer û şûr hildane, bêşerm dibêjin ku *“aliyê rastê qut bikin bila birîn pak be”*; dijberiya zirnezana jî dibêje ku *“aliyê çepê ji holê rakin ku endamê birîndar nemîne”*. Iblîs tevî têjikên xwe van rojan gelekî kêfxweş in; bi beşereke xweş dikenin û piştî vedigerin ser nezan-zirnezanan me, tîqetîqa wan di gelî-gebezokên Kurdistanê de olan dide: *“De bila rabin, hev bikujin; de bila rûnin, hev bisojin”*. Hêrsa min ji tevgera Iblîsî zêdetir bi wan kurdan tê ku dibine aliyekî kurdkujiyê. Heke tu ji wan kurdên nezan-zirnezana re bibêjî *“kîloyek pîvazên xwe biavêje çopê”*, helbet ew dê bibêjin ku *“îsraf e”*; lê gava kurd dikevin qirika hev û hev qaqa reş asê dikin, ew wekî gumgumokê pifî êgir dikin.

Di kurdkujiyê de du alî kêfxweş in: yek xêrnexwazên dagirker in û yek jî kurdên nezan-zirnezana in. Îcar dagirker layiqî dijminahiya xwe vî agirî geş dikin; lê çima kurd çepikan lê dixin û diranên xwe tûj dikin? Îcar nêçîrvan ê goşt bixwe, gelo çend hestî dê para tajiyan nêçîrê bikevin? Helbet nêçîrvan dê hestiyana bide tajiyan xwe yê kedişkirî-xwemalî û dê tajiyan kolanan bi hinceta nenasiyê biqewirîne yan jî bi guleyekê bike xurê tajiyan xwe yê xwedîkirî. Wisan e di vî şerî de hertim dijmin di karê de ye; ew bi kara xwe kêfxweş e û yê din hertim di zîyanê de ne.

Kurd li kê dera demokrasiyê ne?

Helbet piraniya demokratên kurd negihîştine ber dergehê demokrasiyê; beşa mayîn jî gihiştîye ber dêrê, li ser pêlika yekem a (tîpa Dyê) pêlekana nehpêlikî ezberên xwe dubare dike. Ew ên ku negihîştine dergehê şagirdên demokrasiyeke neteweyî ya neteweyeke din in; Xwedê hez bike ew dê ji mamosteyên xwe hin tiştan hîn bibin, wan hîndekariyan xwe bi zimanê mamosteyên xwe

dubare bikin û heta ku sertûfkaya demokratbûnê wergirin qûşa qantira wan dê biqete. Yê ku gihiştiye ber dêrî, li ser pêlika yekem a wê pêlekana nehpêlikî ezberên xwe dubare dike jî, heke bikaribe ezberên xwe wergerîne zimanê xwe, ew dê derbasî pêlika duyem bibe; heke na, ew dê piştî demekê kumê xwe dayne û li ser wê pêlika îşqalkirî parsê bike, hemû duayên demokrasiyê li hatî-çûyîyan bike ku çend qurişên hûr biavêjin kumê wî, piştî demekê ew dê xwedî li wê pêlikê derkeve û bi parsekên nû re têkeve pêşbazî û qayîşkêşaneke mafparêziyê, qala mafên destkeftî bike, lê belê guhekî wî dê li ser lopêz û ziftiyên be (di zimanê parsekan de polîs û zabite).

Demokrasi mekanîzmeyeke wisan e ku divê makîneya wê ji welatekî demokrat hatibe an jî divê welatekî ew mekanîzmaya xwe ya neteweyî li ser navê xwe tomar kiribe; wekî nimûne tu nikarî bazara demokrasiya Azerbaycanê li welatekî Ewropaya rojava û bakurê Amerîkayê bikî? Her wiha tu nikarî bazara demokrasiya welatekî Ewropaya rojava û bakurê Amerîkayê li welatekî mîna Azerbaycanê jî bikî? Ji ber ku bazirganê demokrasiya paşverû li welatekî pêşketî dibe alaveke qeşmeriyê û bazirganê demokrasiya pêşketî jî li welatekî paşverû dibe mêvanê zindaneke yekkesî ya pir-ewle-kirî(!). Ji ber vê yekê ye ku demokrasiya kurdên bakurî li Edîrneyê aliqî maye, li ser pêlika yekem ezberên xwe dubare û çendbare dike.

Hey şagirdê demokrasiyêyo, heke çanda demokrasiyê bi zimanê te nehatibe hûnandin tu deyndarê zimanekî din, mekanîzmeyeke din, pergaleke din î; qe nebe tu dê bi qasî cenabê Yûnis di zikê wî masiyî de bimînî, roja ku te zimanê xwe yê hundirîn bi kar anî û vegeyîyî bingeha xwe ya resen, masî dê te biavêje qeraxekê, wê hingê cil û bergên te dê bi asîdên hundirê masiyî peritûbin, tu dê rût-tazî li bin dareke yeqûnê binalî, heke bikaribî bi zimanê bav-kalên xwe binalî, tu dê bibî “xwe” û gelê te dê baweriyê bi te bîne.

Heke tu dixwazî bibî xwediyê mekanîzmeyeke demokratîk, demokrasiya xwe bi zimanê xwe bihûne ku bikaribî patenta wê li ser navê gelê xwe wergirî; heke tu wê demokrasiyê li ser navê gelê xwe yê berxwedêr tomar nekî, navê te dê li kêleka navê Harpagus bê nivîsîn û gelê te dê heta hetayê bibe kolayê fermî yê ejdeha û Dehakan. Heke na, tu dê heta mirinê li ser wê pêlikê bî, pîrsa demokratên neteweyên din bikî, silav-duayan li hatî-çûyîyan bikî, nifiran li dilkeviran bibarînî.

Şerê bi sifirê re encam dîsa sifir e (a.0=0)

Min hê fehm nekiriye bê ka çima kurd “**xîreta awarte**” li dijî hev bi kar tînin? Bêguman Şerefyanê Bedlîsî di “*Şerefname*”yê de û Mele Mehmûdê Bazîdî jî di “*Rusûmatnameya Ekradiye*”yê de qala vê kambaxiyê kiriye; lê ne wan camêran ne jî profesoren kurdan ên hevçerx heta niha dermanek jê re nedîtiye. Ne tenê kurd, her wiha dijminên kurdan jî bi vê yekê hesiyane. Bi min sedema sereke ya vê rewşê sistbûna zimanekî nivîskî û tunebûna pergaleke perwerdehiyê ya yekgirtî ye.

Ji ber ku gava zimanekî nivîskî yê hevpar tunebe û hişmendiya kurdan a gelemperî bi pergaleke perwerdehiyê ya yekgirtî nehatibe çarçovekirin, zarokê kurd nikare xeyala serokatîyê bike û bipirse: “*Serok çima ji kîsê min difikire û ji bo paşerojê planan datîne?*” Gelo pir pêwist e ku zarok bikeve xeyala serokbûnê? Belê, bêguman ev xeyal ji bo zarokî sedema hebûnê ye, divê bikaribe çavên xwe berde armanca hera bilind a neteweya xwe û ber bi vê mebestê bikudîne.

Ez ji ku gihiştim vê qinaetê? Pêrar min di destpêka meha îlonê de li televîzyonên Rûsyayê temaşe dikir, nûçegihana televîzyonê mîkrofon dirêjî zarokên pola yekem dikir ku bê ka “*gava mezin bibe dixwaze bibe çi?*”. Gelek zarokan digot ku “*gava mezin bibe, dixwaze bibe serokê*

dewletê". Wekî ku birûskekê li hişê min xistibe, ez vegeyame televîzyonên kurdan û min heman bernamêyên li ser "*destpêka sala perwerdehiyê ya 2019-2020an*" vekirin. Min qe nebihîst ku zarokêkî kurd dibêje "*ez dixwazim bibim serok*" û ez gelekî li ser vê yekê fikirîm û gihiştim vê qinaetê.

Gelo zarokê kurd di ramyariya xwe de ji min pêşketîtir bû? Bi hişê xwe yê analîtîk dizanibû ku ev derî li ber wî hatiye girtin, wî dizanibû ku tunebûn bi sifirê (0) tê nimandin, hejmar çiqasî mezin bibe bila bibe zêdekirin, daxistin, dabeşkirina hejmarekê bi sifirê re bêfayde ye; lê tiştêkî pir xeternak heye ku carandina hejmarekê bi sifirê ($a \times 0 = 0$) wê hejmarê tune dike û dike sifir. Lewre zarokên kurdan ên bakurî û rojhilatî qet qala serokatîyê nakin, ji ber ku dizanin ev derî li ber wan bi temamî hatiye girtin, ango naxwazin întihar bikin. Ji ber ku şerê bi sifirê re hertim encam sifir e.

Heft stranên hirçekî no!

Ez dizanim gava ez behsa girîngiya zimên dikim, radibim-rûdinim û dibêjim "*ziman*" û ev tevgera min -ji dijminên zimanê kurdî zêdetir- gelek dost-nasên min ên kurd aciz dike. Bawer bikin, carinan wisan difikirim ku muxatabê min bi çavekî biçûkxistinê li min dinêre û di dilê xwe de dibêje "*heft stranên vî hirçê no hene û hemû jî li ser zimên in*". Ew bi dilê xwe ne ku derheqa min de çî difikirin, lê ez ê dîsa qala heft stranên xwe bikim:

I.

Zimanê dagirkeran hişê bindestan teral dike. Gava zimanê dagirkeran nûjen dibe, kefa sekeratê bi zimanê bindestan dikeve, hêdî hêdî ji xwe re mirineke hêsatir hildibijêre.

II.

Dikaneke kalê hebû û hemû zarokên xwe bi deynan mezin kiribûn. Piştî ku rêzemarketên tirkan şaxeke xwe li taxa wî vekiribû kêfa wî nemabû, dikan feramûş kiribû û bûbû xanenişîn. Carinan diçû vê marketa ku nanê wî birîbû û pêwistiyên xwe dikirîn. Dîsa rojekê çûbû marketê, keçeke bedew li ber kaseya pereyan dîtibû, keçik bi kurdî nedixivî, ji bihayê tiştan zirnîqek jî danexist û qurîşên hesêb jî jê standin. Kalê fêm kiribû ku **gava ziman hevpar nebe bazar çênabe** û di ber xwe de digot "*me got delal, delal; lê çawa ku delala me gihişte ser kaniyê, çû û di çavkaniyê de rît*".

III.

Gava ku kurdên bakurî diçine daîreyeke dewleta romê zêde guhên xwe ba nakin, dizanin ku li wê derê bi zimanê wan nayê axaftin û zimanê kurdî wekî bilûra li ber guhê gayekî engirî ye. Lewre bi gotinên "*baş e, ser çavan*" karên xwe diqedînin, hanzûka difizirin û di ber xwe de dibêjin "*Xwedê berê bavkuştîyê min jî nede dergehê ropo (romiyan)*".

IV.

Gelo alfabeya bizmarî ya Ûrartîyan ji exlaqê kurdên serhedî derneketibe? Exlaqê kurdên serhedê gelekî req e, ji stranên "*taximên sîng û beran*" zêdetir "*kilamên mêrxasiyê*" dibêjin, bi dengêkî bilind diaxivin, gava diaxivin gotinên wan hişk in, tu dibêjî her kesek di destan çakûç û kulmek bizmar hene, her gotinekê wekî bizmarekî datînin û dibe hingehinge çakûçan li ser serê wî bizmarî. **Berê li cem serhedîyan soz bizmar bû û pêkanîn çakûç bû, gotina ku wekî mixekî hatibû çikandin tenê bi riya tevşoyekî ji cihê xwe derdiket.**

V.

Berê zarokên kurdan li kolanan bi kurdî direviyan, yê ku li pêşiyê direviya digot: “Cû, cû, cû; heçiyê ku li paşiyê bimîne, gû bicû.” Niha kolan vala bûne, zarok jî bi zimanê serdestan direvin, dilfizin û kêfxweş dibin. **Xwedê belaya xwe daye mezinan, mezin mezinatiya xwe nakin ku biçûk ji wan moçikan (nimûneyên hûnandinê) wergirin.**

VI.

Ewr gihiştine erdê, êdî tavê xwe veşartîye, erebeyeke 12+1 ji Îdirê ber bi Bazîdê dibeze, ajovanî straneke kurdî avêtiye ser, gava nêzikî bazgeheke romiyan dibe dengê muzîqê dadixîne. 12 rêwî û ajovanek ber bi arancekê diçin, ew diçine Bazîdê û armanc gihiştina wî bajarî ye; lê di rê de çi winda dikin hay jê nîn in, ew dengê mûzîqa xwe ji bo kêfa biyaniyan nizim dikin, ew ê êdî hîn gelek nizimkirinan bibin, bi gotineke din biyanî bi tûrekê du armancan hildigirin: hem tûra wan nîveka 12 rêwiyan dihingêve hem jî viqînî ji kesî dernakeve. **Dagirker bi kaxezan û li ser kaxezan dagir dikin, piştî zimanê wan dirêj û dengê wan qalind dibe.**

VII.

Wêrek ji kîsê xwe dixwe, ji zimên zêdetir kulm û lekmên xwe bi kar tîne; newêrek jî di ber siya deng û zimanê xwe de îdareya xwe dike. Segê newêrek ji êvarê heta sibehê wekî segekî jêhatî dike kewtekwet; lê hinek seg hene ku mîna gur û roviyan dikine zûrezûr. Ji van segan re dibêjin “*segê pîs*”, ji ber ku bi zimanê guran gazî xwe û mala xwediyê xwe dike. Çalakkirina zimanê dagirkeran exlaqê segê pîs e.

Çendîn rojên gewr li ber muzexaneyê wehşetê?

Nizanim ev çendîn sal in ku kurd bi cil û bergên xwe yê rengîn li benda “*trêna demokrasîyê*” ne? Trêna demokrasîyê ya ku kurd li bendê ne bi tu awayî ji Adrîanoyê, ango ji Edirneyê derbas nebû. Sê pîreyên şahkar bi xwihdana hezaran karkeran -ku gelekên wan kurd bûn- li ser Deryaya Marmarayê hatin avakirin, lê ji bo vê “*trêna hêviyan*” cih nehat vekirin ku derbasî Anatolyayê bibe û bigihêje kurdên ku di qulika paşîn a zirneya qereçiyekî gendelxur de asê mane.

A kurdan hem qederek e, hem jî kederek e; çay ji lazan re û titûn ji kurdan re ye. Heta niha *kurdan xwe avêtibe pêşa kîjan rênasî, wî bi kurdî nizanibûye. Kê bi kîjan zimanî rê li kurdan nîşan dabe, kurd teslîmî xwediyê wî zimanî kirine*; zimanê kurdan di lîsteya wan rênasan de tunebûye, lewre kurd di labîrentên dînan de canbêzarî bûne û çûne.

Nizanim du sed û çend dewletên fermî hene ku wekî noterên dagirkerên me dixebitin; mafxur û dagirkerên me çi ji me bidizin, ev dewletên fermî wî malê diziyê bê pîrs û pîrsiyar mor dikin. Lewre “**mişextkarên (qaçaxçî) çandî**” her roj beşeke çanda me, zimanê me û dengê me didizin; vî malê diziyê li paytextên fermî li ser navê xwe tomar û pesend dikin.

Saziyên perwerdehiyê yê li welatê kurdan (hûn wekî welatên ku kurd ji mafên xwe bêpar in fehm bikin) “**çarixa çûyînê**” wekî bawernameyekê dikine piyên zarokên kurdan. Lewre jiyana gund û bajarên kurdan tiroke bûye, deşt û zevî bê çandiyar mane, çiya û banî bê geştiyar.

Dema ku nivîšta bihuştê di stûyê dayîkên kurd de bû, mêran zikrên kurdî dixwendin; her wiha bejn, wêne û qijdeyê (qeretû) zarokan dişibihî kurdan. Ji heyama Ehmedê Xanî ve “*wêjeya gazindan*” a kurdan dest pê kiribû, wî camêrî di qesîdeyêke dirêj de digot:

“Ger dê hebûya me padişahêk

Laiq bidiya Xwedê kulahek”

Piştî ku mamosteyê gewre sûc û tawan kir stûyê serok û Xwedê, êdî kî rabû, da pey wî. Lewre ev pêkenoka gelêrî hate bîra min:

Rojekê zanayek balgehekî dide bin piyên xwe, kevirekî jî dide ber serê xwe û xwe li kêleka rêyekê dirêj dike. Gava çûyî-hatî jê dipirsin bê ka “çima balgiyê nerm nade ber serê xwe û kevirekî hişk nade bin piyên xwe” bersiveke wiha dide:

-Hûn bidin xatirê Xwedê ku têkilî piyên min nebin! Wan her du belengazan digel tilî, panî, gûzek û neynûkên xwe gelekî ji vî serê pirçomirço kişandiye. Bihêlin, bila piçekê ew jî westa xwe daynin.

Du bazirganên bazara kesad: Xanî û Tolstoy

Rewşa gelek xebatkarên qada wêjeyê dişibihe Qudsa Şerîf, hinek li ber Dîwarê Girînê ne û hinek jî li ber Mizgefta Eqsayê ne; lê her du beş jî parsek in û parsên wan naşibihe hev. Yên ku li ber Mizgefta Eqsayê ne, tasekê datînin û dest bi dua-dirozgeyan dikin. Heke van kesan ji ereban pars nekira û biçûna taxên kurdan ên Qudsê, dibe ku kurdan alîkariya wan bikira; her wiha dibe ku wî jî bi riya hînkirina çand-zimanê wan ê qedîm alîkariya wan bikira. Yên ku li ber Dîwarê Girînê jî hewl didin ku ji cihûyên Tîrkiya, Îran û Azerbaycanê çend tiştan hîn bibin ku bi kêrî wan were. Heke van kesan jî berê xwe bidaya cihûyên Kurdistanê dê qet xerîbî nekişanda. Me got *“rewşa gelek xebatkarên qada wêjeyê dişibihe Qudsa Şerîf”* û Xanî û Tolstoy hatine bîra min. Xanî piştî ewqas xebatan dibêje:

“Ger dê hebûya me jî xwedanek

‘Alîkeremek letîfedanek

...

Min dê elema kelamê mewzûn

‘Alî bikira li banê gerdûn

...

Çi bikim ku qewî kesad e bazar

Nîn e ji qumaşî re xerîdar”

Bi rastî gava ez wekî bazîdiyekî li wateyên van ristan dinêrim şaş-mehtel dimînim. Ji ber ku Ehmedê Xanî mamosteyekî bijarte yê Keleha Behlûl Paşayî (Seraya Ishaq Paşayî) bû, di medreseya xwe de dersdar bû, ji bilî heyama xwendinê hertim li Bazîdê jiyabû, mirina wî jî li wê derê bû. Gelo giregirekên Serayê zilm lê dikir û nedihîşt ku bi kurdî binivîse, yan ew nexweşiya bazîdiyan a “çanda gilî-gazinan” bijinîbû wî jî, yan bêrûmetiya giregiran dikir ku zêdetir xelatan bidinê, yan tiştêkî din hebû ku em nizanin? Madem ku perwerdehiyeke bilind wergirtibû, di medreseyekê de serekê mamosteyan bû û miaşê xwe distand, îcar çima gilî-gazina tunebûna xwedanan, comerdan, nazikan û fehmayan dikir ku tiştên baş binivîse? Gelo kurdên bazîdî ji mêj ve nankorê zimanê xwe,

çav li deriyên xelqê û dijminê serweta xwe ya çandî bûn? Heke wisan be, çima Mele Mehmûdê Bazîdî di nava wan karesatan de ewqas berhem afirandin û rizgar kirin ku miaşê wî ji yê Ehmedê Xanî kêmtir bû? Her wiha Xelîfe Êsiv jî heta mirinê bi zikekî birçî û bi yekî têr ewqas berhemên kurdî di asteke hera dijwar û şereş a dîroka Bazîdê de li pey xwe hiştin? Ev pirs û gelekên din hertim wekî mişkekî hişê min dikojin û nikarim bersiveke têkûz bidimê.

Îcar li aliyê din li Lev Tolstoyê rûsî dinêrim ku wekî zarokekî zengîn tê dinyayê û serweteke giran a bavê jê re dimîne; lê ew malê xwe li gundiyan belav dike, beşdarî desteng û rebenan dibe û hemû jiyana xwe di riya baweriyên xwe de dimezêxe; lê li pey xwe şahkarên wêjeya cîhanê dihêle. Jiyana wî gelekî balkêş e: bavê 13 zarokan, şoreşgerê civakî, gerok, serbaz, **nivîskarê 174 berheman**.

Bi rastî dîbaceya Mem û Zînê ya dirêj hertim ji metna wê ya çîrokî zêdetir bala min kêşaye û ev qesîdeya wî ya tijî gilî-gazin û jana bazara kesad hişê min mijûl kiriye. Lewre heke derbarê biyografiya Ehmedê Xanî de agehî gelek bûna min dê jiyânê her duyan (Xanî û Tolstoy) berawird bikirana.

“Ez her tiştî dizanim” an jî Trumpîzma zimannasên kurd

Pişî weşandina alfabeya kurdî û belavbûna torên medyaya civakî hejmara kurdên zimannas ewqasî zêde bûye ku ji bo kontrolkirina kalîteya gotinên wan pêwistî bi saziyeke nalbendiyê çêbûye û divê ev sazî li gorî her simê nalekî taybet û bizmarên cihê bi kar bîne. Bêguman zimannasên ku ji piraniya zaravayên kurdî haydar in, ji farsiya kevn-teze fêr dikin, piçekê erebî dizanin û haya wan ji zimannasiya kurdî û cîhanê heye derveyî kontrola vê saziyê ne; her wiha ew dikarin alîkariya teknîkî jî bidin vê saziyê:

1. Haya min ji geşedanên zimanî yê aliyên din tuneye; lê ji bakurê Kurdistanê çend tiştên xweş û beletewş dizanim. Li gorî gotina gotindaran rehmetî Mûsa Enter ferhenga xwe di zindanê de amade dike ku Feqî Hisên Sagniç jî digel wî ye. Dema ku Apê Mûsa peyvekê dinivîse û ji hevalan dipirse, pirî caran Apê Feqî îtiraz dike û dibêje ku *“dayîka min jî wiha digot”*. Îcar rojekê hişê Apê Mûsa diçeliqe, peyvekê dibêje û berê xwe dide hevalan *“welleh min ev peyv wiha tomar kir, heke dayîka kekê Feqî jî wisa dibêje em qebûl bikin û derbasî yeke din bibin”*. Mala mezinan ava bibe, bi henek û tinazeyan dilên hev bişkandana jî şaşiyek sererast dikirin. Dibe ku ev salix ne rast be jî; lê tiştêkî hînî me dike ku divê meriv nebe kelemê pêşiya vegotina rastiyeke.

2. Ji mamosteyên min ên pêşîn Zana Farqînî di destpêka karê xwe yê ferhengsaziyê de -wekî piraniya xwendayên kurd- ji bilî tirkîyeke şkestî tu ziman nizanibûn; her wiha li ser zimannasiya tirkî û zimannasiya giştî jî ne pispor bû. Wî camêrî ewqas peyvên çêkirî avêtin nava ferhengên xwe ku neheqîyeke mezin li xebatên xwe kir û ew xebat kirin bin şikê. Di dariştina piraniya peyvên xwe de serî li torneya peyvdariştinê ya Komara Tirkiyayê da, wê torneyê çawa peyv hilberandibûn wî jî wisan da pey wan û bi sedan (dibe ku bi hezaran) peyv avêtin nava kurmanciyê. Helbet ev peyv dê rojekê ji bo *“dariştinê çewt û rast”* bîn bikaranîn; lê cihê daxê ye ku gelek kes wan wekî peyvên resen ên zimên dihesibînin, ne ku hilberînên atolyeyeke derveyî mercên tenduristiyê. Divê bê gotin ku rewşa mamosteyî ya kevn û teze jî nabin yek, niha mastera xwe li ser kurmanciyê amade kiriye, hay ji zimannasiya giştî ya kurdî û cîhanî (qe nebe yê tirkî û ingilîzî) heye; lê ew karê wî yê destpêkî dişibihe *“keçrevandinek”* û *“kebîneke (nikaheke) neçariyê”* û êdî ew bi xwe jî nikare şûna şaşiyên xwe bişo.

3. Elî Hisên Kerîm li ser etîmolojiyê gelekî serê xwe diêşîne û nizanim çiqasî serkeftî ye; lê duh êvarê bi etîmologekî kurd re bûme hevnas. Camêrê ku li ser Facebookê navê “*Qandil Amed*” bi kar tîne, li ser peyva “*razan*”ê nivîseke dirêj nivîsiye û şanenava mamoste Qendîl Şêxbizinî jî li binî xistiye. Di dawiyê de gotiye ku ev peyv ji pehlewiya kevn tê ku reh û rîşeyên wê digihêjin lêkera “*açîten*”ê, angî “*çandin*”ê. Îcar min jî şîroveyek jê re şand û agehdar kir ku celaliyên Bazîdê, bi taybetî milê rojhilat ê Çiyayê Agiriyê peyva “*razan*”ê taybet ji bo “*zarokanîn*”ê bi kar tîne. Li gorî xwe, min got “*dibe ku ev agehî ji bo derxistina reh û rîşeyên peyvê alîkar bin*”; lê camêrî ji camêriya xwe bersiveke dirêj da û pê kutan erdê ku gotina wî rasttir e. Bi rastî, ez ferhengszekî heweskar bim jî ne rîşenas im (min da ser şopa mamosteyê xwe Z. Farqînî û peyva “*rîşenas*”ê li şûna “*etîmolog*”ê bi kar anî). Camêr Qendîl Şêxbiziniyî di dawiya lêkolîna xwe ya berawirdkirî de gotiye ku “*ev mijar cara yekem ji aliyê min ve dikeve ber lêkolînê*” û min xwest ku mijara wî ya patentkirî bi ezmûna zimannasên kurd ên din re jî derbas bikim. Bêguman gotina min jî lêkolîna wî re tune ye; lê ez ê jî li ser “*reşekurmancî*”ya xwe israr bikim:

a. Camêrî gotiye ku lêkera “*razan*”ê ji “*ra+az+an*”ê hatiye û nimûneyên wekî /rakirin, rawestîn, raxistin./ dane. Li gorî min nimûne rast in; lê dabeşkirina morfeman şaş e. Ji ber ku reha peyvê ji “*zayîn*”ê tê. Ez ê jî mîna Apê Feqî bibêjim ku dayîka min Xatûna Eysayê Ehmedî beytar û ceraha şikestekên ajelan bû, ev pişe ji kalikê min ê Eysa (wekî Eysayê Pitê jî tê naskirin) wergirtibû. Wê canikê gava pez û dewar biketana tengasiyê, bi gotineke din gava kar, berx, golik, dehşik û cehnî di pizdankê de biziviriyana û maka wan nikaribûya têtjikê biavêje derve diya min beytarî fikir û ew derdixistin; heke dereng pê bihesiya têtjik mirar dibû. Diya min ji wê beytariyê re digot “*min filan mî/bizin zewand*”, angî “*zayand*”. Li nav celaliyên bereka Çiyayê Agiriyê gelekî navdar e ku “*zan/zayîn*” ji bo ajelan e û “*razan/razayîn*” jî ji bo jinan e. Her wiha li ba me lêkera “*razan/razayîn*”ê ya bi wateya “*nivistin*”ê tune ye, em dibêjin “*paldayîn: min pal da, ez ketim xewê*”. Rast e, lêkera hevedudanî ya “*paldayîn*” li aliyê me şaş an jî mecazî tê bikaranîn, ji ber ku rastiya wê tê wateya “*pal û pišta/kêleka xwe sipartin cihekî/tiştêkî*” ye; lê belê ev form piranî tê wateya “*jixewreçûn*”ê. Ev rewş li gelek deveran heye, wekî mînak peyva “*poz*” a bi wateya “*bêfil/difin/kepî*”yê ya bakurî-başûrî li başûrî tê wateya “*kun/qûn*”ê. Ji bo piştrastkirina wateya peyvê, ez li mamoste Seyda Goyanî geriyam û camêrî piştî şîrovekirinê qala du bûyerên seyr kir: 1. Li gorî gotina wî demekê başûriyan şerm kiriye ku kilameke Şivan Perwerî bibêjin. Ew strana ku tê de “*bêhna barûdê hate pozê min*” derbas dibe, ji ber peyva “*poz*”ê li cem wan wekî straneke şermê hatiye pejirandin. 2. Dîsa li gorî gotina wî, li Kampa Mexmûrê du cînarên ku yek ji wan goyî bûye tendûrê vêdixin, yek dibêje hevala xwe: “*Ka wan çîlikê xwe bîne, ez bidime ber terikê xwe.*” Hevala wê jî dibêje: “*Çima tu çîlikê xwe nadî ber terikê mêrê min?*”. Li ser vê yekê şer derdikeve, hinek kes birîndar dibin, derdor gazî hêzên asayîşê dikin û rastiya mijarê derdikeve holê ku hevoka “*ka wan çîlikê xwe bîne, ez bidime ber terikê xwe*” li cem aliyekî tê wateya “*ka wî endamê xwe yê çilsipî bîne û bide ber ewkê mêrê min*” û li cem aliyekî jî tê wateya “*ka wan çilpî-qirşikên ziravk bîne û bide ber darikên ter ku vêkeve*”.

Li ba me jî pêkenokeke aliyê Giyadînê heye ku dibêje: “*Rojekê celaliyekî bazîdî bi mêvandarî diçe mala heyderiyekî Giyadînê. Dema nivistinê keça malê ya xama dibêje pîremêrî: ‘Apo hiltire, ez dakurkurînim te’ angî ‘vezeze, ez nivînê biavêjim ser te’. Pîremêrê belengaz nizanibûye bê ka çi bibêje, lê dîsa jî bi miremir gotiye: ‘Ka di apo de hal maye ku hiltirîne te û tu jî dakurkurînî wî?’.*” Bi rastî di kurmanciya Bazîdê de lêkerên “*hiltirandin*” û “*dakurkurandin*” tên wateya pêwendiya zayendî. Îcar “*hiltirandin*” tê wateya “*pêkanîna xurt a karê zayendî*” û “*dakurkurandin*” jî tê wateya “*pêkanîna sist a karê zayendî*”. Li gorî mêvanî keçê jê re gotiye ku “*apo, tu cara pêşîn a xurt biqedîne û piştî ez ê jî cara paşîn a sist pêk bînim*”.

b. Mamoste Qendîlî reh û rîşeyên lêkera “açîten”ê, ango “çandin”ê gelekî xweş nîşan daye; lê belê ji aliyê watenasiyê ve peyvên kurmançî yên “aj-ajdan-ajero”yê û “çand-çandin”ê li dijî hev in, di “ajdan”ê de “hêşînbûn” û “hişyarbûn”êke jixweber heye û di “çandin”ê de “nivistin” û “meyîn/havêngirtin”êke desttêwerdayî/derveyîn heye; lê divê bê zanîn ku lêkera “zayîn” û “razayîn”ê ji bo giyaneweran tê wateya “lihevzêdebûn”ê û lêkera “ajdan”ê jî ji bo rehekan tê wateya “hêşînbûn” û “lihevzêdebûn”ê. Her wekî hate gotin, di “zayîn” û “ajdan”ê de rewşeke hişyariyê heye û di “çandin” û “nivistin”ê de rewşeke xewê heye.

c. Kekê Qendîlî gotiye ku “ra+az+an” û “ra+aj+an” dişibihin lêkerên soranî yên “hellajan” û “hilazan”ê ku bi pêşgira “-hell/-hil”ê hatine çêkirin û tên wateya “xewkirin”ê. Lê belê divê bê zanîn ku lêkera “hellajan” ji “hilhejandin”ê tê ku zarok bi “hejandin”ê tê xewkirin; her wiha “hilazan” jî ji lêkera “hil+lezandin”ê tê ku wateyeke nêzik dide.

d. Birêz Qendîlî di bersiva min de jî gotiye ku tîpa /d/yê ya peyvên /pird (pire/pir), zerd (zer), şad (şa), kêrd (kêr), mêrd (mêr), ard (ar), hûrd (hûr) û zad (za)/ ketine û hatine jêbirin. Divê bê gotin ku îro tîpa /d/yê ya hinekên van peyvên pêkhatî hîn jî zindî ne /zerdeçal (rehek), şadimanî, ardxavik, hûrde-mûrde.../. Her wiha gotiye ku tîpa /d/yê ya peyvên /şêrzad, azad, newzad, ferzad, keyzad/ nehatine jêbirin û di kurmanciyê de mane. Bi rastî di hinekên wan de formê bi tîpa /d/yê ketî jî heye: /aza, nûza, mîrza, biraza, xwarza, kanza.../. Ji aliyekî din ve guhertina tîpa /d/yê bi tîpa /y/yê hîn jî di zaravayê kelhurî, feylî û şêxbiziniyê de heye û nimûneya wê ya hera berbiçav peyva “adem” (mirov) e ku wekî “ayim” tê bilêvkin; her wiha di kurmançiya Xoresanê de jî guherîn “dekim/yekim/ekim” (dikim) û di kurmançiya Xerzan û Behdînanê de jî ketina tîpa /d/yê “ez çim/diçim)” hene.

Encam:

Hêvîdar im ku kekê hêja Qendîl Şêxbizinî (an jî Qendîl Amed) dilê xwe ji min nekiribe ku bi vê bersivê şaşiya cenabê wî nîşan didim; her wiha hêvîdar im, kesên ku navên wan di vê gotarê de derbas bûne jî rexneyên min wekî dijûnekê nepejirînin, lewre ji pêş ve lêborîna xwe dixwazim. Dema ku ez ciwan bûm, min jî ferhengokeke bi navê “*Ferhenga Destî -kurdî bi kurdî-*” bi reklameke pişpişî ya “*di dîroka kurdên bakurî de yekem ferhenga kurdî bi kurdî*” weşandibû; lê belê di domana demê re dost û nasan rastiya qeysa bejna min nîşanî min da. Min ew rexne wekî cixareyeke vênexistî di ber guhên xwe re kirin û da ku di demeke tenahiyê de bi kêfa xwe bikêşim (şaşiyên xwe sererast bikim).

Di rexneya pêşîn de hevalekî ku navê wî nayê bîra min digot ku watedayîna peyvan werger e; gotina wî rast bû, min li ferhengên ingilîzî, erebî û tirkî nihêrî bû; piştê min bi mantiqeke kurdî wate dabû peyvan. Rexneyên herî kêrhatî yên mamosteyên hêja Samî Tan, Abdullah Keskîn û Ehmedê Dirihî bûn. Mamoste Samî gotibû ku “*ji bo destpêkê karekî baş e, lê xwezila zayend û cureyên peyvan bihatana destnîşankirin*”. Abdullah Keskînî digot ku “*mirov nizane gelo ev ferhenga hevwateran e yan ferhenga peyvên tarîfkirî ye*”. Rehmetî Ehmedê Dirihî jî got ku “*ev ferhengeke kurmançî ye, ji bo ku bibe kurdî divê peyvên zaravayên din jî hilde nava xwe*”.

Heke em vegehin sernava nivîsê û dawiyê li gotarê bînin, divê bê gotin ku “*kurd di destpêka fêrbûnê de ne û pişporê herî zana jî bi kêmasiyên ve dagirtî ye*”. Lewre divê kesek nebêje “*ez her tiştî dizanim*” û êrişî hevalê xwe neke, bi sebr û tehemula biratiyê rexneyên hatî analîz bike û kêmasiyên xwe têkûz an jî rastiyên xwe perçîn bike. Heke na, em ê bikevin rewşa Trumpî, bibêjin “*ez her tiştî dizanim, min got û hew*” û di hîlbijartina pêşîn de rekorê bidin destê reqîbê xwe. Jixwe

di vê pêşbirka me de dost-reqîb jî tune, armanc nirxandina zanyariyan û gihîştina encamên zanistî ye, bi gotineke din armanca me xizmeta zimên e û qezenca me rastfêmkirina zimanê me ye.

Dasa kapîtalê û kaj

Berê li derveyî Bazîdê qadeke fireh a çopên bajêr hebû ku jê re digotin “kaj”. Vê kajê wekî gilêşdankeke gelemperî kar dikir û çopên sazîyên fermî li vê derê kom dibûn, carinan çop tenê dihatin avêtin û carinan jî dihatin şewitandin; lê xizanên gundan û bajêr jî carinan diçûne ser vê gilêşdanka navendî, sûd ji tiştên avêtî digirtin. Wekî nimûne: Xizanên ku hesin, lek û kaxezên wê kajê kom dikirin destkeftên xwe difirotin xurdefiroşên bajêr; bi vî awayî qe nebe 20-30 malbatî debara xwe dikir. Niha ew “kaj” wekî bîranînekê di hişê min de maye û wê bi rewşa heyî ya Kurdistanê re berawird dikim.

Îcar ji ber rewşa dagirkeriyê ya tam û nîvî ya li Kurdistanê welat vegeyriyaye kaja dagirkeran; dagirker bi destekî “dasa kapîtal”ê dihejînin û destekî wan jî li tiştêkî digere ku biavêje ber vê dasa bêmerhemet. Ev çendî çend sal e ku paytextên dagirkeran ji her cureyî îdeolojiyan diafirînin û pêşiya pêşîn li ser koçberên kurd disepînin û piştî kevnîkên xwe dirijînin ser axa Kurdistanê. Îro hemû îdeolojiyên ku dawîya wan bi paşgira /-îzm/ê ve diqede ji aliyê hilberînerên pêşîn ve nayên bikaranîn, êdî ew wekî kurmikê bi serê sincaqa masîvanekî ve ne, ji bo nêçîrkirina nifşên jêhatî yên belengazan tî xebitandin.

Mixabin îro Kurdistan bûye “kaj”a hilberînen biyaniyan, her roj tiştêkî kurdan ê kevnêşopî winda dibe û malekî sexte yê dagirkeran şûna wê dadigire. Ji aliyekî ve dasa kapîtalê gazî “serî û hişên zindî” yên kurdan dike, ji aliyekî din ve welatê bêxwedî yê kurdan dibe qada hinek çopên wisan ku rakirina wan roj diçe diwartir dibe. Dagirkerên me ev lîstik aborî-çandî ji Ewropayê fêr bûne. Ji bo ku Ewropaya berê bibe Ewropaya îroyîn, hemû welatên li derveyî xwe wekî qadeke çopê didîtin; kevnêîdeolojiyên xwe dişandine deverên dûrî sînorên xwe, bi vî awayî hem ji çopên xwe rizgar dibûn hem jî bermayeyên xwe dikirin reklama şaristaniya xwe. Bêguman Ewropayê bi zanatî kevnêlîstîkên xwe yên şeytanî jî dikirin nava çopan, hinekên nedîtî û çavbirçî jî ev pêlîstok hildidan, an bi kar dianîn an jî difirotin. Îro ev mîrateya dagirkeriyê bûye pîşeyê xulamokên wan ên ku zora wan tenê digihêje gelê me yê destevala.

Komediya neteweyî: Geşt û gerên Birêz Takela û alîkarê wî Maşela

Danteyî berhema xwe ya bi navê “*Komediya Xwedayî*” di sedsala 14an de nivîsîbû; pirtûk ji beşên dogeh, berzex û bihuştê pêk dihat. Di beşa “*dogeh*”ê de Dante di şevêkê tarî de riya xwe şaş dike û dikeve daristaneke tarî. Bi sibehê re rastî Vergilius tê. Li gorî teswîra Danteyî dojecha 9 qatî kortaleke li bin bajarê Orşelîmê ye û her çiqasî berejêr dadikeve teng dibe. Îcar tu dibêjî qey Dante qijniyek e û hêdî hêdî xwe berdide guhê gayekî; di vê gera xwe ya li dogehê de rastî gelek navdarên wekî Homer, Arîstoteles, lehengên romayî yên qedîm, Kleopatra, Îskenderê Mezin, Îbn Ruşd, Ibn Sîna û Siltan Silhedîn tê. Di beşa “*berzexê (erafê)*” ya ku li pey dogehê tê de, Vergilius bi Danteyî re hevaltiyê dike û di dawîya erafê de şûna xwe ji Beatrîsê re dihêle. Her çî ku beşa “*bihuşt*”ê ye

maweya wê ji sibehekê heta piştî nîvro yê ye. Gelo çima Danteyî Siltan Silhedîn di “*koşka torinan*” a dojehê de “*li koşeyekê û bi tena serê xwe*” bi cih kir? Li ser vê yekê gelek nîqaş û şîrove hene ku ez ê qala wan nekim; lê ez ê qala projeya xwe ya “*Komediya Neteweyî*” bikim.

Di projeya min a bi navê “*Komediya Neteweyî*” de jî ew her sê beşên Danteyî hene, lê xwendekarekî min jî tam berevajî min di sê astan re derbas dibe: bihuşt, berzex û dojeh. Di beşa min a “*dojeh*”ê de ez bi zehmetekî mezin xwendekarê xwe hînî kurdî û kurdayetiyê dikim; lê xwendekarê min ji bo xebatê bi neçarî berê xwe dide Stenbola xopan, hê di riya çûyînê de rastî kesekî beled tê ku beriya wî çûye wî bajarî. Dema ku digihêjin otogarê hevalekî kesê beled bi siwareya xwe tê û wan dibe maleke ezaban (nezewiciyan). Endamên vê malbata bê-jin navê mala xwe daniye “*Komeleya Derbideran*” û êvaran diçin “*Meyxaneya Berdûşan*”; lê lehengê min xwe ji cîhana serxweşiyê diparêze û beşdarî vexwarinê nabe. Lewre hevalên wî yên malê wekî “*serok*” wî hildibijêrin û dibêjin “*kesê ku mîna me serxweş nebe, dikare me biparêze*”. Êdî navê Takelayê me dibe “*Birêz Takela*”, gava hevalên wî yên sermest bi derengiya şevê vedigerin malê “*serok*” wan pêşwazî dike û heta nava nivînan alîkariya wan dike; lê ev alîkarî ne bêheq û belaş e, ji berîka her yekî wan çend qurîşan hildide. Bi domana demê re pereyan dide hev, bi peyameke telefonan pê dihesse ku jinên dewlemend li jîgoloyan digerin û ew jî çav berdide vê cîhanê. Çendekê bi roj xizmeta jinên dewlemend dike û bi şev jî xizmeta hevalên xwe. Dema ku karê wî bi pêş ve diçe, gazî birayê xwe Maşela dike û karê xwe yê kevn hînî wî dike. Ez jî vê yekê dibihîzim û gelekî li ber xwe dikevim; di vê beşê de “*dojeh*” a min û “*bihuşt*” a wî diqede, em her du jî dikevin valahiyekê. Îcar di beşa “*berzex*”ê de ez li xwe digirim û xwendekarê min li mişteriyên digere. Di beşa “*bihuşt*” a min a dirêj û “*dojeh*” wî ya kurt de jî ez ast bi ast dibim dibim mela, ji melatîyê derbasî asta şêxekî sofî dibim; xwendekarê min jî rastî nexweşiyê xedar tê û dimire. Lê ji ber ku min dev ji melatîyê berdaye, şûştina wî xwendekarî napejirînim. Piştî mirina Takelayî, Maşela tobe dike û vedigere ku bibe murîdê min; lê min dev ji şêxtiyê jî berdaye û êdî wekî gundiyeke dijîm, ji welatê xwe hez dikim, hewl didim ku jiyanekê di navbera dîn û dunyayê de bijîm.

Ji hevalên pispor tika ye ku alîkariya min bikin û bi vê alîkariyê dilê xwe rehet bikin:

- 1. Gelo divê di dojeha min û bihuşt xwendekarê min de çi hebe-tunebe?**
- 2. Gelo divê di asta berzexê de derûniya min û xwendekarê min çawa be?**
- 3. Gelo divê bihuşt min û dojeha xwendekarê min çawa be?**

Hêvîdar im ku bi hevokê be jî alîkariya min bikin ku xebateke baş derkeve holê. Hema kengê ramanekê baş hate bîra we di binê vê gotarê de binivîsin. Sipasdar û minetdar im.

Hosteyê Çeqçeqokan: Postnişînê jûra mêvanan

Gava bav û kalên kurdan digot ku “*aş xera kiriye, li pey çeqçeqokê ketiye*” wan rewşa kesekî topavêtî (*îflaskirî*) û pilûtbûyî (*di qumbarê de mal jê çûyî*) diyar dikir. Îcar gava kesekî aşê xwe ji dest dabe û piştî bûbe hosteyê çeqçeqokan, divê tu hişyar bî; ji ber ku wî ji xwe re tu mal nejeniyê ku ji te re jî malekê bijene. Lêbelê gava aşên baş çêkiribin û yên xerabe jî tamîr kiribin, jixwe ew her tiştê aşan dizane; beraşan jî, çeqçeqokan jî û parçeyên din jî dizane.

Li deverên din nizamim, lê li Bazîdê hertim jûreke (*odeyeke*) mêvanan heye. Heke xanî 1+1, ango jûrek û hêwanek (*salonek*) be jî, wê jûrê ji bo mêvanên şermê vediqetînin. Heke xanî 2+1 be,

dîsa jûrek aydî mêvanan e û 1+1 aydî endamên malê ye. Tê bîra min, jûrên me yên mêvanan hertim derîgirtî an jî kilîtîkirî bûn; kulav, xalîçe û bêrkunên herî baş lê dihatin raxistin. Qutiyên jinan, pereyên ji bo roja reş veşartî, cil û bergên nû (*kincên axatîyê û xanimtiyê*), bêhnên xweş, alavên biha, xeml û xişirên jinan, totikên zarokan, çek û rext û posat û gelek tiştên din di vê jûrê de dihatin parastin; bi kurtasî dikarim bibêjim ku tenê serên mişk û maran tê de tunebûn, lê teleyên mişkan tê de dihatin danîn ku mişk ziyanê nedin hebûna giranbiha ya malbatê. Îcar gava mêvanê malê kesekî hêja bûya, di vê jûrê de dihat pêşwazîkirin; lê divê bê zanîn ku zarokên malê nikaribûn nêzikî vê jûrê bibin, gava carinan digel mezinan diketin jûrê, wisan dihesibandin ku derbasî qatekî bihuşta sermedî bûne û qet nedixwestin jê derkevin. Her wiha şivan, xulam, cînar, eqreba û biyaniyan jî nikaribû nêzikî wir bin; nêzîkbûna wan bi tu hincetê nedihate pejirandin û gumana diziyê û nebaşiyê dikire hişê malxweyan.

Niha -ev tiştên gotî- li gelek deveran serobino bûne; hema kê dibe mêvan di vê jûrê de didin pêşwazîkirin û nivandin. Carinan dibînî ku hosteyê çeqçeqokan jî dibin mêvan, wî cihê xweş dibînin û êdî qet hez nakin jê derkevin. Ew hosteyên ku aşê xwe xera kirine, welat bi welat digerin ku çeqçeqoka aşê yekî tamîr bikin û parî nan bixwin. Bêguman gava ev hoste rastî jûreke mêvanan û pêşwaziyeke lawan werin, êdî ew dê ji bo neçûyîne gelekî li ber xwe bidin. Ez kurdên ku demeke dirêj ji dewleta romê re karmendî kiriye, xanenişîn (teqawid) bûye û vegeyriyaye nava êl-eşîrê wekî hosteyê çeqçeqokan bi nav dikim ku mixabin di jûrên mêvanan de kêf û zewqê dikin.

Heke hûn bibêjin çima wisan dibêjî, ma qey kesên awarte tunene? Bêguman hene, lê di her bajarî de ji tiliyên dest û piyan nabihurin. Ew kesên awarte kî ne? Ew kes in ku ligel karê xwe yê fermî hinek karên neteweyî jî kiribin. Gelo ez çima ghiştim vê qinaetê? Ji ber ku ji sala 1920î heta sala 2020î tam 100 sal derbas bûne, bi hezaran -dibe ku bi milyonan- karmendên kurd hatine û çûne, tu kesî kevirêkî bi qasî şeşîkekê li pey xwe nehiştiye. Ji ber ku hemû karmendan qenc-xerab xwendin-nivîsandin zanibûye, rewşa wan a aborî ji ya xelqê asayî çêtir bûye, heta radeyekê parêzbendiyê wan hebûye ku malên wan ji gelek teşqeleyan dûr bûye; lê dîsa jî li pey xwe tiştêkî çandî-zimanî-neteweyî nehiştine. Li vê derê hinek camêrên mîna kek Mihemed Oncuyê semsûrî ku “Ferhenga Gotinên Pêşiyar” amade kiriye bi qedrzanî bi bîr tînim, duakarê nefsa cenabê wî me.

Carekê li Stenbolê rastî melayekî hatibûm û me galegaleke dirêj kiribû; di destpêkê de gava ku got: “*min 30 salî melatiya fexrî û fermî kiriye, bi sedan feqîh perwerde kirine, niha xanenişîn bûye û li taxeke Stenbolê rûdine*” kêfa min hat. Min ji melayî pirsî: “*Seyda, te qe pirtûkeke ilmê wergerande kurdî yan jî tiştêkî nivîskî amade kir?*” Camêrî wekî ku sîtilek ava sar bi ser de birêje got “*na*” û min ferq kir ku ev peyva du-herfî bi dijwarî ji devê wî derket. Min xwe ranegirt û got: “*Seyda, tu bidî xatirê Xwedê, te 30 salî zanatî kir û ji zanînen xwe tiştêk tomar nekir?*” Zimanê mêrikî di dêv de bû kulavekî bizûzpêketî û dîsa ew bersiva du-tîpî ya “*na*”yê bi lêv kir. Ez ji hêrsan rabûm, min ji xwe re got “**li hinda bêxîredan rûniştin jî bêxîretî ye**” û hew pê re eleqedar bûm. Bêguman ev tevgera min jî şaş bû, dibe ku min dikaribû bi suhbetê dirêj qanî bikira ku qe nebe çend tiştan çîlovîlo bike; lê ev ne yek e, ne didu ne, ne jî hezar in; ew bi milyonan e êdî. Xwendine, bûne karmend, hem ji dewletê hem ji millet xwarine, roja ku karnişîn bûne jî berê xwe dane bajarekî tirkî û sermayeyên xwe li wir bi cih kirine. Tu dê kîjan hosteyê çeqçeqokê vegeyriyê êdî? Wan bi karmendiya xwe çendî aşên kurdan xera kirine û niha gelekên wan wekî “*hosteyên çeqçeqokan*” dîsa der û dorên xwe dişêlînin, roja ku roja xwe dîtin dê birevine cem xwediyê xwe, karta xwe ya

fermî lê nîşan bidin û bibihurin; şivan, gavan, nezan, dikandar, çerçî û xebatkarên kurdan dê dîsa li derveyî çarçoveya merhemeta dewletê bimînin.

Şaristaniya terazûyê li hemberî leganperestî û doxînperestiyê

Di çanda îslamî de aboriya jiyanê li ser piştta “ga” û “masî”yî hatiye destnîşankirin, ango jiyan li ser hilberînên bejahiyê û deryayî bi rê ve diçe; bi texmîna min ji ber vê yekê ye ku di çanda gelêrî de qala “ga-masî”tê kirin. Min di zaroktî û nûgihaniyê de gelek caran ji devê mezinan dibihîst ku wan behsa masiyekî dişibihe gayekî an jî gayekî ku dişibihe masiyekî dikir. Tiştê balkêş ew e ku kurdan ev çanda îslamî gihandibûn hev û jê têgihîneke nû çêkiribûn; bi gotineke din, ne xwe ji gayî ne jî ji masiyî bêpar kiribûn, formûleke hevpar dîtibûn ku dilê her du aliyan jî nedihîştin û gihîştibûn lûtkeya “dadwerî”yê. Helbet gava masî bişibihe gayekî yan jî ga bişibihe masiyekî hinek fonksiyonên xwe winda dike, ne tam dibe ga ne jî tam dibe masî; mirov ji vî şeklê nû hêzeke nû bi dest dixîne, ji bo vê hêza xwe ya dualî dev ji hinek hêzên xwe yê yekalî jî berdide.

Dibe ku sedemeke dîrokî ya vê yekê jî hebe; jixwe Kurdegalnamek destnîşan dike ku Madê Mezin ber bi Deryaya Romayê (Egeyê) û Madê Biçûk jî ber bi Hind û Sindê çûye. Hinek çavkaniyên ewropî yê destpêka sedsala 20an didin zanîn ku di navbera bajarê Meletiyê yê bakurê Kurdistanê û bajarê Miletê yê Lîdyayê de pêwendiyekê nijadî heye. Bêguman di dewrana dîrokê de kurdan gelek caran warên xwe guherandine, li cihinan koka wan biriyaye/qeliyaye, li cihinan akincih bûne, warên xwe neguherandine û heta niha jî li wir in; lê her du rewşan de jî diyar e ku kurdan xwe gihandiyê erdên avî jî, li warên dêm (bêav) jî jiyane.

Peyva “şaristani”yê ya ji “şar”ê pêkhatî hem tê wateya “şehar” û “bajar”î hem jî tê wateya “mîrov”î; wê hingê bi paşgira “-istan”ê jî tê wateya “şehervanî”, “bajarvanî” û “warê mirovahiyê”. Îcar çî pêwendiya “şaristani”yê bi “legan” û “doxîn”ê re heye? Ji bo şîrovekirina rastbûna vê sernavê dixwazim qala çend mijaran bikim.

Li gorî gotina gotindaran, berê jî li Çînê zêdehiya serjimariyê û kêmasiya xwarinê hebûye; di heyama Şoreşa Çandî de gava du mirov hatine ba hev, piştî hal-xatir pirsînê gotine hev: “te îro tiştêk xwariye?” an jî “te îro çî xwar?”. Kesên van salan çûne Têranê jî dizanin: gava tu di danê nîvro yê xwarinê de herî firoşgehekê û xwediyê wê jî li ser xwarinê be, divê tu rawestî heta ku ji xwarinê rabe, tu bibêjî “ez ê malê dukana te gişkî bikirim” jî gava te ev gotin ji bo kesekî li ser xwarinê re gotibe şermeke giran e. We dît ku xwarin, ango “legan” ji bo gelên rojhilatî çiqasî girîng e.

Ji bo “doxîn”ê jî dîsa dikarim bibêjim ku bi awayekî gelemperî çanda rojavayî çandeke tecawizkar e û di vê heyama pêşketina teknolojiyê û zanînê de jî dev ji vê çanda xwe bernadeye. Heke we dîroka bajarê Pompeiyê xwendibe, bermayeyên bajarvaniya wêrane dîtibin, destdirêjiya zarokan a li dêr û kaniştan a heta niha jî berdewam dike bihîstibe hûn ê ji vê gotina min şaş-mehtel nemînin.

Piştî evqas galegalê dem hatiye ku em mijara “terazû”yê zelal bikin. Di kurmanciyê de peyvên “terz”, “terazû” û “terizîn/terizandin”ê ji heman rayekê (kokê) tî. “Terz” tê wateya “awa, cure, rêbaz, pîvan”ê; “terazû” wateya “alava teşedayîne, pîvandî û kêşan”ê dide; her wiha lêkera “terizîn”ê bi mehneya “teşegirtin û ketin qewareyêke pîvandî” tê bikaranîn û “terizandin” jî “teşedayîne, di qalibekî de rokirin” e. Hinek kes bi şaşî peyva “terzî”yê digihêjînin rayeka

“*derzî*”yê; lê di rastiyê de “*terzî*” jî ji “*terz/terizandin*”ê tê ku wateya wê “*kesê ku terz û dirûvan dide tiştan*” e. Heçî ku “*derzî*” ye, ew jî ji “*derz û derizîn*”ê (qelş-qelişîn) tê ku “*alava dirûtina qelşên cil û bergan*” e.

Kurdan di jiyana xwe ya rojane de girîngiyeke mezin daye “*terazû*” û “*hevseng*”ê; heta “*çakil*”ê jinan ê ku didine ser navmîla xwe û pê avê dikêşin, “*têr*”ên ku diavêjin ser pişt a ajelên barkêş, “*kêran*”ê ku didine ser nîveka banê xaniyan û serekî maxan (darê zirav) jî didine ser wî kêranî, “*nîr*”ê gayan... û hwd bi qanûneke mantiqî ya zanistî ne. Bêguman dadweriya Hamûrabî û Nûşîrewan (Nêçîrvan) jî li ser xaka kurdan pêk hatiye. Îcar ez vegerim ser sernava xwe û bi kurtî dikarim bibêjim: Çanda kurdan a “*dadwerî*”yê hertim sînorek daniye ber karên têkildarî legan û doxînê; bi gotineke din, kurdan tu carî mafê bêsinor nedaye kar û fantazyên zik û berzikê, aşik û navranê. Mirov dikare bibêje ku kurdan ardûyê xwe yê di legan û doxînê de bi aboriyeke rewa bi kar aniyê; xwe hînî terazûya bikaranîna vî ardûyî kiriye û ji bo şaşbikaranîne sezayên exlaqî û madî sepadine.

Toterîka zimên û destpêka geşedana şaristaniyê

Bêguman mirov nikare bi xîred û namûsa kesekî din xîredkêş û binamûs bibe. Pêşiyên kurdan ji mêj ve badilhewa negotiye ku “*jina xelqê ramûsanek, hespa xelqê meydanek, kinca xelqê ro û danek*”. Aşkera ye ku mezinan gotiye bi jin, hesp û kinca xelqê mal çênabe; lê belê gava mirov ji kurdan hînî zimanekî biyanî bibe, ji kurdnasên biyanî fêrî kurdî bibe û ji rojhilatnasên biyanî perwerdehiya dînê xwe wergire rewş gelekî kambax e. Ji wê kambaxtir jî ew e ku kurdan ji “*têkçûnên xwe yên dayîmî*” dersên rojane dernexistibin. Ez ê mîna “*hinek kurdên başûrî û diyasporayê yên ku rewşa mala xwe dihêlin bakuriyan didine ber tîrê rexneyan*” nekim; ez ê mîna “*hinek kurdên ku mala xwe dikin qurbana malên xelqê û dibine kuştîyên di ber doza xelqê de*” jî nekim. Ji ber ku ez gotina rast ji her kesî dipejirînim û her gotina şaş li xwediyên vedigerînim, ez ê pêşiya pêşîn ji xwe û mala xwe ya bakurî dest bi rexneyê bikim.

Li gorî dîroknasê ermenî Araklê Tewrêzî, kesayetê dîrokî yê bi navê “*Korogî*” kurdekî celalî bûye; îcar kurdbûna wî gelo ewqasî girîng e yan ne? Belê, ji bo belgekirina “*dîroka têkçûnên kurdan ên li hemberî romiyan*” gelekî girîng e. Ji ber ku ji vî camêrî peyveke kurdî nemaye, hemû stran û destanên wî bi tirkî ne; ev camêr wekî “*zarokê dema xwe*” bi zimanê serdestan derketiye meydanê, di strana xwe ya yekem de “*têkçûna xwe ya teqez û bêşik*” ragihandiye ku “*çanda wî têra berxwedanê nake û ew ê ji wan re deyndar bimîne*”. Destana wî çiqasî bê vegotin jî “*dawiya teqez a têkçûnê*” mîna “*tava danê nîvroyê*” aşkera ye.

Dibe ku hûn bibêjin “*ji min re çi?*”; lê ez ê dîsa ji dersên dinyayê jî ibretê wergirim. Ev demeke dirêj e ku di navbera Bulgaristan û Makedonyaya Bakurî de gengeşeyek heye û babet jî çand û ziman e. Bulgarî dibêjin ku “*makedonî silaviyên bulgarî ne û ziman-çanda wan bingeha xwe ji zimanê bulgarî werdigire*”; wekî ku farsên îranî dibêjin “*kurd îranîyên herî resen in, zimanê wan farsiya hera kevnare ye*”. Bila çavê hinek kurdan ronî be ku rayedarekî Makedonyaya Bakurî bersiveke wiha daye angaştê Bulgaristanê: “*Em li ser çand û zimanê xwe bi tu kesî re bazarê nakin.*” Ji ber ku mamosteyê gewre Ehmedê Xanî beriya çendîn sedsalan ev mijar zelal kiribû ku tenê sepandina wê li ser me maye:

“Çi bikim ku qewî kesad e bazar

Nîn e ji qumaşî re xerîdar”

Bi kurt û kurmancî Xaniyî gotiye ku kesek razemeniyê li zimanê kesekî din nake, kesek zimanê xwe ji bîr nake û bi zimanekî din razî nabe. Îcar mijara zimên hem kesane ye hem jî gelemperî ye; parastina wî ne tenê li ser milê kesan e, ne tenê berpirsiyariya komeleyan e, ne tenê karê sazûmana siyasî ya gelekî ye. Ji ber ku “*toterîka zimên*” mîna çerxa aşê miletekî ye ku şaristaniya wan li ser wî zimanî tê avakirin. Hinek kes dikarin têkçûna xwe ya sermedî bipejirînin û jiyanêke bi zimanekî biyanî hilibijêrin, lê mafê wan tune ye ku mîna “*qewmê kewê*” her kesî gazî tele-dafika dijminê xwe bikin.

Hevpeyvîn li gel Dr. Şaşo Firofahşo li ser “Hezarpirtûka Cazê”

Hûn hemû wî nas dikin, hûn wî bi rih û simbêlên wî nas dikin, gelean bi wî re wêne jî girtine. Carinan rihpirç û rihnêrî ye, carinan simbêlboq û simbêlqeytan e, carinan bêrih û devrût e. Bi berhemên xwe telqîna kurmancî li ser zimanên biyanî dixwîne û wan rojên han pêşangeheke nîqaşbar jî vekiribû. Dema ku mirov dihate ber derê pêşangehê, divê meriv bi qasî çend kêliyan rawestayaya û navê wê yê dirêj bixwenda: “*Nîfşê dawîn ê Homos Vampîrûs: Pêşangeha wijdanên nexebitandî û selfiya Kurdistanê bi makîneya mantiqê*”. Di vê hevpeyvînê de em li ser xebatên rewşenbîr û hunermendê kurd Dr. Şaşo Firofahşo re bi xwediyê wî navî û wê markeyê re axivîn.

-Kekê hêja, sipasî ji bo qebûlkirina vê hevpeyvînê ku di nava ewqas karên hunerî de cenabê te demeke taybet ji me re veqetand. Pirs a pêşîn ew e ku te çima ev navê balkêş ji xwe re hilibijart?

-Biraçan tu jî hêjayî sipasiyê yî ku te di nava ewqas kesên navdar de ez ji bo hevpeyvînê hilibijartime. Derbarê vî navî de dikarim bibêjim ku qerf û tinaze carinan ji rastiyan xurttir û bibandortir in. Beriya min jî gelek nivîskaran bi ser sewalan re, bi riya fablan, cinawiran û fêlan-bêvanan rexneyên xwe gihandina cemawerê. Îcar min xwest ku di bin vî navî de rexneya rewşenbîr û hunermendên kurd bikim.

-Ma pêwistiyeke wisan heye ku meriv rasterast berê xwe nede yekî û rexneyên xwe sergirtî bibêje?

-Bêguman heye, hinek tişt hene ku qewimîne û divê rexneya wan bê kirin; hinek tişt jî hene rewşenbîr naxwaze ku ew tiştên wisan sivik û nizm di nava civakê de cih bigirin û bibine nexweşî. Lewre ji pêş ve hişyariyên qerfî dide ku nekevin wê rewşê.

-Di vê çarçoveyê de cenabê te kîjan xebatan dimeşîne? Çend berhemên te yên hunerî derketin bazarê?

-Di destpêkê de pirtûka min a çîrokên qerfî hate weşandin ku navê wê “*Sexbêrê kavirekî gêj û çend mirîşkên makîneyê*” bû. Min bi riya wê berhemê berê tîrê rexneyê dabû rewşenbîrên ku nikarin xwe rojane bikin, wekî kavirekî gêj li dora xwe dizivirin û tenê li dora xwe diçêrin; gava sexbêr ango xwedî wî kavirî neajo û nebe gomê, ew ê heta mirinê hertim li dora xwe bizivire û biçêre û mexel were. Îcar mirîşkên makîneyê jî di destpêkê de gazî û hişyariyên mirovan fêmanekin,

bi domana demê re an jî bi pêkvejiyana digel mirîşkên malê re bertekê nîşanî gazî û hişyariyên mirovan didin. Min bi wî navî jî mirovê kedîkirî rexne kiribû.

Demeke dirêj min dev ji xebatên qerfî berda û vegeyriyam gundê xwe, min dest bi xwedîkirina heywanan û cotkariyê kir; lê hunera min a qerfê pêşîra min berneda, vê carê jî min pêkenokên gelêrî yên balkêş di bin navê **“Rehmetî jî wisan digot”** de berhev kirin. Di vê pirtûkê de jî min bi çavê gundiyan bûyerên rojane şîrove kirin. Romana min a pêşîn **“Nexweşxaneyê Rayedarên Payebilind”** xebateke siyasî bû, zimanê wê gelekî serkeftî bû, lê asta siyaseta kurdan ew ranekir û min demekê dev ji nivîsandinê berda.

-Berî çend hefteyan pêşangeheke te vebû ku navê wê “Nifşê dawîn ê Homos Vampîrûs: Pêşangeha wijdanên nexebitandî û selfiya Kurdistanê bi makîneya mantiqê” bû; îcar te bi wî navê dirêj çî peyam dida mêvanên xwe.

-Bi rastî min dixwest ku mêvan rêzê li hunerê bigirin, kêma kes dikarin navê wê gişkî di hişê xwe de bigirin, min xwest ku bibêjim **“huner ne karê her kesî ye”**; her wiha min xwest ku mêvanan bi qasî çend kêliyan li ber dêrî bidim rawestandî û fikirandin, wekî rêzgirtineke ji bo hunerê dikarî bihesibîn.

-Baş e mamoste, ez ghiştim pîrsa xwe ya dawîn: Tu dîsa vegeyriyayî nivîsandinê, te berhema xwe ya qerfî-şîretî “Hezarpirtûka Cazê” weşand, te hinek wêneyên xwe jî di vê romanê de bi cih kirine. Peyama te ya di vê berhemê de çî ye?

-Wekî ku ji navê wê jî diyar e, gelek beşên pirtûkê hene. Her wekî ku “hezarpirtûk” parçeyekî hûr-rûviyan e û gelekî bi zehmetî tê şûştin, hinek mijar hene ku bi diwariyeke mezin tên zelalkirin û çareserkin. Lehenga romanê keçek e, ev keç gelekî destsivik e û di nava malê de direve her karî, xwişk û birayên wê çavnebariyê lê dikin û jê re dibêjin ku **“ev xwişka me cazû ye”** ango sêrbaz e. Pirtûk bi beşa **“Teralê Bexdayê û kerê wî ye lexer”** dest pê dike: di vê beşê de şêxekî sofîyan tê nava gund, jineke gundî jî wê rojê bi keçekê razaye û bavê ew pitik di nava pêçeka wê de biriye cem şêx ku navekî lê bike û duayekê jê re bixwîne. Şêx navê wê datîne Şaziye, lê ji ber ku zarokeke şûm û kizgiriya e, xwişk-birayên wê jê re dibêjin **“Cazîye”** û paşê navê dibe **“Cazê”**. Beşa duyem jî bi sernavekî dirêj e: **“Berxwedana zarokê kurd berî jidayîkbûnê dest pê dike”**. Di vê beşê de min bi çavê pedagojîk li mijara **“zimanê zikmakî”** nihêriye. Beşa sêyem jî dîsa dirêj e: **“Nan û mey: projeyê li ser xewn û xeyalan”**. Min li vir xewn û xeyalên zarokan bi ser zimanê Cazê tomar kirine. Cazê xwendina xwe nabe sêrî, lê ji jina melayî hînî Quran û Mewlûdê dibe. Îcar min bi çavê zarokeke bêmiraz ve beşa çarem hûnaye ku navê wê **“Keştiya çavbirçiyên: li jorê mela û li jêrê gunehkar”**. Min jiyana Cazê bi zimanekî qerfî-wêjeyî hûnaye, hêdî hêdî ew ber bi nûgihanî, zewac, dayiktî, dapîrtiyê biriye û di dawîya dawîn de gora wê jî bi destên xwe kolaye. Lehengê alîkar jî ciwanê ku piştî dibe mêrê wê ye û di beşa **“Nankorê ilmê çep”** de derdikeve holê, di beşa **“Bêxîredên taximê sîng û beran”** de bi Cazê re dibe hevnas. Di beşa **“Çêja axê (Welat)”** de her du leheng dizewicin û zarokê wan çêdibe. Lehengê mêr di beşa **“Her kes bi hingilên wêjeyê ve daliqiye û tu kes karê xwe ye bingehîn nake”** dest bi bazirganiyê dike. Roman bi sernavên balkêş û mijarên fantastîk berdewam dike û bi mirina Cazê re jî diqede.

-Destxweş mamoste, bawer bikî min jî di navbera du-sê rojan de roman xwend û kêfeke bêhevta jê hilda, hêvîdar im ku xebatên te berdewam bikin, hem di hunerê de hem jî di rewşenbîriyê de. Dîsa sipasiya te dikim ji bo vê suhbeta xweş.

-Ez jî sipasiya te dikim û minetdar im ku te ez û xebata min dane naskirin; lê di dawiya dawîn de em her du jî rewşenbîrên gelê xwe ne. Tiştê ku me kiriye, em dikin û em ê bikin ne hêjayî sipasiyê ye. Bi rastî em erka xwe ya mirovbûn û kurdûnê bi cih tînin, ev erka me ya sereke ye.

Kurd çima ewqasî ji alfabe, xalbendî, rastnivîs û ferhengên duzimanî hez dikin?

Li ser medyaya civakî rastî gelek rûpelan tîm ku qaşo şopînerên xwe hînî zimanê kurdî dikin. Ev rûpelên ku bi hinek navên giran ên wekî “*dibistana kurdî*”, “*zanîngeha kurdî*”, “*koma xwendinê ya filan û bêvan derê*” dest bi xebatê dikin, qet ji pola yekem dernakevin û vê gotina pêşiyên tînin bîra mirovî: “*Navekî giran li ser gundekî wêran*”. Hertim qala alfabe û rastnivîsê dikin; carinan gotinên xwe bi peyvên duzimanî dixemilînin û nîşandana çend nîşaneyên xalbendiyê jî îhmal nakin.

Ez gelekî li ser vî xisletê van kurdan ramiyame û gihiştîme wê qinaetê ku **xwedî û şopînerên van rûpelan naxwazin ji pola yekem derbasî polên dîtir bibin**. Ez dinêrim carinan hinek kurdên Ewropayê jî bi heman şeweyî materyalên destpêkî yê xwendin-nivîsandina kurdan diweşînin û li ser van parvekirinên xwe dest bi siyasetê dikin. Ji salên 70-80 pê ve serê mehê çend kurd bi hincetên curecureyî xwe digihêjînin welatekî Ewropayê, zû dest bi karekî dikin û piştî çend salan jî dibin hemwelatîyên wan welatan. Hinek qala bi milyonan kurdên diyasporayê dikin û ez li hemberî vê rêjeya giran a kurdan û “*palebetalî*”ya wan matmayî me. Hûn ê bibêjin çima?

Gelî xwişk û birayan piraniya kurdên ku bi rev ji Kurdistanê derketine, kurdî dizanibûn û pêwendiyê wan bi derdorên welatperwer re jî hebû. Ji bilî çend kesên bijarte, hingî ku çûne wê derê ji bo zimanê kurdî tiştek nekirine. Wekî nimûne, di nava wê hebûn û derfetên welatên pêşketî de materyalên hînkirinê yê wekî Hînker û Bêjanê ji kurdên welêt peyda dikin; bi gotineke din derfetên zanistî yê wê derê qet bandor li hişmendiya wan nekiriye ku materyalên xwe yê perwerdehiyê biafirînin, pirtûkên dersê yê ji pola yekem heta sala 12an bi bêhneke fireh amade bikin. Em qala 40-50 salên koçberiyê dikin ku hema hema piraniya koçberên pêşîn li wê derê mirine û qet pergaleke wan a perwerdehiyê jî tune. Ez qala kurdên keysperest ên ku riya revê dîtine û çûne wan deran nakim, ew rebenên Xwedê ne xema wan e ku çi bi serê kê de hatiye, xwarina wan xweş û nivîna wan belaş be besî wan e.

Dîsa ev nêzikî 40-50 salî ye ku li bakur û rojhilatê Kurdistanê berxwedanên civakî-siyasî-çekdariyê hene; rast-şaş, qenc-xerab qala mafên kurdan dikin û hewl didin ku doza xwe bigihêjinîn encamekê (ji ber ku li başûr û rojava gihiştine hinek mirazên xwe, qala wan nakim û her wiha li nava kurdên Sovyeta berê hê hê jî kurdî hinekî zindî ye, ew jî derveyî rexneya min in). Îcar kesên ku dûtî dem-dezgehên siyasî mane û qaşo li pey nanê kulfetê xwe ketine jî tiştêkî nakin. Ev kesên ku li dûtî tevger û dezgehane mane, ewqas nan dane ser hev ku deh piştên wan jî jê tîr dibin, lê gava tu qala xebateke neteweyî bikî dê bibêjin ku “*ew li pey nanê zarokan ketine û nikarin ji vê çarçoveyê derkeve*”.

Îcar ji min re çi ye ku kê çi karî dike? Helbet gava em qala karekî neteweyî dikin û pêşniyaran ji bo pêşvebirina civaka kurd dikin, ev kesên li diyasporayê û li pey nanê zarokan mîkrofonê ji dest me digirin û hewl didin ku pênûsa me jî bidizin. Tu dinêrî wekî Cenabê Xizir -silav lê bin- li ser avê dikevin, qala mafê dewletbûnê, şert û mercên serokatî û binokatîyê dikin,

taybetmendiye sazian û naveroka wan li dû hev rêz dikin ku heta niha bi qasî serê derziyekê jî alîkariyek nedane wan tiştan.

Piraniya kurdên diyasporayê û yê li pey nanê zarokan karsaz, endazyar, bijîjk, parêzer, mamoste û qe nebe karmend û karker in. Van kesan heta niha ji bo pîşeyê xwe du rêzên nivîseke sererast li pey xwe nehiştine; derbarê pîşeyên xwe de metneke yekrûpelî ya bi kurdî neafirandine, ji bo wan kesan zimanê kurdî nostaljiyek e û divê li gund-bajarên Kurdistanê bimîne, li gorî wan ne divê derkeve asta cîhanê ne jî derkeve fezaya bêdawî.

Vê yekê jî bibêjim: Ev nêzikî 20 salan e, hinekan nas dikim ku qaşo serên xwe li ser mijarên zimên diêşînin, gotina wan a berî 20 salan û îro yek e, şaşî-pêşniyarên wan ên berê-niha eynî ne, ji ber ku gotinên wan peritîne êdî bi qîjevîj-dekbazî-êriş-heqaretan li nava civakê dijîn. Îcar ez neheq im ku dibêjim: “*Ev beşa kurdan naxwaze derbasî poleke jortir bibe, naxwaze bikeve ezmûnan û bi ser keve yan jî têk here, naxwaze ku kesek ji wî jî derbas bibe.*” Dîsa ez neheq im ku qala “*kavirê gêj*” bikim. “*Ew kavirê ku hertim li dora xwe dizivire, li dora xwe diçêre, li şûna xwe mexel tê û heke kesek bi xêra xwe nebe gomê ew dê li derve bimîne, yan dê bibe para dizan yan jî rawiran.*”

Di dawiya dawîn de vê yekê jî bibêjim ku bila dilê min rehet be: Hinek kes jî ji taqet, şiyar û derfetên xwe zêdetir hewl didin ku hemî polan bi awayekî serkeftî derbas bibin, ji bo kurdî têkoşîneke bêhempa didin, digihêjin mirazên xwe û çend kesan jî di gel xwe digihêjin kaniya mirazan. Ji bo wan kesan jî deqeyeke rêzgirtinê heye ku ji kerema xwe re bila qebûl bikin.

Di bareya “Cejna Hevdemanê” ya kurdî de xwendineke destpêkî

Pêşek

Li hinek deverên kurdnişîn cejneke kevnare ya bi navê “*Hevdeman*”ê (Hevdemal / Heftemol / Haftamol) tê pîrozkirin ku bala kurdnas û rojhilatnasan kêşaye. Me jî di vê kurtelêkolînê de hewl daye ku bi xwendineke destpêkî zanyariyên li ser vê cejnê bigihêjin hev, çavkaniyan berawird bikin û encamê ragihînin ku rastiya mijarê zelaltir bibe. Ji bo hûnandina vê gotarê nivîsên Beratê Qewîendamî (lêkolînerê kurd ê xoresanî), xebatên zanistî yê T. F. Arîstova (rojhilatnasa rûs) û Iréne Mélikoff (rojhilatnasa azerî-fransî), zanyariyên ansîklopediya Iranica Online hatine bikaranîn; her wiha ji hinek tezên master û doktorayê yê lêkolîneran jî wekî çavkaniyên alîkar sûd hatiye wergirtin.

Peyvên sereke: *cejnên kurdî, Cejna Hevdemanê, Hevdemal, Haftamol, Heftemol...*

Xwendineke destpêkekî ji bo “Cejna Hevdemanê” ya kurdî

Gava mirov li ser nav, erdnîgariya pîrozbahiyar, dema pîrozkirinê û naveroka cejnê dihizire, agehiyan berawird dike û encamê dinirxîne, digihêje wê qinaetê ku:

Ev cejn rê û resmeke taybet bi kurdan e; lê hinek guhertoyên wê yê feramûşbûyî di çandên cîran de jî hene.

Pîrozbahiyên li nava kurdên şîe yê Xoresanê resen in, yê li Kurdistanê bi hinek çandên biyanî hatine dagirtin û guhertoyên li nava cîranan jî bi tevahî hatine berovajîkirin.

Di nava kurdên misilman ên sunî de hema hema şopên wê nemane; tenê di nava elewî û êzidiyan de nav an jî naverok maye.

Nêzikî 1400 salî ye ku kurdan wate û girîngiya vê cejnê ji bîr kirine.

1. Nav

Ji peyva hevedudanî ya “*hevdeman*” (her wiha peyvên “*hevdemal*” û “*heftemol*”ê jî) diyar e ku pêkhatiya “*hevde (17)*” û “*man (mayîn) / mal*”ê ye. Derbarê rîşenasîya peyvê de em rastî zanyarî û nirxandinekê nehatin; lê belê agehiyên ku Beratê Qewîendam dide mijarê hinekî zelaltir

kes bin, komac dibe heft qaş (beş). Eger 4 kes bin, dibe çar qaş. Her kes bi mereqdarî li bendê ye ku para xwe jê wergire. Li vir her kes hêvî dike ku ew moriya li nava komacê bikeve nava diranên wî. Baweriyeye wisan heye ku ev morî di devê kê da derkeve, rizq û roziya salê dibe para wî. Bi gotineke din xêr û xweşî, rizq û rozî berê xwe didine wî. Divê bê gotin ku ev cureyê pîrozkirina Hevdemalê li nava hemî kurdên Xoresanê ne bi vî rengî ye. Ev cureyê ku min got li gundên aliyê Qûçanê berbelav e. Li hinek navçeyên kurdnişîn ên Xoresanê Hevdemal bi awayekî din tê pîrozkirin; lê navê wê her yek e û her kes dibêjê Hevdemal.”

Irène Mélikoff jî li ser naveroka vê cejnê ya li nava elewiyên dibêje ku “di navbera 7-12ê Adarê de ji bo bîranîna miriyan Cejna Heftamolê tê pîrozkirin; ji bo giyanên 124 hezar pêxemberî dua û dirozge tîr kirin, ji bo giyanên rihspiyên mirî mewlûd tê xwendin û xwarinên bi vê mebestê amadekirî tîr belavkirin”.

Encamên nîrxandinê

Ev cejna kurdî ya kevnare ya bi navê “Cejna Hevdemanê” li Xoresanê bi nav û naveroka xwe ya kurdewarî hatiye parastin; lê mixabin li deverên din ên kurdnişîn û beşeke Kurdistanê an hatiye jibîrkirin an jî hatiye berovajîkirin. Xuya ye ku piştî belavbûna îslamê wate û girîngiya wê rastî êrişên çandî û zimanî hatine. Ev cejna kurdî ya ku kurdan amadeyî pîrozbahiyên Newrozê dike û berî 17 rojan daxuyaniyekê radigihîne, hema hema bûye cejna xwarinan û hundirê wê yê bi hêmayên neteweyî dagirtî hatiye valakirin.

Çavkanî:

I. Mélikoff, Uyur Idik Uyardilar, Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları, İstanbul, 1983.

T. F. Arıstova, Kurdî Zakavkazya, Moskova, 1966.

Erdal Gezik, Kara Çarşamba Gelenegi,

<https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2018/04/01/kara-carsamba-gelenegi/>

Gamze Sagir, Modernleşme ve Kentleşme Surecinde Alevilik ve Alevi Kimliğinin Değişimi: Aydın'da Alevi Kimliği Uzerine Bir Çalışma, Adnan Menderes Üniversitesi, 2019.

Murat Zeytinli, Zorunlu Göçler ve Türkiye'de Dersim 1938 Gerçeği, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Mahmut Sarıkaya, Nevruza Bağlı Takvimle İlgili Kavram, Deyim ve Terimler, Karadeniz Araştırmaları, c. 2, h. 6, 2005.

Rêwî gihişte mala xwe ya rasteqîn:

Egîte Çerkez (Bêken) pêrar van çaxan çû ber dilovaniya Xwedê

Hengameya şer û dozan bû; birçîtî, tazîtî, rev û bezê sala 1941ê hingaftibû. Lê belê li gundê Derekendê yê navçeya Şerûrê, angû li Komara Nexciwanê ya Xweser şahî û kêfxweşiyek hebû; ji malbateke kurd re zarokê dihate dinyayê, navê Egîte lê hatibû danîn, hêvî hebû ku rojek ji rojan camêrekî çak jê derkeve û wisan jî qewimî.

Belê, ne hêja bû ku rewşa wan salan bê ser zar û zimanan: belengaziyê û hejariyê -mînanî hemû malbatan-, malbata Çerkezê Oric ê bavê vî zarokê jî li hev pêçabû. Egîte Çerkezê Oric heft-heyşt saliya xwe de berx çêrandibûn; bi dûşivanî, dûgavanî û golikvaniyê mijûl bûbû. Egîte ketibû ber pêlên tavî-teyrokan, şilî-şilopeyan û berf-bahozan; zivistanê bi sur-seqema sermayê peritîbû, havînê li ber qijeqija germê heliyabû, lê belê vala nesekinîbû, kar kiribû û çerçirîbû. Piyên wî yên bi gore û çarix sol nedîtîbûn; bejna wî ya tîtal ji bilî qerpalên zîvalzîvalî kinc nas nekirîbûn.

“Gava bobelat tîr, li ser hev û li pey hev tîr”. A wisan hatibû serê wî jî: hê di heyşt saliye de felekê dêmên xwe yên sar nîşanî wî kirîbûn û ew bi rojeke reş ve rû bi rû hîştîbû. Bavê wî Çerkezê Oric bi bihaneyeke siyasî hatibû girtin.

Meha gulanê ya sala 1948an bû, Egîte û Çerkez derketîbûn sergera girê fêza gund. Danê berêvarê siwarekî çalak agehiyeke nebixêr dabû Çerkezî ku endamên NKVDê (Komîseriya Gel a

Kar û Barên Hundir, ango îstîxbarata Sovyetê) hatine defterxaneya kolxozê û li benda wî ne. Çerkez bi wî qasidê bêyom re çûbû wî cihê destnîşankirî û çûyîn ew çûyîn bû, êdî venegeriyabû.

Malbatê bi qasî du salan nikaribû tu bersivê jê hildin. Piştî du salên bê ser-berate ji Komara Kazaxistanê nameyek hatibû çilovîlokirin; name ji girtîgeheke Qerekendê ya navçeya Cêzkazganê hatibû şandin ku wan salan şeş mehan carekê destûra namenivîsandinê didane girtiyan. Her wiha şeş mehan carekê jî destûra malbatan hebû ku bersivan bidin wan nameyan û diviyabû name bi zimanê rûsî bihatana nivîsandin. Bi wê nameyê malbat teze pê hesiyabû ku Çerkez li girtîxaneyêke binerdî ya NKVDê hatiye rawestandî; piştî du salan derketiye pêşberî Dadgeha Leşkerî ya Bakuyê û hatiye darizandin, bi qasî panzdeh salan ji azadiyê hatiye bêparkirin û ber bi girtîgeheke Sîbîryayê ya girtiyên siyasî hatiye şandin.

Sala 1941ê di navbera Almanya faşîst û Yekîtiya Sovyêtê ya sosyalîst de Şerê Cîhanê yê Duyemîn dest pê kiribû. Sovyêt ditirsiya ku ji aliyê Îranê ve rastî êrişekê were û bêyî rizamendiya Îranê di nava şevê de du hêzên leşkerî ji çemê Erez derbazî ser axa Îranê kiribûn. Di wê pêvajoyê de birayekî Çerkezî yê bi navê Xano jî leşker bûye û di nava refên artêşa Sovyêtê de xizmet kiribûye; lê qet kêfa wî bi xizmeta leşkerî ya Sovyêtê re nehatîye. Lewre şevê digel çend hevalên xwe gilî-gotinê dikine yek û ber bi debara kurdan direvin; lê ji destê rûsan rizgar nabin, tên girtin, ji aliyê dadgeha leşkerî ve bi sezayê “heta mirinê girtîmayîn”ê tên darizandin. Heman salê Xano ber bi girtîgeha girava Saxalînê ya li ser sînorê Japonyayê ve tê şandin; ew hetanî sala 1956an di wê girtîgehê de dijî û heman salê di heman girtîgehê de diçe ser dilovaniya Xwedê.

Piştî vê bûyerê û têkildarî heman mijarê, sala 1948an dozeke siyasî li dijî Çerkezî tê vekirin û bi vê bihaneyê tê girtin. Çerkezê Oric hetanî sala 1956an, ango bi qasî heşt salên neheqiyê di girtîgehekê de dijî. Piştî mirina Stalînê dijminê kurdan, Xrûşov hate ser desthilatdariyê û girtiyên heyama Stalînê tev azad kirin, a wisan bavê Egîtî jî tê berdan.

Dema ku Çerkez tê girtin, giraniya rêveberiya malbatê dikeve stûyê hevsera wî ya bi navê Cemîleya Ehmedê Lele; ew canika Xwedê di nava şert û mercên dûrî mirovahiyê de bi qasî sê salan debara şeş keç û sê lawan dike. Lê belê “*sêwî mezin dibin, xerabîya felekê hema bi wê xwe re dimîne*”; ji ber ku endamên malbatê li zozanan bêrîvaniyê dikin û pêz didoşin, li gundan pembûyî berav dikin û di kolxozan de dixebitin.

Egîtê ku bi xêr û xweşî digihêje neh salîya xwe, bi çarix-goreyan dest bi xwendinê dike û diçe dibistanê; bi zikekî têr, bi yekî birçî piştî çend salan koma dehan (dibistana amadehiyê) kuta dike.

Sala 1960î çarenûs Egîtî tîne û derdixe paytext Rewana Ermenistanê; ewraqê wî li Beşa Zanistên Perwerdehiyê ya Zanîngeha Rewanê tên pejirandin û li wir dest bi xwendina xwe ya bilind dike.

Wan salan li bajarê Rewanê ji bo pêşvebirina çand û zimanê kurdî çend komele damezirîbûne; rojnameya “*Riya Teze*” weşiyaye, Beşa Kurdî ya Radyoya Dengê Rewanê pêl daye, di bin banê Yekîtiya Nivîskarên Ermenistanê de Para Nivîskarên Kurd hatibûye saz kirin ku pirtûkên kurdî bîn çap kirin.

Egîtê ciwan jî bê navbir bi wan sazîyên damezrandî re têkiliyên xwe çêkirine; bi çûyîn-hatina xwe ve li gel xebatkar, nivîskar, helbestvanên kurd bûye hevnas, pirtûkên bi zimanê kurdî kirîne û ew serdenapê xwendine.

Piştî kutakirina zanîngehê, pêşiyê li navçeya xwe mamostetî kiriye; piştî wekî mamosteyekî xwedanê xwendina bilind bûye gerîndeyê dibistana gundê Derekendê. Rast e, tevahiya zarokên ku hatine dibistanê kurd bûne, lê perwerdehî bi zimanê azêrî hatiye dayîn.

Dilê Egîtê mamoste ji rewşa kurdan, ji jiyana wan e kambax, ji hinek neheqî û nepakiyên li dijî kurdan diêşiya û tijî keser dibû. Lewre hema wan salan wî dest bi nivîsandina romana xwe ya bi navê “*Malwêran*” kir û ew bi serfirazî gihande dawiyê; lê ji bo çapkirina wê divê destûr ji Para Nivîskarên Kurd bihata wergirtin. Lewre Para Nivîskarên Kurd li ser rûpelên rojnameya Riya Teze daxuyaniyek belav kir; xwendevan, nivîskar û helbestvan pê hesandin ku civata nixandina berheman dê filan rojê romana Egîtê Çerkez a bi navê “*Malwêran*”ê nîqaş bike.

Roja nixandîne nivîskar û helbestvanên navdar ên wekî Eliyê Evdîrehmîn, Erebe Şemo, Heciyê Cindî, Sehîdê Îbo, Egîtê Xudo, Karlênê Çaçanî, Emerîkê Serdar, Barîyê Bala û hinekên din

bi yekdengî biryar da ku roman di bernameya sala 1968an de bê weşandin.

Heman salê Egîte Çerkez çav berda xwendina mafnasiyê (huqûqê) ku li kurdên navçeya xwe xwedî derkeve, neteweya xwe ji bêqanûnî, neheqî û xerabiyên biparêze; lewre dest ji erka mamostetiyê berda, berê xwe da Asyaya Navîn, li bajarê Oşê yê Komara Qirgizistanê kete nava refên serbazan, piştî du salên xwendinê destûryariya mafnasiyê wergirt û sala 1970yî wekî serbazekî Sovyête dageriya navçeya xwe ku karê ewlekarî û mafparêziyê ji gelê xwe re bike.

Piştî ku Egîte serbaz vedigere Rewanê, berê xwe dide Para Nivîskarên Kurd ku bibîne bê ka weşandina pirtûka wî ya bi navê “*Malwêran*” gihîştîye çî astê. Xuya ye ku cara yekem afirandina karpêkeke mînanî romanê mezin bûye sedemkareke çavnebariya hinek nivîskarên ku serpêhatî, çîrok û dilok berav dikirin, kurmê xiyantîyê di nava wan de serê xwe bilind kiribûye û wan nikaribûye vî pariyê gir daqurtînin. Bi vî awayî romana wî ya “*Malwêran*” di nava belge, nivîs û emanetên Para Nivîskarên Kurd de nehate dîtin; kesî nizanibû gelo hate dizîn an jî bi xayîntî hate weşartin. Vê bûyerê bandoreke xirab li ser derûniya Egîte afirîner û mafnas peyda kir; lewre bi rewşeke xeyidî dageriya mal û karê xwe, ji wê rojê û pê ve cardin ne destnivîsên romana “*Malwêran*”ê ne jî nivîsarên xwe yên nû nedan Para Nivîskarên Kurd.

Piştî vê bûyera dilsoj û kambax Egîte Çerkez (Bêken) dev ji karê nivîsandinê berneda û rêzeke romanên dan weşandin. Xwedê kir nesîbe me ku em jî vî camêrî nas bikin û edîtoriya romana wî ya pêşîn bikin. Mixabin beriya ku em romana wî derxine ber ronahiyê, ango pêrar van çaxan apê Egîte Çerkez ji nava me bar kir; ji vê mala wêran a bi navê “*dinya*”yê koçî xanmanê xwe yê rasteqîn kir, bi hatina xwe ya li vê dinyayê û ji wê çûyîna ber bi Xwedayê xwe hînî me kir ku qiyameta her kesî bi mirina wî dest pê dike. Hêjayî gotinê ye ku apê Egîte piştî malnişîniyê ji Azerbaycanê koçî Ukraynayê kiribû, di gel beşeke malbata xwe li paytext Kiyevê dijiya û roja 16.04.2019an li wir bi qeyrana dil çûye rehmetê. Mixabin ez piştî mirina cenabê wî, derketina pirtûka wî û pêwendiya li gel kurê wî yê Hebibê Egîte pê hesiyam ku sala pêrar miriye; lê belê şermeke mezin li rûyê dost û hevalên wî yên nivîskar be ku ji wan kesekî qet qala vê bûyera diltezîn nekiriye. Dilovaniya Xwedê li apê Egîte Çerkez Bêken be, ruhê wî li bihuşta rengîn şad be û Xwedê sebrê bide malbata wî; her wiha serê civaka kurd û wêjeya kurdî sax be.

Çavkanî:

Egîte Çerkez, Çima, -roman-, Weşanxaneya Peywendê, 2021.

Diyasporaya kurd wekî xweperestiyê neteweyî

Pêşek

Di navbera salên 1925-1938an de li bakurê Kurdistanê 5 bûyerên girîng ên dîrokî qewimîn: Şoreşa Serxwebûnê ya bi pêşengiya Şêx Seîdê Pîran, damezrandina Komara Kurdî ya li Çiyayên Agiriyê bi pêşengiya Biroyê Hesikê Têlî, betalkirina statûya Kurdistanê Sor bi fermana Stalîn, Serhildana Dêrsimê ya bi pêşengiya Seyîd Riza. Her wiha di navbera salên 1920-1946an de li rojhilata Kurdistanê jî 2 bûyerên girîng ên dîrokî qewimîn: 1. Serhildanên Smayîl Axayê Şikakî 2. Komara Kurdistanê ya ku li Mehavayê ji aliyê kurdan ve hate avakirin û di heman salê de ji aliyê hêzên dagirker ve hate rûxandin. Dîsa li başûrê Kurdistanê 2 tevgerên damezrîner ên dîrokî derketin ser dikê û bandor li tevahiya sedsalê kir: Tevgera Şêx Mehmedê Hefîd li Silêmaniyê û tevgera Şêx Ehmedê Barzanî li Behdînanê. Heçî ku li rojavayê Kurdistanê ye tevgera çandî-zimanî ya binemala Bedirxan Begê mora xwe li dîrokê xistiye. Ji ber van serhildan û şoreşên kurdan ên sedsala 20an gelek kurd ji cih û warên xwe şehitîne, şimitîne nava koçberî û surgûnan; lê piştî demekê piraniya wan vegehiyaye ser warê xwe. Mixabin piştî salên 80yî gelek kurdan ji ber egerên aborî-siyasî û teşqeleyên ewlehiyê berê xwe dan bajarên mezin ên dagirkerên xwe; herwiha piştî ku çavên wan li şert û mercên maqûl-deraqlî vebûn êdî venegeriyan ser cih û warên xwe. Îro gelheyeke giran a kurdên koçber xwe wekî “*diyasporaya kurd*” pênase dike ku em ê bi vê nivîsê li ser rewşa derûnî ya kurdên diasporayê bisekinin.

1. Pêkhatina diyasporaya kurd

Di hengameya Şerê Cîhanê yê Yekem de hêviyeke pêşengên kurdan hebû ku bigihêjin serxwebûnê û dewleta xwe ava bikin. Lewre tevgerên kurdan bi hêzên navneteweyî re pêwendî girêdan, azadîxwaziya xwe eşkere kir û bi çend hewldanan biryardariya xwe ji raya giştî ya cîhanê re ragihand; lê belê piştî Şerê Duyemîn ê Cîhanê û bi taybetî jî piştî rûxandina Komara Kurdistanê ya Mehavayê giregirekên kurdan fehî kir ku “*siyaseta navneteweyî*” li dijî wan e; lewre dest bi karên “*lobîgeriya navneteweyî*” kir. Bêguman destpêka lobîgeriyê ne hêsan bû; kurdên bê dewlet û statû tenê bi belgeyên fermî û destûra dagirkerên xwe dikaribûn biçine welatên din. Lewre diviyabû kurdan hincet û bihaneyên wekî kar, bazirganî, perwerdehî û geştiyariyê pêşkêşî dagirker û mazûvanên xwe yê biyanî bikirana. Her çiqas gelekî bi derengî û dijwar be jî kurdan hinek derfet bi dest xistin ku bigihêjin Ewropa, Amerîka û Rûsyayê. Bi domana demê re şert û mercên jiyânî yê hinek lobîgerên kurd ji yê pêşengên kurdan baştir bû, stêrka wan çirusî, derfetên wan ên propagandayê zêdetir bûn; lê belê destkeftinên lobîgeran bi awayekî têkûz negihîştin pêşengên ku li welêt berxwedan dimeşandin. Ji aliyekî din ve kurdên ku ji ber sedemên siyasî-aborî ji welêt direviyan, pêşiya pêşîn xwe li lobîger û xwedîtecubeyên kurd digirt, êdî destên wan ji mezinên welêt radiqetiyên, di hizrên wan de kevneşopiya eşîrî diçilmişî, li biyanistanê lobîger û xwedîtecubeyên kurd dibûne nimûneyên jêhatî û bendên rizgariyê ji bo wan. Her wiha kûrbûna birînên welêt, bêçaretiyên pêşengan û kêmbûna derfetên neteweyî hem rola lobîger û xwedîtecubeyan hem jî ya revok û kapqetandiyên zêde dikir.

Dîsa ji ber bêderfetî û lawaziya navendê beşeke lobîger û revokan veşeriyên celebbaran, ji kontrola dem-dezgeh û rêxistinên kurdan derketin. Her wekî tê zanîn, celebbaran (canbaz) mezin kerî bi kerî û naxir bi naxir ajelan dikirin û difiroşin mezbeşxaneyan, kerî û naxirên firotî cardin venagerin çêregehên xwe, lê wekî hilberînên goştî vedigerin ser sifreyan. Bi heman mantiqê beşeke lobîgeran hejmareke mezin a kurdên hevalbend û eqreba kişandin kêleka xwe, ew ji welêt qetandin û rêya veşerê li pêş wan birî.

2. Geşedana diyasporaya kurd an jî dîroka koçberiyêke bêpergal

Di destpêka salên 2000î de gelheya kurdan a li derveyî Kurdistanê xwe wekî “*diyasporaya kurd*” pênase kir, bi ser vî navî re kete nava liv û tevgerên siyasî-aborî-dîplomatîk. Her çiqas beşeke diyasporayê bê doz û tevger ji Kurdistanê derketibe, ji bo karekî amade, sifreyêke dagirtî û nivîneke lawan welatê xwe terikandibe, tu xemekê ji bo welatê xwe nekişîne jî, êdî bûye rastiyeke jiyana civakî-aborî-siyasî ya kurdan. Hema hema her roj nûçeyên li ser kurdên diyasporayê malper û dezgehên ragihandinê yê kurdan dixemilînin; roj tuneye ku qala nivîskar, hunermend, siyasîmedar û werzîşvanekî kurd ê diyasporayê neyê kirin. Êdî ji kurdên welêt zêdetir qala vê beşa civaka kurd tê kirin ku dibe sedema koçberiyên nû, xeleşeke nû li zîncîra bêçareseriyê zêde dike, hêvîyê ne bi tamê, lê bi nîvîyê ve girêdide, hotika piştî kurdên welêt gîstir dike û kurdên xwecihî zêdetir tûşî tengasiyan dike.

Bêguman mebesta min ne ew e ku bibêjim tevahiya diyasporaya kurd sîdwer an jî ziyankar e; lê belê divê kurd rojek ji rojan van her du pirsan ji xwe bikin: “*Hingî ku kurdên diyasporayê li şûnên xwe yê dereke gihîştine rêjeyêke firêqetiyê gelo çi sîda wan gihîştîye Kurdistanê?*” “*Heke kurdên diyasporayê li şûnên xwe yê dereke bimînin û cardin venegerin welêt dê çi ziyânê bigihînin Kurdistanê?*” Ji bo bersivandina van her du pirsên girîng divê dîroka koçberiya kurdan bi kurtî were şîrovekirin. Divê bê zanîn ku di destpêka sedsala 20î de kurdan bi awayekî çalak li Ewropayê daxwaza mafên xwe yê neteweyî kiriye; malbata bedirxaniyan, Şerîf Paşa û gelekên din nûnertiya kurdan a li Ewropayê meşandiye; lê belê piştî têkçûna Keyaniya Kurdistanê ya bi pêşengiya Şêx Mehmûdê Hefîd, serhildanên Şêx Seîd û Seyîd Rîza, betalkirina Kurdistanê Sor, belavbûna komarên Çiyayê Agiriyê û Mehavayê û têkçûna şoreşên Barzanê gelek kurd bi malbatî (carinan bi eşîrtî) ji Kurdistanê veqetiyane; hinek li welatên cînar êwirîne û hinekan jî berê xwe daye Yekîtiya Sovyetê, Ewropa û Amerîkayê. Divê bê zanîn ku koçberiya kurdan a berfireh diyardeyeke dawîya sedsala 20an e. Di salên 1960î de ji bakurê Kurdistanê kurd kişiyane Almanya, Benelûks, Awistiryayê, Swîsre û Fransayê; wekî karkerên koçber û bi peymanên di navbera hikûmeta Tirkiyayê û wan

welatên navbihurî de gihiştine wir, ji hemû bajarên kurdan li gorî pîşe û pêwendiyên xwe li wir bi cih bûne. Lê belê piştî Şoreşa Îslamî ya Îranê (1979), Darbeya Leşkerî ya Tirkîyayê (1980) Komkujîyên Enfalê yê Iraqê (1986-1989) kurd pêl bi pêl wekî penaberên siyasî çûne Ewropaya Rojava û rêjeyeke hindik jî berê xwe daye Amerîkaya Bakur. Ev pêlên penaberîyê heta sala 2011an berdewam kiriye û di şerê li dijî DAIŞê de jî gelheyeke mezin a kurdên êzîdî penaberî welatên rojavayî bûye.

3. Sûdwerî û ziyandariya diyasporaya kurd an jî bikaranîna bîrkariyê ji bo nirxandina kêseyeke civakî

Berî çendekê, me gotareke bi navê “*Di çarçoveya çavkanîyên înternetî da kurdên derveyî Kurdistanê -Awireke giştî li serjimarî û erdnîgariya kurdên koçber: nasname, dîrok, çand û ziman-*” di kovara Zendê ya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê de weşandibû û bala rayedarên kurdan kişandibû ser kurdên diyasporayê. Di bin vî sernavî de, me awireke giştî li serjimarî û erdnîgariya belavbûna kurdên koçber gerandibû; zanyariyên berdest ên derbarê kurdên li welatên Kendavê, Hindistan, Efxanistan, Awistralya, Zelandaya Nû, Asyaya Dûr, Asyaya Navîn, Kafkasya, Rûsya, Balkan, Ewropa û Amerîkayê de belav kiribûn.

Wekî ku me berê jî got, divê kurd bi wêrekî bersivê bidin vê pirsê: “*Hingî ku kurdên diyasporayê li şûnên xwe yê dereke gihiştine rêjeyeke firêqetiyê gelo çi sûda wan gihiştîye Kurdistanê?*” Ji bo bersivandina vê pirsê jî pêwistî bi kurteşîroveyekê heye: Piraniya kurdên ku koçber bûne, destên wan ji “*kakilê pêkhatiya kurdbûnê*” raqetiyaye, nifşa temenbiçûk ji zimanê pêwendîgirêdanê yê kurdî bêpar maye, çanda wan bi termînolojiyeye biyanî hatiye meyndin, kesayeta wan bi dîrok û mîtolojiyên curecureyî hatiye nîgarkirin.

Rast e, tevahiya kurdên koçber -bi devkî nebe jî- ji dil hez dikin ku yekîtiya kurdan saz bibe, stêrka bextê wan hevraz bibe, dinya-alem bi serkeftinên wan şanaz bibe û heyama gilî-gazinan derbas bibe; lê belê ev yek bi xewn û xweziyan pêk nayê. Dîsan jî rast e, kurdên koçber bêriya goştê qazên Qersê, penêrê Wanê, hingivê Miksê, titûna Mûşê, şal-şapikên Akrêyê, zeytûnên Efrînê, zebeşê Amedê, doşava Mêrdînê, behîv-gûzên Urmîyê, xalîçeyên Xoresanê û berhemên din ên bajarên din ên Kurdistanê dike; lê ji bo gelekên wan ev bîrîkirin jî êdî bûye fantaziyeke luks û dûredest. Her wiha rast e ku neteweyên xwedandewlet koçberiya welatîyên xwe wekî zexteke aborî, siyasî, civakî û dîplomatîk bi kar tînin; lê pirî caran koçberiya kurdan a ber bi biyanistanan wekî fişareke bingeîn li dijî kurdan hatiye bikaranîn.

Bêguman hinek kurdên diyasporayê dikarin bibêjin “*ka kurdên welêt yekîtiya neteweyî saz kiriye ku hesabê kurdên diyasporayê bigirin?*”; lê divê bê zanîn ku ev pirs maf dide kurdên Kurdistanê jî wiha bipirsin “*ka kurdên diyasporayê çiqas alîkarî dane sazkirina yekîtiya neteweyî ku bi mafdariya hemwelatîbûnê encamekê bixwazin?*”. Wisan e, ji bo berwirdkirina kar-zirarekê divê mirov serî li zanistên bîrkariyê bide ku van salên dawîn kurd gihiştine nobela matematîkê ya cîhanî.

Pirs 1: Serjimariya tevahiya kurdên cîhanê ji 40 milyonî zêdetir be, li Kurdistanê çiqas kurd mane?

Bersiv 1: Heta niha tu dem-dezgehekî kurdan xebatek li ser vê mijarê nekiriye û ji raya giştî ya kurdî re eşkere nekiriye.

Pirs 2: Rêjeya vegera kurdên koçber li bal Kurdistanê ve çi ye?

Bersiv 2: Haya min ji daxuyaniyeye fermî ya kurdî nîn e; lê dikarim ji malbata xwe nimûneyeke wiha bidim. Ji Desteya Mala Evdilahê Qelender tenê 4 (çar) malbat li gundê wan ê Noreşînê mane. Ji 10 (deh) kurên Hecî Bekirê Brahîmê Evdilahê Qelender 3 (sê) mal û ji 6 (şeş) kurên Şukriyê Silêmanê Evdilahê Qelender malek (1) maye; ji mala Hecî Eliyê Brahîmê Evdilahê Qelender, ji mala Evdilqadirê Brahîmê Evdilahê Qelender û ji mala Îsmayîlê Brahîmê Evdilahê Qelender tu kes (0) nemaye. Bi qasî 10-15 malên wan li Bazîdê ne û bi qasî 20-30 malên wan jî li bajarên tirkan û Ewropayê belav bûne. Ji vê nimûneyê jî diyar e ku reh û rişeyên malbateke mezin hêdî hêdî hişk dibin û koka wan a li warê bav û kalên wan diqele. Koçberiya malbata me di salên 60î de bi apê min ê Hecî Ozmanê Hecî Bekirê Brahîmê Evdilahê Qelender dest pê kiriye û di vî 60 salî de (2020-1960=60) ji wî 40-50 malî kesek venegeriyaye gund.

Pirs 3: Dewlemendên diyasporaya kurd çi xizmetên gelemperî li Kurdistanê kirine?

Bersiv: Tu dem-dezgeh û rêxistineke kurdan îstatîstîkeke giştî amade nekiriye û neweşandiye. Lê dikarin ji malbata xwe û ji dewlemendên Bazîdê çend nimûneyên wiha bidim: apê min ê Cindî li gund heta mirinê xizmeta avakirina mizgefta gund kiriye, apê min ê Hecî Ezîz ku li Bazîdê dijiya sûreke kevirîn li dora goristana gund kişandiye, apê min ê Resûl jî mirîşoyek li hinda goristanê ava kiriye û konekî şîne digel pêwistiyan ji gund re peyda kiriye; her wiha çend zengînen bazîdî jî dibistan li gundên Bazîdê û navendê ava kirine, Ibrahîm Çeçenê ji tûreya Sakî ya Celaliyan jî Zanîngeha Agiriyê ava kiriye. Divê bê gotin ku tenê sûra li dora goristanê û avahiyê mirîşokê milkê kurdan e; yên mayîn di destê dewleta tirkan de ne. Êdî melayên kurd nikarin feqîhan li mizgeftê xwedî bikin, zarokên kurd nikarin perwerdehiya kurdî li van dibistanan wergirin û di Zanîngeha Agiriyê de Beşa Ziman û Wêjeya Kurdî tuneye. Her wiha ji apanên min ên ku çûne Stenbol, Îzmîr, Aydin û Ewropayê diravekî xêrê û çiraveke qenciyê venegeriyaye gund û malbatê.

Pirs 4: Koçberên kurd çima û çawa ji Kurdistanê vediqetin?

Bersiv 4: Hinek zanyariyên giştî yên dem-dezgeh û rêxistinên kurdan hene; divê li ser bingehê van zanyariyan hinek lêkolînên kûrtir bînin meşandin, sûd ji belgeyên fermî-sîvîl ên dewletên dagirker, dewletên hêzdar û saziyên navneteweyî jî bê wergirtin.

Pirs 5: Diyasporaya kurd berî koçberiya xwe li Kurdistanê çi dikir û piştî bicihbûna li biyanistanan çi dike?

Bersiv 5: Li gorî kevneweşanên wan, piraniya diyasporaya kurdên bakurî xwedîya dozên biyanî bû; çepgirên kurd çepên tirk û enternasyola cîhanî teqlîd dikir, carinan îsota Rihayê û carinan jî hingivê Miksê berdida tev doza xwe, vê yekê hêrsa tirkan dianî. Îslamgirên kurd jî qaşo misilmanên tirk dişopandin; wan jî carinan bêyî hemdê xwe qala zengîniya kelepura ayînî ya kurdan dikir, şerbetek ji Cizîrî û Xanî an jî ji Feqiyê Teyran pêşkêşî birayên xwe yên misilman dikir, tirkan jî demildest qala zengîniya bêhnfirehiya kalikên xwe yên osmanî û selçûqî dikir ku nîşanê gelên netirk kirine, dîsa ev şerbet bi marqeya tirkan dikete bazarê û navê kurdan bi ro de diçû. Hêza eşîrî ya neteweperwer ji salên 40î pê ve hêdî hêdî ji holê rabû; ji ber ku şêx, axa, mela, sofî, serkêş, mêrxas, paşa, dîplomat û karmendên rayedar ên kurd di bûyerên destpêka sedsala 20an de rastî komkujiyan hatin. Kesên ku li pey rabûn, nifşeke newêrek û bêtecrube bû; lewre ji wan şêxik, axik, mela şito, rovî, serserî, newêrek, maşik, xwedîdîplomayên olamkar û karmendên xulamok peyda bûn. Divê bê gotin ku reheke berxwedêr a kurd hertim hebû, berxwedana xwe wekî alayekî li esmên dimilmiland û radestî nifşeke layiqî xwe dikir.

Mixabin ew kurdên ku ji ber dew û dozên xwe ji welêt derketin, heman exlaqê xwe yê rikeberiya tirk, fars, ereb, ermenî û azeriyan berdewam kir; lewre hinekan ew fikr û zikra xwe ya pêşîn bi xwe re bire gorê û hinek jî hê hê li ser şopa wan dikudînin. Dîsa divê bê gotin ku reheke berxwedêr a kurdewar hertim hebû, berxwedana xwe ya kurdane wekî alayekî li esmanê biyanistanan milmiland û radestî nifşeke layiqî xwe kir ku em jî li ser rêbaza wan mezin bûn.

Pirs 6: Diyasporaya kurd çima di nava wan derfetên zêde de bernamayeke pergala perwerdehiyê, rêbazeke meşandina siyaset û dîplomasiyê bi pêş nexist, bi hêza aborî û finansê piştgirî neda xebatên kurdnasiyê yên li welêt?

Bersiv 6: Gava we li kê derê kurdekî diyasporayê dît hema di pêşîra wî de bigirin û vê pirsê jê bikin! Her wiha bibêjin wan ku çima teknoloji û pêşveçûna li Amerîka, Rûsya û Ewropayê neguhastine Kurdistanê.

Hûn dikarin bi dehan, belkî bi sedan û hezaran pirsên jiyânî yên wiha li pey hev rêz bikin; bersivên xwe analîz bikin, îstatîstîk û matematîkê bi kar bînin, hewla çareseriyekê ji bo bêtifaqiya kurdan bibînin, mînanî wêjenasên serdema klasîk tenê gilî-gazinan, girî-şînan, şûjin-dijûnan pêşkêş nekin. Bi texmîna min dem-heyam hatiye û bihuriye, divê êdî kurdên welêt û diyasporayê hesêb ji hev bipirsin, ber bi zelalî û berpirsiyariyê bimeşin, saziyên “ombudsman”iyê yên kurd derkevin holê û çavdêriya her du aliyên bikin.

4. Ji pêkenokekê ber bi rastiyeke

Dibêjin ciwanek çûbûye Stenbolê, demekê xebitiye û di vegeerê de ji xwe re şalwarek, kurtîkek, saetek û solek kiriye. Dema ku li welêt li nava cimaeta hazir rûniştiye qe kesî behsa

şalwar, kurtik, saet û solên wî nekiriye; vê yekê ew gelekî aciz kiriye, rabûye ser piyan û wiha gotiye:

-Li welêt em çavgirtî bûn, piştî çûyîna xebatê me dinya nas kir. (Pêşiyê dest diavêje pêsîra kurtikê xwe û dibêje:) **Heçî ku ez im,** (destê xwe dibe devlingeke şalwar û solên xwe û dibêje:) **pehînekê li kê bidim,** (saeta xwe nîşan dide û dibêje:) **ew nikare saetekê ji erdê rabe.**

Helbet kesek ne jê re dibêje “*aferîn*” ne jî gotina wî hêjayî bersivdanê dibîne, bi ser de lêva xwe jê re xwar dike û avekî bi ser agirê xweperestiya wî de nake.

Gelek kes hay ji biwêja kurdî ya “*nedîtiyê di nav de rîti*” hene ku ev biwêj rewşeke civakî-derûnî rave dike. Gelek kurdên ku li guhê gundekî bi awayekî çavgirtî dijîn, ji ber sedemên xwendin-xebatê diçin bajarên mezin ên dagirkeran; li wê derê rastî dorhêleke pir cuda tên, hewesa wan bi wan welatan re tê û êdî qîma xwe bi heyî-tuneyiyên welatên xwe nayînin. Serê her hevokeke wan bi heyî-tuneyiyeke xelqê vedibe, gilî-gazînan wan ên derbarê heyî-tuneyiyên welêt de naqedin û tu çareseriyekê jî pêşkêş nakin. Dîsa biwêjke kurdî ya “*me got delal delal, delal çû û di çavkaniyê de rît*” jî heye ku rewşeke xweperestiyê kurteve dike. Ev çendî çend sal in ku kurd delaliyên xwe yê malê ber bi biyanistanan dişînin; hinek diçin xwendin, leşkerî û xebatê, hinek diçin geşt, ger û bazirganiyê, hinek ji bo pirsgirêkên tenduristiyê diçin ser dezgehên dermankirinê, hinek diçine serdana xizmên xwe yê li wan deran û hinek jî wekî rêwî ji wan bajarên dagirkeran re derbasî biyanistanê dibin. Ne tenê delalî û berdilk, her wiha revok, kapqetandî, sûckar, gunehkar, tecawizkar, mêrkuj, diz û keleşên kurdan jî ber bi biyanistanan dikişin. Mirov dikare bi kurtasî û kurmançî bibêje ku ev çendî çend sal in ku Kurdistan birîndar e; ev birîn hertim diaxivin, ango hertim xwîn jê dikêşe, qertîş nagirin, nakewin û pak nabin. Îcar derman çi ye?

5. Xweperestiya diyasporaya kurd û hewldanên çareseriyê

Bêguman xweperestî ne exlaqekî kurdan e û ji ber dagirkeriyên demdirêj piştî di nava hemwelatîyên Kurdistanê de peyda bûye. Helbet dema ku kurd wekî erdnîgarî û civakeke hevgerî bûn, ruhekî wan ê fedakariyê û xisletên wan ên hevpar hebûn; bi ser nas û dostên xwe yê eşîrî re derbasî nava civak û erdnîgariyên nenas dibûn, gava karên xwe diqedandin demildest vedigeriyan ser cih û warên xwe. Lê belê vê koçberiya dawîn a sedsala dawîn ev ruhê fedakariyê û xisletên hevpar têk birine; êdî kurd ji hev belawela û tarovaro li biyanistanan dijîn, şert û mercên jiyânî yê heyî ew kirine “*kewa qefesê*” û êdî nikarin veqerî kesayeta xwe ya xwecihî-eşîrî. Her wiha reng e, ji ber tundî û tûjiya “*dasa kapîtalê*” her kes ketiye heyra nefsa xwe, dêyê zarok avêtiye dibistaneke dagirkeran, zarokî dê-bav û xwişk-bira avêtine ber rehma saziyên dagirkeran, kesperestî û keysperestî bûne taybetmendiyên hevpar, cih û warên bav û kalan bûne hêlînên tiryaqkêş û kundan, zevî-zozan bûne beyar, dehl û daristan bi top û bombeyên dagirkeran dişewetin, çandinî û ajelkariya wan di qeyraneke tûj re derbas dibe, serê nifşa nû ji cuherê telefon û kompûteran dernakeve, gava yek ji Kurdistanê derdikeve deh heb didine pey wî û Kurdistan her roj vala û bêkes dimîne. Îcar çare çi ye?

Bi min çare ew e ku kurd “*çanda çûyîne*” veguhêzin “*çanda mayîne*”; hemû pêşniyarên ku rêya koçberiyê didine pêşiya wan bidin rawestandî, her kes bi derfetên xwe hewl bide ku li Kurdistanê mayinde be, koçberên kurd dîsa veqerî ser warên wan, şert û mercên jiyana li welêt ji yê biyanistanê xweştir bibin.

Encam

Koçberî, bicihbûna li biyanistanan û çikilîna “*exlaqê xweperestiyê*” li nava bîyanibûyîyan ne tenê pirsgirêkeke civaka kurd e; bi rastî encamek ji encamên raqetîna ji kok û bingehê ye, raqetîna ji pergala neteweyî ye. Heçî ku ji bo kurdan e jî hem encameke raqetîna ji kok û bingehê ye hem jî tunebûna pergala neteweyî ya parêzkar e. Bi kurtasî bêdewletbûn ne ku tenê bandorê li kurdên Kurdistanê her wiha li ser kurdên diyasporayê jî dike. Çanda çûyîne û kevneşopiya gilî-gazînan a ku kurdên koçber bi xwe re birine biyanistanê hê hê jî berdewam e, her wiha çanda mayîne û dijûnkariya kurdên niştecih jî hê zindî ye. Kurdên diyasporayê hertim kurdên niştecih bi xemsariya li hemberî ziman, çand û nixên kurdî tawanbar dikin; kurdên niştecih jî hertim kurdên koçber bi têkbirina ziman, çand û nixên kurdî sûcdar dikin. Rewşenbîrên kurdan ên koçber xwe bi

rewşenbîriya xwedîdewlet re berawird dîkin û bi wan re dikevin qayîşkêşana navneteweyî; rewşenbîrên kurdan ên niştecih jî xwe bi rewşenbîriya dagirkerên xwe re berawird dîkin ku her du alî jî şaş in. Ji ber ku gelên xwedîdewlet û dagirker ziman, çand û nirxên xwe bi rêya perwerdehî û ragihandina giştî li ser hemwelatîyên xwe ferz dîkin ku kurd li dijî vê ferzkirinê derdikevin û daxwaza mafên xwe yên neteweyî dîkin. Ji aliyekî din ve kurdên ku li welêt mafên xwe yên neteweyî dixwazin heta niha pergaleke perwerdehiyê ya model ava nekiriye, kurdên ku li biyanistanan gihiştine hinek mafan jî alîkariyeke zanyariyan û teknolojiyê nedaye hemwelatîyên xwe yên li welêt. Mirov dikare bibêje ku xweperestiya diyasporayê reh û rîşeyên geşedana neteweyî qelandine û korahiya niştecihan jî kêra dagirkeran a li ser stûyê kurdan tûjtir kiriye. Di demeke ku kurd gihiştine astên perwerdehiyê yên bilind divê hem dem-dezgehên kurdan ên fermî-rêxistinî hem jî saziyên wan ên civaka sivîl her du aliyên madalyona kurdî bidin ser rûyê kaxezekê, wan berawird bikin, pêwendiyên diyasporayê û niştecihan xurt bikin, kêmasiyên wan daxînin asteke beraqîl, bi saziyên navbeynkar û çavdêr (ombudsman) her du aliyên kontrol bikin, bi pêş bixin û wan bikin hêzeke neteweyî ya yekgirtî.

Rêbaza şewazî-rêjeyî ya nirxandina wêjeyî

-Sepandinek li ser strana “Gênc Xelîl” û helbesta “Zahidê Xelwetnişîn” a Ehmedê Xaniyî-

Pêşek

Her dara ku tê kesaxtin bejn diavêje û zêdetir bilind dibe; her dara bê xwedî peraş dide û bi erdê ve dizeliqe. Wêje jî bi nirxandin û rexneyê bi pêş ve diçe; lê divê rê û rêçikên van nirxandin û rexneyan hebin. *Rêbaza şewazî-rêjeyî ya nirxandina wêjeyî* (the stylo-statistical method of literary analysis) cureyekî nirxandina wêjeyî ye ku tekstên dirêj bi rêya îstatîstîkên kompûterî ji hev derdixe, kelepiçe dike û digihêje encamên zanistî. Mixabin ez heta niha li ser înternetê rastî nivîseke kurdî ya wisan nehatime ku bi riya wan helbest û pexşanên xwe binirxînim. Lewre min çavek li zanyariyên di vî warî de gerand û ev nivîs amade kir. Îcar min helbesteke Ehmedê Xanî ya bi sernavê “Zahidê xelwetnişîn” li gorî cureyên peyvan nirxand û li gorî xwe gihiştim hinek encaman. Dibe ku hinek nirxandinên min şaş bin; lê hêvîdar im ku zanyar û hîndekarên wêjeya kurdî bi hinek rêbaz û sepandinan rêya me ronî bikin.

1. Naverok

“Rêbaza şewazî-rêjeyî ya nirxandina wêjeyî” carinan wekî “stîlometrî”, angî “şewazpîvan” jî tê binavkirin. Her çi qas ev cureyê pîvanê li ser şewaza hûnanê ya zimanê nivîskî raweste jî, carinan li ser berhemên muzîkê û peykersaziyê jî hatiye ceribandin. Ev dîsîplîna zimanî xebateke nivîskarekî hildide ber xwe; bi sepandina analîzên statîstîkî şewaza nivîsandinê (afirandinê) ya xwediyê berhemê derdixe holê, bi vê sepandinê hem xwediyê nivîsê hem peyama wî hem jî şewaza wî ya hûnandinê eşkere dike.

2. Dîrokçe

Bêguman li ba gelên ereb û rojavayî paşperde û dîrokeke vê dîsîplînê heye. Ereban di sedsalên 7-10an de hem ji bo berhevkirina Quranê hem jî ji bo tomarkirina hedîsên Pêxemberê Îslamê hinek şewazên nirxandinê bi kar dianîn. Ji bo tomarkirina hedîsan gihiştin asteke wisa ku hem dibistanên hedîsan ava kirin hem jî rêbazên veguhastin û naskirina hedîsên rast (ilmê rical, cerh û te’ dîl, ilmê hedîsê ...) derxistin holê. Li Ewropayê jî hinek xebatan di sedsala 19an de dest pê kiriye û heta roja îroyîn jî bi alîkariya kompûter û bernameyan berdewam e. Xîmê “stîlometrî”yê, angî “şewazpîvan”ê ji hêla filozofê polonî Wincenty Lutosławski ve hatîye avêtin (Principes de stylométrie, 1890). Lutosławski yî ev rêbaz ji bo pêşvebirina kronolojiya Diyalogên Platonî bi kar anîye û gihiştîye hinek encaman. Bi pêşkeftina kompûteran û berfirehbûna kapasîteyên wan re derfetek çêbû ku tekstên dirêj bèn

nirxandin. Wekî mînak: di destpêka salên 1960an de A. Q. Morton analîzeke îstatîstîkî li ser çardeh nameyên St. Paul ên Incîlê pêk anî û gihiştê wê encamê ku şeş kesên cuda teksta nameyan nivîsiye. Dîsa xebateke nirxandinê li ser Ulyssesê, romana navdar a James Joyce hate sepandin; di encamê derkete holê ku ev romana pirdîmenî û pirşewazî ji hêla pênc kesên cuda ve hatiye nîgarkirin û nivîsandin.

Ji sepandina vê rêbazê heta niha zanyar gihiştine gelek encamên balkêş: gelo serokan bi xwe nivîs û axaftinên xwe amade kirine yan dane nivîsandin, gelo nivîskarê navdar bi xwe berhema xwe nivîsiye yan li pişt wî hinekên din hene, gelo filan berhem bi rastî aydî wî ye yan kesekî din li paş perdeyê heye.⁴

3. Sepandineke reşekurmancî li ser strana “Gênc Xelîl”

Heman stranên dengbêjiyê yên ku ji aliyê dengbêjên mêr û jin ve hatine gotin hertim bala min kişandine. Carinan dibihîzim ku dengbêjê mêr hemû fantaziyên xwe li ser zimanê jinekê tîne zimên; tu dinêrî ku heman stran bi ser zimanê dengbêjeke jin nêziktirî exlaq û hunera vegotinê ya civakî ye. Ji van stranan yek jî strana “Gênc Xelîl” e. Ji kerema xwe re guhartoya Hozan Aydın û Şehrîbana Kurdî berawird bikin:

Veguhastina Hozan Aydın (dengbêjê mêr):

*Bihîstina min bihîstiye, pismamê min nexweş e, nexweşekî jê di bêhal e
Ez ê rabim destê Gênc Xelîl lawê apê xwe bigirim teylîf kim yalî mal e,
Ji êvarê heyani sibê jê ra bibime naz balîf e, balgî ye, berpâl e.
Bira serê xwe bide ser cotê zendê min e zer badayî,
Sûretê xwe bide ser cotê zer memikê min ê nîşanî bi xal e.
Dema tu yê berê xwe bidî welatê xerîb û vê xerîbistanê,
Ez ê cotê reş gulîyê xwe jê bikim ji hespê pismamê xwe ra bikim dox-hevsar e,
Xizêma poze xwe bikime bizmar e;
Kembera pišta xwe dîsa vê sibengê malxirabo ji hespê pismamê xwe ra bikim nal e.
Dema tu yê berê xwe didî welatê xerîb û xerîbistanê, di nava heval û hogira,
Ay de bira kesekî mebeje Gênc Xelîl kurmanc e, kurmancekî bêpergal e nemayê...”⁵*

Veguhastina Şehrîbana Kurdî (dengbêja jin):

*Hefsê dibê ya rebî Xwedê dilê mi gellekî liyan e,
Gênc Xelîl kurmamê min li welatê xerîban û xurbetê gellekî nexweş e,
Ez ê rabim livîna rayêxim ket ketê naz balîfa bidime pal e,
Ez ê rabim kemera ji pišta xwe bişkênim bo hespê Gênc Xelîl bikime nal e,
Bazinê xwe bişkênim bikime hûrdebizmar e,
Biskêt xwe bibirim bikime sereşma serçavik, bikime toq û serhevsar e,
Gênc Xelîl bînim siwar bikim li kimêtekî tal e.
Belê ev nîşan bila di nav Osmanîyan de bête xwar e
Nav kes mam û kurmamê mi nekin, belê nebêjin siwarekî kurd e, çendî bê kar û bar e,
nemayê...”⁶*

Encama kurtelêgerînê

Piştî guhdarkirina birek dengbêj û stranbêjan tê gihiştin ku piraniya nifşa bakurî guhartoya şahê dengbêjan Şakiroyî distrê; gelekî balkêş e ku Hozan Aydın, Hemê Hacî û gelekên heweskar vê guhartoyê tercîh dikin. Îcar piraniya dengbêjên Aranê (Kafkas) yên wekî Karapêtê Xaço, rojhilatî yên wekî Kawis Axa û başûrî yên wekî Îsa Berwarî jî guhartoya Şehrîbanê gotiye. Îcar li vê derê ev pirs derdikevin holê:

-Gelo guhartoya bakurî strana resen dibêje û yên din dirûçikînin?

⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Stylometry>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:01.

⁵ <http://www.stranenkurdi.com/hozan-aydin-genc-xelil/>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:37.

⁶ <https://lyricstranslate.com/tr/şehrîbana-kurdî-genc-xelîl-lyrics.html>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:38.

-Gelo guhartoya berbelav a stranê resen e û ya bakurî ya biboçik fantazîyên bakuriyan vedibêje?

Ji bo bersivandina van her du pirsan bersivek tenê têrê dike:

-“*Dengbêj Reso mamosteyê Şakorî ye û guhartoya berbelav a stranê gotiye. Wisan e, Şakiro û teqlîdkarên wî yên fantazîhez hinek guherandin û boçik bi stranê ve girêdane. Her çiqas van boçikan hinek dîmenên hunera vegotinê li stranê zêde kiribin jî reseniya stranê peritandine.*”

Ji aliyekî din ve “*zêdekirin û kêmkirina peyv û biwêjan çiqasî teksta stranê xweş an jî tewş kiriye*” mijareke bi serê xwe ye ku divê bi lêkolînên berfirehtir bê ronîkirin. Wekî mînak çima piraniya guhertoyan navê dotmama Gênc Xelîlî wekî Hefsê vedibêjin û Salihê Qubînî wekî Edûlê diyar dike. Gelo averêbûna ji navê kurdî yê Hefsê (hevsî: cîran) ber bi Edûleya erebî ya strana Evdalê Zeynikê çawa pêk hatiye? Gelo Salihê Qubînî hewl daye ku strana xwe ya çêkirî derxe asta strana Evdalê Zeynikê û Edûleyê? Mixabin gelek pirsên bi vî awayî hê jî bêbersiv in.

Dîsa tiştekî din ê civakî-derûnî jî bala min dikêşe: Şerê pornografî û etnografîyê. Dengbêjên ku ji axa Kurdistanê veqetiyane, bi ser bajarên biyanî re dengên xwe ragihandine bi destpêkeke erotîk stran vegotine ku teksta kevneşopî kaşî pornografîyê kiriye; kesên ku girêdayî vegotina kevneşopî mane jî reseniya stranê parastîye. Her çiqas min tu wate nedabe tevgera Salihê Qubînê ku navê Hefsê rakiriye û navê Edûleyê daniye şûnê jî, ev guhartoya erotîk a Şakiroyî qehremanî û piştîmêriya Hefsê binevat kiriye, bê ser û şûn kiriye. Bi rastî li gorî reseniya stranê, lehenga stranê Hefsê ye û wê stran avêtiye ser kurapê xwe yê ku bûye birîndarê di ber doza xelqê de.

3. Sepandina bîrkariyê (îstatîstîkê) li ser helbesta “Zahidê Xelwetnişîn” a Ehmedê Xaniyî

*“Zahidê xelwetnişîn pabestê kerdarê xwe ye
Tacirê rehletguzîn derbendê dînarê xwe ye*

*Aşiqê dilberhebîn dildayê dildarê xwe ye
Vî zemanî her kesek bêşubhe xemxwarê xwe ye*

*Bê'emel tu ji kes meke hîvî eta û himmetê
Bêxered nakêştin qet kes ji bo kes zehmetê*

*Kes nehîn qet hilgirit barê te ew bêucretê
Gerçî Îsa bit ku wî fikra ker û barê xwe ye*

*Hoşiyar bî! Da nekî umrê xwe bêhasil telef
Lew ku naket fayde mal û genc û ewlad û xelef*

*Maceraya “Xidr” û dîwarê yetîmî bû selef
Vî zemanî her kesek mi'marê dîwarê xwe ye*

*Ca nezer ke îbretê pêla ku waqî' bit sewaş
Ger nebîtin îltifat û mûçe û depr û meaş*

*Cundîyê rimbaz î faris nadetin canî belaş
Saeta serbazîyê hîvî ji serdarê xwe ye*

*Xanîya zayi' meke weqtê xwe ey nadan ebes
Bêteleb nabî ji weslê behremend ey bu'l-hewes!*

*Sani'ê Mutleq ku nîn e îhtiyacek wî bi kes
Lutf û îhsana Wî jî derheq telebkarê xwe ye*⁷

Tevahiya cureyên peyvan: 160

Rêjeya navdêran: zahid, kerdar, tacir, derbend, aşiq, dînar, zeman (2), kes (7), eta, himmet, bar (2), Îsa, fikr, ker, umr, mal, genc, ewlad, xelef, macera, Xidr, yetîm, selef, mi'mar, dîwar, îbret, pêl, sewaş, îltifat, mûçe, depr, meaş, cundî, can, saet, serbazî, hîvî, serdar, weqt, wesl, Sani'ê Mutleq, lutf, îhsan. (51x100/160 = % 31.8)

Rêjeya cînavkan: xwe (11), vî (2), tu, te, ew, wî (3). (19x100/160 = % 11.8)

Rêjeya rengdêran: zahid, xelwetnişîn, pabest, tacir, rehletguzîn, derbend, aşiq, dilberhebîn, zehmet, dilda, dildar, bêşubhe, xemxwar, bê'emel, bêxered, bêucuret, bêhasil, dîwar, yetîm, mi'mar, rimbaz, faris, serdar, nadan, ebes, bêteleb, behremend, bu'l-hewes, sani', mutleq, telebkar. (31x100/160 = % 19.3)

Rêjeya daçekan: ji (4), ji bo, da, bi, jî. (8x100/160 = % 5)

Rêjeya gihanekan: û (9), ku (3). (12x100/160 = % 7.5)

Rêjeya baneşanan: Xaniya, ey (2). (3x100/160 = % 1.8)

Rêjeya lêkeran: lêkera bûyînê (e, ye, 12 caran; bit, bû, nebîtin, nabî), meke hîvî, nakêştin, nehîn, hilgirit, hoşiyar bî, nekî telef, naket fayde, nezer ke, waqî' bit, nadetin belaş, zayî' meke, nîn e îhtiyac. (28x100/160 = % 17.5)

Encama kurtejimartinê

Di vê reşejimartinê xuya dibe ku ev helbest ji 160 cureyên peyvan hatiye hûnandin. (Bê guman min bi lez û bez jimartiye, lêgerîneke kûr li ser peyvسازیya tevahiya peyvan nekiriye, dibe ku şaşî derkevin). Dîsa diyar e ku rêjeya bilind aydî navdêran e (% 31.8), piştî ya rengdêran e (% 19.3); yê lêkeran (% 17.5) û cînavkan (% 11.8) jî ne kêr in. Divê bê gotin ku gelek peyv -ên ku di eslê xwe de rengdêr in-, di nava helbestê de wekî navdêr hatine bikaranîn; lewre rêjeya navdêran bilind e. Îcar ev rêje û jimartin tên çî wateyê?

Li gorî rêbaza şewazî-rêjeyî ya nîrxandina wêjeyî (rêje = lêker /rengdêr) zêdebûna navdêran diyar dike ku hûnaka tekstê zanistî ye; ji ber ku tê de navdêr, ango tarîf û têgih hene. Rêjeya rengdêran jî aliyê tekstê yê wêjeyî nîşan dide ku bi wesf û şayesyan asta wê ya hunerî bilind dike. Îcar rêjeya lêkeran jî aliyê tekstê yê hestiyariyê diyar dike ku mirovî kaşî nava xebat û aksiyonê dike. Heçî ku cînavk in, ew jî alîkar û asîstanên navdêran in ku di tunebûna navdêran de karên wan dikin. Wisan e, ev helbest zanistî ye; Ehmedê Xanî ev helbest ji bo şîrovekirina felsefeya xwe ya jiyanê hûnaye, aliyê tekstê yê zanistî bi rêjeyeke % 43î ji tevahiya aliyên din girantir e. Ez ji vê tekst û nîrxandinê vê yekê fêhm dikim: ***Ehmedê Xaniyê felsefeya xwe ya jiyanê bi awayekî zanistî daniye, bi şayesyan xemilandiye, ev ramana xwe digel xeml û amrazên wê ajotiye nava jiyanê.***

Jêrenot:

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Stylometry>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:01.
2. <http://www.stranenkurdi.com/hozan-aydin-genc-xelil/>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:37.
3. <https://lyricstranslate.com/tr/şehrîbana-kurdî-genc-xelîl-lyrics.html>; dema gihiştinê 26.06.2021; 05:38.
4. <https://lyricstranslate.com/tr/ehmede-xani-zahide-xelwet-nisin-lyrics.html>; dema gihiştinê 26.06.2021; 15:07.

Çavkanî:

Freiderike Antosch, *The Diagnosis of Literary Style with the Verb-Adjective-Ratio*, New York, 1969, r. 57-65

⁷ <https://lyricstranslate.com/tr/ehmede-xani-zahide-xelwet-nisin-lyrics.html>; dema gihiştinê 26.06.2021; 15:07.

Lubomir Dolezel, Narrative Structure and Narrative Style, University of Toronto (çavkaniya înternetî)

Richard W. Bailey, Statistics and Sounds of Poetry (çavkaniya înternetî)

Se'd Meslûh, El-Uslûb Diraseh luxewiyeh ihσαιyyeh, Alem'ul-Kutub: Qahire, 1992.

Tirs wekî destpêka bêzimanîyê

Li ser zimên bazar nayê kirin û bêzimanî ji tirsê peyda dibe. Gelek kes gotina Ehmedê Xaniyî ya “qewî kesad e bazara zimên” şaş fêm dikin û dibêjin: “Bi xebatên kurdî pere nayên berhevkirin û bidestxistin.” Di rastiyê de wî camêrî gotiye: “Ne mumkin e ku mirov li ser zimanê xwe bi hinekan re têkeve bazarê”. Jixwe kesek zimanê kesî nakire û zimanê xelqê li şûna zimanê xwe bi kar nayîne. Heke demeke dirêj di bin serweriya dagirkerekî de nemabe û zimanê wî lawaz nebûbe ne mumkin e ku zimanê xelqê li şûna zimanê xwe bike fermiyetê. Ji aliyekî din ve heta niha dîrokê tomar nekiriye ku hinekan li ser destjêberdana zimanê xwe peyman girêdabin; lê belê dîrok bi bûyeran tijî ye ku hinekan welat û namûsên xwe jî firotine û belge jî hene.

Wekî kesên ku beyta Xaniyî şaş fêm kiriye mîn jî heta nivîsandina vê nivîsê ev gotina han baş fêm nekiribû: “Tirs gunehê herî mezin e.” Carek ji caran li bajarê Makûyê çûbûm dikana kurdekî ku hinek pereyan hûr bikim. Min li dîwarê wî lewheyê hilawistî dîtibû ku ev gotina cenabê Eliyî tê de nivîsandibû. Roj, meh û sal derbas bûn; lê ew hevoka kurt di hişê min de wekî neqşê li ser kêvir mabû. Dema ku min biryara vê nivîsê da ew neqş û bûyereke zarokatîyê hatin bîra min.

Di temenê nûgihaniyê de diçûme ber keriyê pezê bavê xwe; dê-bav û mezinên min hertim qala hinek cih û waran dikirin ku “gur” lê peyda dibûn. Bêyî ku wî gurê tirsnaq bibînim sehm û saweke veşartî li ser min hebû. Êvarekê di kolaneke teng de rastî wî gurî hatim; her du çavên wî mîna du cixareyên sotandî li pêşberî min diçirusiyên û dikir ku xwe biavêje nava keriyê pêz. Ez carekê qêriyam û min dengê xwe bihîst; lê piştî wê qêrîna pêşîn çengeyên min li hev diçûn û dihatin, lê dengê min dernediket. Gur ji wê qêrîna pêşîn veciniqîbû û reviyabû, ez û keriyê xwe bi silameti gihîştibûn hinda kaniya gund ku bi qasî sed-dused mêtroyî dûrî cihê bûyerê bû. Dema ku gihîştim ser kaniyê hîkehîka keçan bû, vêdrokên xwe tijî av dikirin û haya wan ji rewşa min tunebû. Bi bihîstina dengê wan re pê hesiyam ku por û pirçên min ên vîzvîzî, çêrmê min ê rakişiyayî hêdî hêdî nerm dibin. Min bi dengê dilşkestî ji wan keçên temenmezin re got: “Çima kevîrê bibariyana ku we bikira qîreqîr û teqeteq ji bo ku gur bireviya? Hindik mabû ku biketa nava pezê min!” Yekê ji wan got: “Bi Xwedê me qêrîniyeke sivik bihîst, lê me nizanibû ji kêjan aliyê dihat.” Li gorî min, min bi qasî 2-3 deqeyan kiribû qîreqîr û qîjeqîj da ku xudanxêrekî nêzik bigihêje hawariya min; lê di rastiyê de ez ji tirsan qutifbûm, ji sehmê dengê min ketibû û tenê çengeyên min ên bêdeng li hev diçûn û dihatin.

Dema ku min dixwest analîzekê li ser sedemên bêzimanîyê û kêmxîretîya zimanî binivîsim ev bûyera berî 35 salan û ew lewheya berî 20 salan hatin bîra min. Îcar ji min re yeqînek çêbû ku sedema sereke ya bêzimanîyê û kêmxîretîya zimanî tirs e. Ji xwe dê-bav û mezinên me di zarokatîyê de em bi se, gur, hirç, rovî, mar û dûpişkan didan tirsandin û dengên me dibirîn. Di dibistanê de mamosteyan em bi mudîr, mufetiş, leşker, polês û cendirmeyan didan tirsandin û dengên me dibirîn. Di zanîngehê de em bi ezmûn, betalî, anarşî, hêzên ewlehiyê û îstixbaratê didan tirsandin û hewl didan ku dengên me bibirin. Di leşkeriyê de em bi fermanîdar, dîsîplîn, ceza û rêzîknameyan didan tirsandin û dengên me dibirîn. Piştî van astên jiyane dîsa tirs hebûn: tîrsa bêkarî, bêzewacî, bêzarokî, bêlawî, bêmalî, bêpiştî, bêperetî, bêkesî û hezar rewşên ku piraniya wan bi pêşgira “bê”yê ya neyînî hatine çêkirin.

Pişû ewqas salên temenekî û tecrubeyên curecureyî gihiştim wê baweriyê ku bi rastî jî tirs gunehê herî mezin bûye; her wiha di civakeke şareza de bikaranîna tirsê jî gunehê mezin e. Heçî ku bikaranîna tirsê ya di nava civakên nezan de ye gunehê wisa mezin e ku divê mirovahî gişt li hemberî vê yekê bisekine. Wisan e divê meriv sedemên tirs, sehm û sawa ku tevgera merivan radiwestîne bi awayekî ji holê rake da ku qutafa (bêteveriya) li ser çengeyên mirovî rabin û dîsa dest bi axaftinê bike. Wisan e, sedema sereke ya windakirina zimanekî tirseke bêbingeh e; ji dêbavan dest pê dike û digihêje serok û serkirdeyan. Bêzimanî û bêdengiya ku ji tirseke bêbingeh peyda dibin, encamên gelekî kirêt derdixin holê: Bav ji bênamûsiyê ditirse û keça xwe saxî saxî çal dike, mêr ji xiyaneta jinê ditirse û wê dikuje an jî berdide, jin ji tirsê bêxwedîtiyê dostekî ji xwe re digire, karmend ji tirsê betalmayîne gendeliya rêvebirê xwe vedişêre, serok ji tirsê windakirina kursiya desthilatdariyê nebaşiya karmendên xwe pîne dike, alim ji tirsê pêşa zalimî radimûse, rewşenbîr ji tirsê zindanê mijarên girîng nayîne rojevê, serbaz ji tirsê daxistina payeyê li ber fermandarê xwe yê şaş ranabe. Mirov dikare nimûneyan zêde bike; lê di dawiyê de naverok eynî ye: tirs hinek tiştan dide veşartin, tirs wijdanê diavêje tûrekî devmorkirî, tirs bêzimanîyê peyda dike. Bi rastî jî “tirs gunehê herî mezin e” û kilîtê li ziman, wijdan, dil, hiş û ferasetê dixê. Tirs zanistê dike çivîkeke rûçikandî û berdide ser dika qeşmeriyê. Çend jehrkujên bav û kalên me ji bo tirsê: 1. Jiyanekê birûmet hilibijêrin: “bibe şêrê rojekê, ne dîkê salekê”. 2. Ji aliyê aborî ve berpirsiyariyên xwe bi cih bînin: “kûçikê dizek eyba xwedîyan e” 3. Heke hûn nikarin dev ji tirsê berdin, tenê ji Xwedê bitirsin: “bila Xwedê yar be bila dinya gişt neyar be” 4. Riya rast nîşan bidin û bibin pêşengên rastgoyan: “hizra rast, zarê pak û kiriyara durist”. 5. Li pey armancên pîroz bikudînin û zarşirîn bin: “qenciye bikin ku were pêşiya we”, “tûk dipeke lê ziman di nava dev û diranan de dîl dikeve” 6. Bi der û dora xwe re eleqedar bin “mala bê pez û rez, kesê ku hertim bibêje ez û ez ne tu tişt in” 7. Xwe li mezinatiyê daynin: “zarok bû digot hêk, mezin bû dibêje qaçê”. 8. Baldar bin: “roj diçe, qeda-bela naçin”. 9. Bawerîya xwe biparêzin: “serê ku bikeve ber şîretan Xwedê bike qet tunebe”. 10. Bi nîşaneyên hezkirinê werin naskirin: “ji şîlanê hez kir, sitrî gez kir”.

Bêzimanî wekî cureyekî nivîşkaniyê

Di zimanê kurdî de rewşa bêzimanîyê bi çend peyvên wekî “lal”, “lalûte”, “lal û tat” tê şîrovekirin. Her wiha peyv û biwêjên wekî “zimanfisek”, “zimangiran” û “bi serê zimên diaxive” jî nexweşiyên zimanî yên xwezayî rave dikin. Ji aliyekî din ve peyv û biwêjên wekî “zarşirîn”, “zarxweş” “zimanxweş”, “zimanşirîn” “devmirî”, “zimanbaz”, “zimançepel”, “zimandirêj”, “zimankurt”, “zimanpîs”, “zimanreq”, “zimanşayîk”, “zimansist”, “zimantehl”, “zimantûj”, “zimanzelal”, , “ziman di dêv de bûye kulav”, “ji zaran ketiye” “dev lê ketiye hev” û “di axaftinê de dianiqe (bi dijwarî diaxive)” jî rewşên erênî yan jî neyînî yên bikaranîna zimên nîşan didin.

Wekî ku ji peyv û biwêjên jorîn diyar e, kurdan ji bo kesê bêziman ê xwezayî tenê peyveke xwerû bi kar anîye ku ew jî “lal” e. Wisan e “lalît” rewşeke xwezayî ye, bi gotineke din dayîna Xwedê ye, rêjeya wê li gorî rewşan guherbar e, di hinekan de sivik û di hinekan de giran e. Îcar peyvên “bêziman”, “bêzar”, “bê zar û ziman” piranî ji bo rewşeke pêkhatî tên gotin; lê belê wateyên biwêjên wekî “heywanê bê zar û ziman”, “zarokê bê zar û ziman”, “bûkê tune ye zar û ziman, xwesûyê tune ye dîn û îman” ne lalîtiya xwezayî ye. Her çawa hebe “bêzimanî” cureyekî nivîşkaniyê ye.

Li aliyê Bazîdê peyva “kilît”ê û hertim ji du tiştan pêk tê û di rewşa “kilîtîkirin”ê de hertim du hêman hene, angû hebûna yekê yeke din pêwîst dike, hertim cot in û kiteke wê bi kêrî karê xwe yê bingehîn nayê: “kûp û zimanê kilîtê”, “tara zirzeyê û zimanê wê”, “polik (bişkok) û qulpa wê”, “zincîr û şewka wê”, di axzûma (awzoneya) kemberê de nîk û qulika wê”.

Ji bo ku girîngiya mijarê bê fêmkirin dixwazim bûyereke dîrokî bînim bîra we: Ji Konfîçyûsî pirsîne: “Heke tu mîr bibûyayî te yê çi bikira?” Dibêje: “Min ê zimanê gelê xwe sererast, zelal û rewan bikira. Ji ber ku gava ziman zelal nebe dadwerî pêk nayê, dadwerî pêk neyê pergala civakê

feramûş dibe û tevna civakê têk here dewlet li holê namîne.” Wisan e li gorî wî fîlozofî, dewlet li ser pergaleke civakî ya dadwer ava dibe ku zimanê sererast, zelal û rewan çavkaniya wê ye. Wisan e mirov dikare bibêje ku “dewlet li ser zimên ava bûye” û “dewletên pêşketî zimanê wan jî pêşketî ye û dikare vê pêşketinê bidomîne”. Zimanek dikare di axaftinê de dewlemend be; lê belê gava di warê nivîskî de qels be, rasterast dikeve bin bandora zimanekî din û jê deyn dike. Gava nikaribe deynên xwe bide jî, dibe peyrewê zimanê deyndêr û vîna xwe ya hilberîn û dariştinê ji dest dide.

Me di sernava nivîsê de got ku “bêzimanî cureyekî nivîşkaniyê ye”, îcar nivîşkanî çi ye? Nivîşkanî kêmbatî, kêmendami, kêmtvgerî û kêmhêzî ye... Wekî ku kûpê kilîtekê bêyî zimanê wê nayê vekirin, bêyî zimên pergala civakê jî nayê hûnandin. Li gorî tekstên ayînî Xwedê mirov afirandiye û hemû mexlûqat li ber hêza wî ya zimanî birine sujdeyê; tenê şeytên bi hinceta ku “eslê wî bilindtir e” neçûye sujdeyê û dijminatîya mirovî kiriye. Wisan e kesên ku dijminahiya zimanê mirovî dikin peyrewên şeytên in.

Berê ji bo lalan dibistan tunebûn; tenê xizm û nasên lalan ji zimanê wan fêhm dikir. Bi gotineke din berê bi qasî hejmara lalan “zimanên wan ên taybet” hebûn; lê niha bi xêra pêşveçûna karên zanistî êdî zimanekî wan ê hevpar û standard jî heye. Termînolojiyeke wan a edebî, zanistî û siyasî jî heye. Aqûbet li serê “bê zimanê standard” be!

Dibe ku hinek bibêjin: “Te bi peyva ‘bêzimanî’yê mêjiyê me çelqand, êdî bes e!” Na bira, na xwişkê! Na na gelî camêr û canikan! Rewş ne wisa ye, îro gelek kurd bi wêjeyê re mijûl in; gelek kes helbest, çîrok, şano, roman û senaryoyên filman dinivîsin. Lêbelê kêmkes derbarê pîşe û pisporiya xwe de kevirekî didine ser dîwêr. Mala wî ava û helal be jê re ku xelata bîrkariyê ya cîhanî standiye; lê gelo çi qas zanyariyên xwe guhastine civaka xwe ya ku jê hatiye? Mala wî/wê ava be ku xelatên fîzîk, kîmya, biyolojî, bijîşkî, endazyarî û hwd wergirtine; lê gelo zikat, sedeqe, înaq û baca vê hebûna xwe daye gelê xwe? Dixwazim vê yekê jî bibêjim ku kurdînivîsan ji bilî kar, pîşe û pisporiya xwe ya rastîn dixebite; bi gotineke din her kes ji bilî karê xwe yê bingehîn her karî dike. Wisan e divê mirov bi duristî bibêje ku kambaxiya rewşa me bi zimanê me ve girêdayî ye.

Hemû qanûnên îlahî û beşerî mirovê lal wekî “kesê nivîşkan” dihesibînin. Kesê nivîşkan hertim muhtacî kesekî din e, muhtacî wergêrekî û rêberekî ye. Heke mirov bixwaze serbixwe be û biryarên serbixwe bide divê xwedanziman be. Heke xwedanziman be, divê xwedanê nivîs û morê be jî. Baş e, zimanan hîn bin û veşartin zimanên xwe jî, bixebitin û bizivirin malên xwe jî, bixwînin û veşartin civaka xwe jî; lê bi zimanekî protez ê biyanî nekevin nava civaka xwe. Gava hûn hatine hafa (huzûra) zimanê xwe, solên xwe yê rêwîtiyê derxin; bi şimikên nava malê bigerin û pêxas pê li toz û xweliya wê bikin. We çî di zimanên biyanî de dîtibe noşî hişê we; lê gava hûn veşartin xwe û mala xwe, berginda wê ya kurdî bi pêş ve bibin. Ji bîr nekin ku siwarê zimanekî biyanî hertim peyayê zimanê xwe ye.

Nivîşkanê li ser çaterêya xîretkêşî û parsekiyê

Nivîşkanî carinan qederek e û rev jê nîn e, carinan qezayek e û bi awayekî tê çareserkirin, carinan kêmasiyek e û bi xîretkêşiyê tê veşartin, carinan jî neçariyek e ku rê li ber gelek teşqeleyan vedike.

Nivîşkanê bi qederê -razî bibe yan jî nebe- bi wê rewşê re dijî, hewl dide ku tiştên mayî biparêze. Nivîşkanê qezayekê li ber xwe dide, li çareseriyên digere, hekîm-loqmanek namîne ku li derê wî nexe û şîretkê jê hilnede, dû-dermanek namîne ku neceribîne û kula xwe nekewîne. Nivîşkanê ku xwedanê kêmasiyekê ye dikare xîret bike, guh nede kêmasiya xwe û wekî merivê saxlem jiyana xwe bidomîne. Ev cureyên nivîşkaniyê di civakê de bi awayekî erênî tîr pêşwazîkirin, pesna wan tê dayîn û ez bûme şahidê wê yekê.

Wekî mînak, li Bazîdê nivîşkanekî qederê heye; hingî ku tê bîra min li wê kolanê cixareyan difiroşe û hesteyan tijî dike. Xwedê bizanibe çend zarok bi wê qezencê dane xwendin û zewicandin,

çend şîn û şahî bi ser xwe re derbas kiribin, ji çend nexweşan re derman standibin, çend caran xêr û qencî belav kiribin. Camêrê camêr rojekê destê xwe dirêjî parsê nekiriye, ne gotiye şilî-şoyî, ne gotiye berf-serma, her tim li ber sindoqeke camekan rûniştiye, li benda kiriyarekî û rehma Xwedê maye. Ji zikmakiyê lingên wî kelevajî ne û bi dijwarî dimeşe; lê belê dilê wî bi qasî şiva di dêst de rast e. Xwedê hê serbilind û bextewar bike.

Li Agiriyê nivîşkanekî qezayekê heye û dostekî min î qedîm e; belengazê Xwedê ji ber rakirina barekî giran piştî xwe êşandiyê û êdî bi derzî-dermanan êşa piştî xwe sivik dike. Wî jî tu carê destê xwe dirêjî parsê nekiriye, bi gopalê destê xwe li ser paleyan re sekiniye û aboriya xwe bi dest xistiye. Rast e, pale mîna xwediyê karî naxebitin û ew karê ku ev camêr bi destî çend paleyan dide qedandin, berê karê wî yê niv rojê bû; lê mixabin wê qezayê ji bilî tenduristiya wî kulmek pereyên wî jî mîna kaya li ber bayî çepo rasto belav kir. Ew êdî ne bi xebata destê xwe, lê bi xebitandina kesan û rêveberiya wan debara mala xwe dike.

Hevalekî min ê zana û xwenda jî heye ku karsazekî gewre ew ji kar avêtiye, tazmînata wî jî dayê û ew ji xwe dûr xistiye; lê her çawa hebe, pîşeyekî wî kesî heye û debara mala xwe dike. Piştî demeke dirêj ez hîn bûm ku gelekî qure ye û di tevgerên xwe de êrişkar e; lewre wî karsazî mehaneya wî zêde û xebata wî qut kiriye. Kêmasiya vî camêrî ne hêsan e, êdî kêman derdikeve nava civakê, bi gotina kesî qayîl nabe û hertim dide hevrazan. Lewre di mala wî de hemû amûrên pêwîst hene, tiştêkî ji kesî deyn nake û devê xwe li ber kesî venake. Bi rastî der û dora wî jê hez dikin û gotineke wî nakin diduyan; lê ew kêman caran bi gotin û kiriyara hevalên xwe razî dibe. Vî camêrî jî kêmasiyên xwe bi xîretkêşiyê veşartine, bi tena serê xwe dixebite û bi tenê qezenc dike.

Her çi ku nivîşkanê neçar e, kula li ser kulan ew e; dikare her tiştî bike û nikare ku tu tiştêkî jî neke. Ez ê bi bûyereke rastîn vê rewşê şîrove bikim: Di xortaniya xwe de piyekî min li Bazîdê û yek li Stenbolê bû. Her cara ku diçûm, li ser milê çepê yê rîya Adapazarî-Stenbolê qadeke mezin a perwerdekirina kûçikan hebû. Diyar bû ku van kûçikan eleqeyê mezin didît, perwerdekarên wan ên werzişê, diyetîsyen û beytarên wan ên tenduristiyê, bazirgan-kiriyarên wan, perestar û xizmetkarên wan segên baş kedîkirî hebûn. Van kûçikan -wekî ku di hotêleke pêncstêrkî de bimînîn- jiyaneke gelekî baş dibihurandin. Min tu carê xweziya xwe bi rewş-temtêla van kûçikan nedianî û diçûme xebateke nanoziko. Cihê xebata min li ku bibûya jî, cihê razana min hertim yek bû. Weqfeke xêrxwazan bû ku bi sayeya hevalekî xwe yê bazîdî lê diêwirîm. Li nêzikî vê weqfê xanmanekî sê qatî hebû ku komeke parsekan tê de dijiya. Bi rastî ev parsek liqekî biçûk ê toreke parsekan bûn, berêvaran ji her aliyê ve dikişiyane vî xanmanî, wekî ku masî di sindoqekekê de bêne rêzkirin di jûrên vê avahiyê de bi cih dibûn. Yeko-didu dihatin û wisan jî diçûn; lê serekên wan bi siwaryên xwe yên biha dihatin, hesabê her yekî digirtin û diçûn. Rojekê li sehafekî Beyazîdê rastî pirtûkekê hatim ku navê “Dîroka Parsekên Stenbolê” bû, pirtûkê qala tor-şebekeyên parsekan, rêbazên xebata wan, şeweyên berhevkirina endaman dikir. Ez teze pê hesiyabûm ku ev qada pereqezenckirinê çiqasî kûr û lihevaliyayî ye, çiqasî kevnare û pergalkirî ye, çiqasî kirêt û derqanûnî ye. Hema hema di wan deman de rastî filmeke dizan jî hatim ku grûbeke mafyayî çawa nexweş-kêmendî-fêlbaz berhev dikirin, çawa li ser piştî wan pere qezenc dikirin, filan û bêvan... Ji wê heyamê vir de parsekan gelekî bala min kişandiyê.

Piştî ku gihiştim temenê xwe yê ji çilî zêdetir, min gopalê bîranînan da destê xwe, ev bûyerên dîtî careke din nirxandin û îcar bi çavê zimanzanekî ew ji nû ve şîrovekirin. Hiyerarşiya vê komê wiha bû: Komeke biçûk li ser gopîtkî pîramîdê bû û çend malbat dişopandin, van malbatan hem parsekî dikir hem jî komên parsekan kontrol dikirin. Wekî vî xanmanê sê qatî hiyerarşiya wan jî sê qatî bû. Ji tevgera vê komê û wê filmê hîn bûm ku hinek nekes bazirganiya neçar û nivîşkanan dikin. Pergalek hebû ku endamên rêveber saxlem bûn, qet kulê jî li kesekî wan nexistibû û her roj bac û xeracên xwe ji nexweş-neçaran berhev dikirin. Pergala wan parsekan dişibihî dewleteke dagirker: komeke saxlem, xurt, destdirêj gelek kes û komik hînî kar û zimanê parsekiyê dikirin. Dewletên dagirker jî wisan in: pergalekê bi darê zorê û hêza çekan li deverekê ferz dikin, zimane

û hinek sembolan li der û dorê bi cih dikin û aşê xwe digerînin. Heta ku ziman û sembolên vî dagirkerî zindî bin aşê vê pergalê dê bixebite, her kes ê genimê xwe bîne ber derê wî, bi rêzdarî têkeve dorê, bi nazikî pê re biaxive, genimê xwe bihêre û vegere mala xwe. Wekî ku sermayeya tora parsekan kesên nivîşkan in, sermayeya dewletên dagirker jî bêziman in. Bêziman hertim nivîşkan e, daxwazname û erzehala wî kesekî ku ji zimanê wî fêm dike dinivîse û ev nivîs diçin ber destê kesekî din ê ku zimanê wî fêm nake. Bi kurt û kurmancî bêzimanî nivîşkanî ye, nivîşkanî mirovî diajo qelek teşqeleyan, nivîşkanê zimên jî heba genimî ya li nava du beraşên aşê dagirkerî ye û hew. Zimanekî taybet ê parsekan heye; ji bilî xwe bo her kesî duayan dikin, lavahiyan rêz dikin, bi kesî re nîqaş û şeran nakin, destên wan hertim li jêrê û destên peredayiyan hertim li jorê ye, nefsbîçûk û belengaz xuya dikin, xêrxwazan hertim bilind û xwe jî nizm dikin, gilî û gazinan rêz dikin û wekî mehrûmên xîretkêşiyê her kesî gazî xîretkêşiyê dikin. Zimanekî taybet ê serokparsekan jî heye; ji bilî xwe bo her kesî çêr û dijûnan dikin, ferman û hişyariyan li endamên xebatkar rêz dikin, ewqasî êrişkar in ku merivên xwe û reqîbên xwe bi darê zorê terbiye dikin, parsekên reben destkeftiyên xwe bi tirs bilind dikin û dikine mistên wan ên nermik ên li jorê, wekî qure û karsazan tevdiagerin, merivên xwe hertim nizm-teral û xwe jî bilind-jîr nîşan didin, gilî-gazinên paleyên xwe qebûl nakin û wekî kedkarên jêhatî hesabê merivan digirin.

Di tevahiya qanûnên medenî yê cîhanê de “xwenivîşkankirin” sêceke gelemperî ye û di rêzikên leşkerî yê cîhanê de jî ne tenê sêceke giran e, carinan hemkufê xiyanetê ye jî. Wisan e nivîşkanê xwezayî û qezayî dikare bi xîretkêşiyê pesna civakê wergire; her wiha nivîşkanê derewîn û qestomesto dibe ku rastî teşqeleyên gelekî mezin were. Nivîşkaniya zimên tawanekî gelemperî yê civaka kurd e û gelek aliyên wê yê tawanbar hene. Bêyî çareserkirina wê tu carî terazûya kurdan dê dadwerane nekêşe û nepîve.

Di gotinên pêşiyên de “mirov”

Li gorî tekstên pîroz Xwedê mirov ji axê afirandiye û bi hînkirina navan serweriya wî ya li ser gerdûnê sepaniye ku hevahanegiyek di navbera tarîfên beşerî û armanca afirandina mirovî ya îlahî de heye.

Zanistên hevçerx li ser “mirov”î ewqas lêkolîn amade kirine ku pirtûkên vê babetê bajarekî tijî û qûç dikin. Ji bo her hesteke wî çendîn pirtûk û îdeoloji hene; her wiha ji bo ber endamekî wî beşeke bijîjkiyê heye.

Mixabin ji ber bêdewletbûnê gelek pirtûkxane, zanîngeh, dem û dezgehên kurdan ji vê sermayeya zanistî bêpar in; lê dîsa jî kurd bextewar in ku çand û zimanê wan dikare bi yê cîhanê re têkeve reqabetê. Ji bo îsbatkirina vê rastiyê min çendek berhemên li ser “gotinên pêşiyên” ên kurdan dane pêşiya xwe; di rêza alfabeî de min berê xwe da tîpa Myê û gotinên ku bi peyva “mirov”î dest pê dikin hîlbijartin. Di ferhengên gotinên pêşiyên de tevahiya hevokên jêrîn bi “mirov”î dest pê dikin ku çarçoveyeke giştî ya feraseta kurdan radixine ber çavan:

“Mirov bê deng nabe, serdar bê zor nabe; mirov bê dost û dijmin nabe; mirov bi bendê xelqê naçe bîrê; mirov bi dijmin e, yek ziman e û yek jin e; mirov bi doma dirêj digihêje mirazan; mirov bi hişe xwe giran û sivik dibe; mirov gava bi ling şiqitî xwe digire, lê bi zimên şiqitî xwe nagire; mirov bi paşatiyê nabe mirov; mirov bi pirsê diçe Qersê; mirov bi sebrê dihere qebrê; mirov bi werîsê her kesî xwe bernade bîrê; mirov bi xurtî distîne, lê bi xurtî nade; mirov bi zimanê xwe tê giredan; mirov gava bimire, deyn namire; mirov carekê dixape; mirov cîranê dewlemendan be, birçî namîne; mirov çar dîwaran datîne, giliyê wî tê de dimîne; mirov çi biçîne, wê hiltîne; mirov çi bike bi xwe dike; mirov çi dibîne jê hîn dibe; mirov çiqasî dûr be, ewqasî nûr e; mirov çiqasî dûrî çavan be, ewqasî nêzikî rehma Xwedê ye; mirov çiqasî kal dibe, ewqasî dinya pê şîrîn dibe; mirov çiqasî miriyî dişo, ewqasî tiran dike; mirov çiqasî zana be, dîsan nezan e; mirov çiqasî zengîn dib, ewqasî çikûs dibe; mirov çiqasî têr dibe, ewqasî çikûs dibe; mirov di agirê dostan de naşewite; mirov di ber ziyaretê de here, dûr û nêzik yek e; mirov dikare binê çiyayî vala bike, lê nikare xeysetê jinê winda bike; mirov dikare bi zorê bistîne, lê nikare bi zorê bide; mirov dikare heft salan ji yarê diya xwe re bibêje bavo; mirov dikare keran bend bike, lê nikare mêran bend bike; mirov dikelîne, Xwedê jî dimeyîne; mirov dimire gulîzêrîn/qûnzêrîn/tirzêrîn dibe; mirov diz be, şereş pir in; mirov

fêm neke, aqil qîm nake; mirov firindeyê bê bask û per e, kî aliyî bixwaze dê here; mirov gur nake şivanê berxan; mirov hene xeber didin bi devê xwe, mirov jî hene xeber didin bi aqilê xwe; mirov hene, merez hene; mirov heye yê dilan e, mirov heye yê zikan e; mirov hezar salî li dinê be jî, rojekê mêvanê gorê ye; mirov ji axê çêbûye û lê vedigere; mirov ji hespê xelkê zû peya dibe; mirov ji bo xatirê gulê, striyê dixê paxilê; mirov ji birîna xwe, dihewise hekîmiyê; mirov ji her tiştî xelas dibe, lê bi mirinê binax dibe; mirov ji çi direve, ew tê pêşiya wî; mirov ji gurî bitirse, pêz xwedî nake; mirov ji nasan digihêje xasan; mirov ji neçariyê, goştê mirîşkê/kewan jî dixwe; mirov ji nivê rêyê vegere, ne poşman e; mirov ji qehra dijminê xwe, kêleke xwêyê dixwe; ji mirovekî re bibêje 'dîn e, dîn e...' dê dîn bibe; mirov kêvir diavêje kûçikî, lê ji xwediyê wî fedî dike; mirov li seyî dide, lê ji xwediyê şerm dike; mirov kêvir diavêje Birca Belek, ne ku sepeta rêxê; gava mirov dil bike, çiyê/dîwêr qul dike; mirov li ber tavê be, dê sî xwe bide ser; mirov li halê yên li bin xwe nenihêre, ji xwe razî nabe; mirov li pey paşeyî, çêrî paşeyî jî dike; mirov li welatê xwe nabe pêxember; mêr dike, serê xwe zêr dike; mirov mûyekê jî ji berazî biquşîne, dîsa xêr e; mirov nebîne zehmet, naxwe nîmet; mirov ne bi rimekî rimdar dibe, ne bi nanekî nandar dibe; mirov ne bi nanekî nandar dibe, ne jî bi dengêkî dengbêj dibe; mirov ne bi çoyekî mêrxas dibe, ne bi nanekî nandar dibe; mirov ku nekeve avê, soberiyê hîn nabe; mirov, nikare bi destê xwe piştê xwe bixwirîne; mirov nikare ji ber mirinê rizgar bibe; mirov piçik piçik, diçe ber kûçik; mirov pîr dibe, lê dil pîr nabe; mirov sed gulî zîwan, bi ûşiyêke gênim dide; mirov şivan be, bila yê gundê xwe be; mirov tevdiran dike, Xweda teqdiran dike; mirov teyrê bê per e, difire heta Feynter e; mirov tiliya xwe neke qula mozan, moz bi wî venadin; mirov tûk dike, tûka xwe danaqurtîne; mirov zêrên xwe di sûka cêh de nafiroşe; mirovatî germîgermî, dijminatî nermînermî; mirovek bi hezaran xeyal; mirovê betal xerabmal e; mirovê bê bav, mîna çiyayê bê rê ye; mirovê bê bawerî riya wî rast nabe; mirovê bêbext, dostên wî nîn in; mirovê bê dê, mîna çiyayê bê av e; mirovê bê esil, ji wan tê karê bê fesil; mirovê bê fedî, kal û pîr nabe; mirovê bê guman, bêdîn û bêîman; mirovê bê kemasî tune; mirovê bê law, bêwar e; mirovê bê kur, warê wî nîn e; mirovê bê nijad, mîna kerê piştikul e; mirovê bê pişt e, ne tu tişt e; mirovê bê welat, teyrê bê per û bask e; mirovê bê xwedî heye, lê malê bê xwedî tune; mirovê bindest, tim rezîl e; mirovê çavînî, pîstir e ji ye şerûdî; mirovê çê neqewirîne, mirovê xerab nehewîne; mirovê çêyîyan, dimire li binê devîyan; çikûs, dilê wî naçe nanê wî; çilek, têr nê naxwe; derewîn, rojekê nanê xwe dixwe; mirovê demdeme, hin mirov e hin ajalê çarsim e; mirovê dewlemend li hespê siwar dibe xwedî ji bîr dike, peya dibe hespê ji bîr dike; mirovê dengbêj, timî navê wî bibêj; mirovê ku diçe xebatê jê napirsin te çi xwar, jê dipirsin te çi anî?; mirovê ku difire, barê wî vala ye; mirovê dîn, naçe ser zîn; mirovê dîndînik, çi telaş e mal û milk; mirovê aqilsivik, tu caran lê meke rik; mirovê fedîyok bi kundekî, pîreka fedîyok bi gundekî; mirovê har, bi kera xwe dikeve; mirovê henekbaz, jê re heye der û derbaz; mirovê heyf, bi ziman û qelema xwe ve kifş dibe; mirovê kerr, ava bin kayê ye; mirovê koçerî, jê dûr e rencberî; mirovê ku hindikê nizanibe, pîrrê jî nizanê; mirovê ku ji bo xelqê bigirî, bi her du çavan kor dibe; mirovê ku ji gurî bitirse, divê ji pêz jî nexeyide; mirovê ku ji xwe re nexebite û ji xelqê re bixebite, paşiya paşîn para wî poşmanî ye; mirovê ku li xwe miqate nebe, nikare li tu kesî miqate bibe; mirovê ku malê xwe ji şerefa xwe mezintir bigire, hêviya qencyê jê meke; mirovê ku ne ji cins û welatê te be, jê re nebe pire ku bi ser te re derbas bibe; mirovê ku nikaribe bi xwe, bila li ber dîwaran rûne; mirovê ku teze dewlemend bû, Xwedayê xwe nas nake; mirovê ku teze dewletî bû, pereyan jê deyn meke; mirovê kurt, rojê sê caran di dilê xwe de dibe padişah; mirovê mêr bi sedî û hezarî yek in; mirovê mirov, mîna zêrê veşartî ye; mirovê nemerd, bibe pire jî bi ser re derbas nebe; mirovê nexebitî, mîna gîsnê zengargirtî; mirovê nezan wekî defê ye, deng zehf jê tê lê hundir vala ye; mirovê ne çavnebar, pê re bibe heval; mirovê neçê bibe pire jî, bi ser re derbas mebe; mirovê neheq, tîrê deq; mirovê nezan, newêrekan dike camêr; mirovê poşman, ji nivê rêyê jî bizivire ne xerab e; mirovê qenc ji kîsê Xwedê dixwe, yê xerab ji kîsê xwe; mirovê raketî, xwe dispêre dîwarê ketî; mirovê sebirî, debirî; mirovê şixulkar gula geş e; mirovê tirsonek, ji siya xwe jî direve; mirovê tirsonek her gav dimire, yê mêr carekê; mirovê xerîb kor e; mirovê xizan merd e, yê zengin bi kul û derd e."

Di gotinên pêşîyan de “mêr” û “mêrxas”

Hemû tekstên dîrokî û çandî qala mêranî, mêrxasî û qehremanîya kurdan dikin. Lewre hinek biwêjên wekî “qewl û qirarê mêrê berê”, “sozê mêrê berê”, “xîreta mêrê berê” ketine nava zimên. Ji van biwêjan jî diyar e ku kurdan kar û kiryarên mêrê berê wekî pîvan girtiye û xeysetê wî wekî kevirê mehengê hesabandiyê.

Bi rastî ji wêneyên kurdan ên dîrokî xuya dike ku ihtîşameke mêran hebûye; hem cil û bergên wan ên neqîşandî hem xişr û çekên wan ên sivik hem jî temtêla rûyê wan ê cidî û bi xwe bawer bala mirovî dikêşin. Ez rastî gelek kalemêrên tirk, azerî, ereb û faris hatime ku qala hevalên xwe yê kurd, mêranî û comerdîya wan dikin û dibêjin “ka ew mêrên kurdan ên berê?”.

Îcar mafê me ji wan kalemêrên biyanî zêdetir e ku em bipirsin “ka ew mêrên berê bi ku ve çûn?”

Bi min modernîzmê ew ji me dizîn, populîzmê jî ew perwerde kirin û kirin dijminên me. Dema ku modernîzm bi îdeolojîyên xwe ve hate nava me, pergaleke me ya zimanî tunebû. Bi gotineke din me ev îdeolojî bi zimanê xwe nîqaş nekirin, di bêjînga berjewendiyên xwe re derbas nekirin. Me nasname û zimanê xwe danîn aliyekî, dest bi hînbûna zimanê afirînerê wan îdeolojîyan kir. Helbet xwedîyên van îdeolojîyan çerçî û bazirganên malê xwe bûn, em bi zimanên xwe teslîm girtin. Lewre bi awayekî xwezayî ew bûn mamoste û hîndekarên me û em jî bûn şagird û paleyên wan. Wan em bi hezaran ezmûnan re derbas kirin û paşê em layiqî xwe dîtin. Dema ku me destûr ji wan wergirt, êdî tiştê me yê neteweyî bi me re nemabû. Bi gotineke din em wekî marên dirankîşandî yê bêjejr bûbûn endamekî baxçeyê wan.

Pişî ku xwedîyên îdeolojîyan bi modernbûna me qayîl bûn, çend karên populer li me nîşan dan ku em debara xwe bikin û bacê bidin wan. Îcar di nava van karên populer de nav û nîşanên kurdan tunebûn; ji Neteweyên Yekbûyî û Yekîtiya Ewropayê bigire heta sazîyeke sivîl a li bajarekî kurdan tu tişt li ser navê kurdan tunebû.

Kurdan ev rastî qenc-xerab nas kir û dest bi avakirina saziyên xwe û berhevkarîna nimûneyên çand û zimanê xwe kir. Min jî xwest ku bi van gotinên pêşîyên me alîkarîyekê bidim vê avakirin û berhevkarîyê.

*“Mêr ava kaniyê ye û jin jê re sikur e;
mêr bi navê xwe, teyr bi refa xwe, birûsk bi zerqa xwe, şêr bi lepê xwe;
mêr ciwan, jin ciwan, xwelî li xizanan;
mêr çem e, jin gol e;
mêr di mala xwe de xulam û paşa ye;
mêr dîwar e, derê malê ye;
mêr ew e ku zêngil têxe stûye pisîkê;
mêr ew e ku bibe xwediyê gotina xwe;
mêr ew e ku birîna xwe bi destê xwe derman bike;
mêr ew e ku cila xwe ji avê derxe;
mêr ew e ku di rojên qalên giran de serî xwar neke;
mêr ew e ku di rojên teng de li hevalê xwe xwedî derkeve;
mêr hene, mêrik hene;
mêr heye şêrê demdemî ye, mêr heye şêrê herdemî ye;
mêr jinê dike xatûn jî darqûn jî;
mêr jinê ezîz jî dike, rezîl jî;
mêr kanî ye, pîrek birk/quleteyn/lîç e;
mêr ketine kewarê, jin çûne hewarê;
mêr ketine qumarê, jin çûne hewarê;
mêran xwe avêtin kewaran, jin şandin hewaran;
mêr ku heye, carinan şêr carinan jî rovî ye;
mêr li ser kar e, jin li bin dar e;
mêr mêran nas dikin, çav çavan qiyas dikin;
mêr mêran nas dike, palzûm qûna keran rast dike;*

mêr ne gulek e ku di ber serê xwe re bikî;
mêr pel e, pîrek behr e;
mêr pîs e ku ker be, çav li der be, bêkar be û seraser be;
mêr, şûrê xwe bi ser pîreka xwe re naweşîne;
mêr xulamê mala xwe, mêrxas xulamê alaya xwe;
mêran mêr dikuştin, Cibo hûr dişûştin;
mêranî bê zanîn, zanîn bê mêranî nîvçe ye;
mêraniya bê zanîn bê pîv e, zanîna bê mêranî nîvenîv e;
mêranî, bê xesar nabe;
mêranî dûvê masiyî ye, her kes nikare bigire;
mêranî heye, di kêvir de ye;
mêranî ne di devê tifîngê de ye, di serê mirovî de ye;
mêraniya bê birîn, comerdiya bê zewac netêw e;
mêrê baş, bi şîva pîs qayil nabe;
mêrê baş ji bav û bira çêtir e, yê xerab li ber dîwêr çêtir e;
mêrê baş, nanêre ne li pêş ne jî li paş;
mêrê bêbext pire be, bi ser re derbas nebe;
mêrê bê dijmin, ne mêr e;
mêrê bêker, du caran şer dixwaze;
mêrê bêdil, kirasê bêmil û baxê bêgul yek in;
mêrê bêqerar dikeve tengasiyê, li çavê jina xwe dinêre;
mêrê bêsimêl û jina bêkofî;
mêrê bê xwedî jar dibe, jina bê xwedî har dibe;
mêrê çav li der, jina xwelîser;
mêrê çê, bi kêrî her tiştî tê;
mêrê çê, bi lepê xwe ye;
mêrê çê bila li dinê be, mêrê pîs bila para mirinê be;
mêrê çê, bi ser navê xwe de tê;
mêrê çê, di roja xerab de kifş dibe;
mêrê çê,, li paş yê xerab nameşe;
mêrê çê, li navê/dengê xwe tê;
mêrê çê serger e, mêrê kotî binger e;
mêrê du jinan, dergevan e;
mêrê du jinan, durû ye;
mêrê kos,e bêoxir e;
mêrê malê bi cizme ye, teştî malê teneke ye;
mêrê mêr, di bin mineta xelqê de namîne;
mêrê mêrxas, ji dûr ve kifş e;
mêrê mêrxas, mirovî dikuje û dixê gorê jî;
mêr çû seferê, hat dîsa kerê berê;
mêrê xwe şand seferê, ji bo mêrekî çê jê derê, çû-hat dîsa kerê berê;
mêrê newêrek, sînga gewrê nabîne;
mêrê paşî, pîneyê berevajî ye;
mêrê qenc ew e ku tiroziyên tehl dixwe;
mêrê virek û jina tirek yek in;
mêrik li qazoxê dixistin, jinê kil û neynik dixwestin;
mêrikî nalek dît, got 'ma sê nal û hespek';
mêrikî êzidî, bi simêlan tê naskirin;
mêrikî êzidî, baweriya wî bi sondê ye;
mêrikî feqîr, diranên wî di geboleyê/pelûlê de dişikê;
mêrikî kurmanc dibêje 'razan, gezek nan û kutan';
mêrikî kurmanc dikeve mitaleya benikê çaroxê, nakeve mitaleya neqda şoxê;

*mêrikî kurmanç du caran bi cilên xwe şa dibe, gava nû dikire û gava kevin dibin;
 mêrikî xerab, çîçika diya xwe gestî ye;
 mêro bi xwe kêro;
 mêrxas carekê dimire, bizdonek her roj;
 mêrxasî deh e, yek zor neh jî fen e;
 mêrxas ew e ku birîna xwe bi destê xwe derman bike;
 mêrxasiya zêde ehmeqî ye.”*

Di gotinên pêşyan de “jin” û “zar”

Dengnasiya peyvên “jin” û “zar”ê gelekî balkêş e. Çi dengdêr û çi jî dengdar hemû deng domdar in; bi gotineke din heta ku neksa we biçike hûn dikarin dengên /j/, /i/, /n/, /z/, /a/ û /r/yan derxin. Tu dibêjî qey ev yek nîşaneya vejîna van dangan e. Lewre ew diruşmeya ku dibêje “jin jiyana e” rast e; lê belê bi qasî wê jî rast e ku peyva “mêr” jî xwedîya heman taybetmendiyê ye û hemû dengên vê peyvê jî domdar in. Rast e, mêr tenê dikarin bi riya jin û zarokan nifşa mirovahiyê berdewam bikin, biparêzin; lê hevahengiya mêr, jin û zarokan her wekî ya tov, ax û çêreyê ye, ango her sê hêman bi hev ve girêdayî ne. Ji aliyekî din ve pêwendiyê wateyî di navbera peyva “jin” û peyvên “/ji/,/jî/, /jîn/, /jan/, /jenîn/”ê de heye. Daçeka /ji/yê “ji cihêkî veqetîn” e, daçeka /jî/yê “biryareke berî xwe xurt dike”, peyva /jî/yê temen (emr) e, peyva /jî(yî)n/ê wekî navdêr û lêkerê “zindîtî û tevgera (hereket) zindîbûnê” ye, peyva /jan/ê “êş û xemeke piştire peydabûyî” ye, lêkera /jenîn/ê jî tê wateya “lêdana amûreke mûzîqê” û “lêkirina dîwarekî yan jî keyskirina tiştan li ser hev”. Heke mirov van wateyan giştan bide ser hev, pêwendiyê wateyî ya hevpar derdikeve ku ew jî:

- “jin parçeyekî mirovî ye ku jê veqetiyaye”;
- “piştî biryara veqetînê, jinê nifşa mêrî xurt kiriye û bi hev re temenek derbas kirine”;
- “mêrî di jinê de zindîtî dîtîye, lewre tevgera zindîbûnê û hilberandina zindiyan spartîye wê”;
- “vê veqetîna piştire peydabûyî bi xwe re êş û xem aniye ku mêrî hertim jin tawanbarê vê bûyerê dîtîye”;
- “ jin pişkara hunerên dengî ye, hosteya keyskirina tiştan e û bi awayekî rastîn damezrînera malan e û bi awayekî mecazî damezrînera şaristaniyan e”.

Her wiha bêjeya “zar”ê tê wateya “ziman”, “zarok” û “zara tawleyê” ku di navbera her sêyan de pêwendiyê wateyî heye. Ziman alava ragihandin û danasîna zanîn û ramanê ye, zarok pêkhatyê ragihandin û danasîna dê û bavî ye, zara tawleyê jî nîşaneya bextê lîstikvanekî li hemberî lîstikvanekî din e. Wisan e zar(ok) bi wateya xwe ya berfireh “xwe îfadekirin, xwe berdewamkirin û xwe ceribandin” e.

Jin û zarên kurd ne tenê hêmayê berdewamiya jiyana mirovahiyê ne; ew hêmayê berdewamiya jiyandin-vejandina nifşa “kurd” in jî. Heçî ku şaristaniya kurdan e, ew jî li ser sê hêmayan ava bûye ku windabûna hêmayê berdewamiya tevekan dîke metirsiyê û pirî caran têk jî dibe. Wekî mînak şaristaniya kurdên Madistanê bi sedema têkçûna yek ji van hêmayan ketiye destê parsan; li gorî dîroknasan Kûriş (Cyrus) neviyê kurdan e, ji dêyê kurd û bavekî pars e. Bilindbûna Kûriş bûye sedema desthilatdariya nifşa “pars” û zimanê parsî; mêrikî bi awayekî xwezayî çendekê bi alaya malxalanên xwe îdare kiriye û piştire alaya malbavana xwe bilind kiriye. Mînakeke din: ji sedî zêdetir hevalên min ên kurd hene ku bi keç û jinên tirkan re zewicîne; heta niha min ne dîtîye ne jî bihîstîye ku ev bûkên me yên tirk hînî kurdî bûne yan jî zarokên xwe hînî kurdî kirine. Heta meriv dikare bibêje ku piraniya vê nifşê windabûyî ye û beşa mayî jî dijîkurd e.

Lewre parastina prîzma yan jî pîramîda ji **“mêr-jin-zarokê kurd”** pêkhatî pêwistiyê jiyaniyê ye. Heçî ku di vê rewşa bêdewletbûnê de ye, sexbêriya (xwedîkirina) vê sêgoşeyê divê bibe xema her kurdî, her sazî-dezgeh-partiyê kurdî. Heke hûn ji min bawer nekin, li rûpelên dîroka uyguriyan û ebasiyan temaşe bikin; hûn ê bibînin ku dîrok ji we re wiha dibêje: sedema têkçûna

desthilatdariya uyguriyan jinên çînî ne û ya ebasîyan jî kolejinên tirk in ku di dawiyê de her du gel jî bûne bindestên malxalanên zarokên xwe.

Rast e, van demên dawîn hinek bîrdoziyên jinparêz derketine ku dixwazin dayiksalarîyê li ser civaka kurd ferz bikin û statûya mêrê kurd daxînin nifşa “nêr”; her wiha hinek bîrdoziyên mêrparêz jî derketine ku dixwazin baviksalarîyê li ser civaka kurd ferz bikin û statûya jina kurd daxînin nifşa “mê”. Bi rastî ev her du cureyên bîrdoziyê jî ne kurdî ne, ne kurdperwer in, ne kurdparêz in; her wiha ne pêkan e ku wekî stratejiyên mayinde li malbenda civaka kurd werin pêşniyarkirin, nîqaşkirin û erêkirin.

Bîrdoziya kurdan a dîrokî li ser van her sê hêmanan “mêr-jin-zarokê kurd” ava bûye, bi gotineke din bîrdoziya kurdan a neteweyî “mirovdest” û “malbatparêz” e. Jixwe hemû dewletên kurdan ên dîrokî li ser vî bingehî hatine avakirin û kengê ev avahî rûxiyaye jî, desthilatdariya wan ji dest çûye. Li gelek welatan jî ev bîrdozî heye; gava hevsera berendamekî serokatîyê ne ji nijada serdest a welêt be endamtiya wî tê xistin. Girîngiya jin û zarokên kurd di van gotinên pêşiyên kurdan de jî hatiye peyitandin:

*“Jin kaniya jînê ye;
jin keleh e, mêr girtî ye;
jin kelek e, mêr kelekvan e;
jin ku berdilka mêr e, dayik mar e;
jin ku heye, zeviya li ber gund e;
jin ku ruhok e, dayik buhok e;
jin axa li bin lingê mêrî ye;
jin bedewa emir (temen) e;
jin bela ye, zarok jî helahela ye;
jin bi xeftan e, mêr bi kurtan e;
jin birîye, lê hîn qelind nebirriye;
jin biriye, qelind nebirriye;
jin bûn sisê, dew ma li sêpêyê;
jin çav li der e, mêr xwêlî li ser e;
jin çûn hewaran, mêr ketin kewaran;
jin darê şikestî ye;
jin dibêje: cil ji zêr e, xwarin jehra mêr e;
jin dibêje: hevrîşm e kirasê min, jehr e xwarina min;
jin diçe xwînê, xwîn zelal dibe;
jin dirêse, lê nizane bide ber hev;
jin dîwarê hundir e, mêr dîwarê derve ye;
jin gol e, mêr çem e;
jin hene, jan hene û dermanê dilan hene;
jin hene jinkok hene, mêr hene, mêrkok hene;
jin hene, jan hene û berdilka mêran hene;
jin hene, jan hene û qûnejin hene;
jin herin xwînan, xwîn bêkar dibin;
jin heye bira ye, jin heye birabir e;
jin heye mirovî dike wezîr, jin heye mirovî dike rezîl;
jin heye rewşa malê ye, jin heye terşa malê ye;
jin heye, ji sed mêrî çetir e;
jin him gula çavan e, him jî kula çavan e;
jin ku xatûn be, mêr dê darqûn be;
jin mêran radikin jî, dadikin jî;
jin mêran radikin jî, winda dikin jî;*

*jin, nê n pîne dike;
jin, parsûya xwar e;
jin, pêçana maran e;
jin, rewşa malan e;
jin sisê ne: jina ji dil, jina bi kul û jina dermanê dil;
jin sisê ne: qenc, renc û ji birîna benc;
jin sola teng e, heke nebû ji pêyê xwe bigir û biavej;
jin tê dîtîn, bira/dê nayê dîtîn;
jin û mêr, dergevanên malê ne;
jin û mêr heval in;
jin û mêr, her yek bi tehrekî ne;
jin û mêr, tevr û bêr;
jina baş, birayê mêrê xwe ye;
jina baş, ji hezar mêrê xirab çetir e;
jina baş, mêrê nebaş baş dike;
jina baş, namûsa mêrê xwe ye;
jina bêsil, dawa/pêşa xwe diavêje ser serê xwe;
jina bêheya, wekî girara bêxwê ye;
jina bêkes har/bar dibe, mêrê bêkes jar dibe;
jina berdayî, wekî kera bindore ye;
jina bêşerm, ji mêran natirse;
jina bêzarok, dilê wê bi malê naşewite;
jina bî li ku be, şer li wir e/ ew der bê şer nabe;
jina bî ye, dest li ber rû ye;
jina bî mîna meha adarê ye, geh digirî geh dikene;
jina bipûrt bi kundekî, mêrê bipûrt bi gundekî;
jina bipûrt, mêrê zelût, piştê bi wan girêmede;
jina çê, berginda heft mêran e;
jina çê, hêjayî dinê;
jina çê mirovî dike wezîr, jina xerab mirovî dike rezîl;
jina kêrnehatî/xerab, avê dirijîne û dibêje xêr e;
jina ku ji bavê xwe şerm neke, lê negire;
jina ku ji mirovî re nebe, sê kevirên wê bikin guhê melhefa wê;
jina ku were kokila min, ez ê bigerînim li dora dinê;
jina ku zû radizê, mêrê xwe kal dike;
jina li piştê mêrî, şûrê dudev e;
jina malê, binyata malê;
jina mêran be, li ber sterk û ewran be;
jina mêrê çê, derî li ser piştê;
jina mêrê xerab e, him diz e him jî qehb e;
jina mêrê zirz e, hin dibêjin hîz e hin jî dibêjin diz e;
jina nebaş, mêrê baş xerab dike;
jina nedelal çavê mirovî dieşîne, jina delal dilê mirovî dieşîne;
jina neqenc, heriyê sar e;
jina paşîn, mîna pîna berevajî ye;
jina qenc naxeyide, tu wê di dêrî re bikî der, ew ê di kulekê re bê;
jina qenc seyde, jina pîs qeyde;
jina qenc, buhişt e;
jina req, heq dike sê telaq;
jina revandî, dims û rûnê tev helandî;
jina rind, belaya serê gundekî;
jina ser mezin a pê biçûk, xwezî li wê malê bibe bûk;*

jina te hevala te, berîka te xalê te;
 jina xelqê ramûsanek, hespa xelqê meydanek, kinca xelqê ro û danek;
 jina xerab, benamûsiya komê ye;
 jinan bi mêran din, bila şêwr û pêwran din;
 jinan nebijêre, esil xêr e;
 jinbav çiqasî qenc be jî, navê wê jinbav e;
 jimbira, mirovî dîkin şîva guran;
 jimbira, wekî gura;
 jinê bidin jinmiriyan, kerî/gayî bidin kermiriyan/gamiriyan;
 jinê bîne, bi komek derewan an jî bi kulmek diravan;
 jinê bîne bi şîreta pîran, hespê bîne bi dilê xortan;
 jinê bîne ji esliyan, avê vexwe ji kaniyan;
 jinê bîne ji esliyan, guh bidine ecêban;
 jinê bîne ji maleke mezin, tê bide qelend û hin;
 jinê bîne ji malxwedîyan, avê vexwe ji kaniyan;
 jinê bîne ji yên ser xwe re, keçê bide yên ji bin xwe re;
 jinê dil kir, dîwar qul kir/mêrê xwe sil kir;
 jinê jin gotiyê, mêrî mer gotiye;
 jinê werîn ji mala mezin, pê bide hezar û hîn, da jê bikevin Mîr Şem û Qeretajdîn;
 jinebî ye, yan hêwî ye yan sêwî ye;
 jinikê xewn bi mêrê xwe re didît, keziya xwe li ser yarê xwe kur dikir;
 jintî bi hev re baş bin, bira wê ne şaş bin;
 jintî, dikuje biratî.”

“Zarok a dê ye, ne ya bavê ye;
 zarok bi lîstikê/bi girî/bi ketin û rabûnê mezin dibin;
 zarok çî bibîne digire, lê çî bibihîze dibêje;
 zarok gotinên mezinan dibêjin;
 zarok gula/kulîlka/fêkiyê malan e;
 zarok ji bavê sêwî namîne, ji dê sêwî dimîne;
 zarok kezeba dê û bavên xwe ne;
 zarok ku derewîn bû, mezin jî bibe derewîn e;
 zarok li ser milê dê mezin dibin;
 zarok negirî, dê şîr nadê;
 zarok perdeya spî ne, nexşên xweşik lê bike;
 zarok zarûk e, çî feqîr çî milûk e;
 zarok, mirovî bi xwe re nabin cinetê;
 zaroka ku pehniya min jê bi xwîn nebe, ne ji min e;
 zaroka li ber destê jinebiyan, nabîne tu xweşîyan;
 zaroka nebûyî, nav lê nakin;
 zarokê bê dê, navika xwe bi xwe dibire/jê dike;
 zarokê biçûk ku negirî, memikî naxwe;
 zarokên biçûk, çûken buhiştê ne;
 zarokên du dêyan, li du rêyan;
 zarokên horê, werin dorê (wexta horê, werin dorê);
 zarokên hûr, çerezên malê ne;
 zarokên şivan û şahan wekî hev tazî çêdibin, wekî hev tazî dimirin.”

MANTIQ Û FELSEFE

Mîrateya kevneşopî ya mantiqa kurdî

-Awireke giştî li bingehê zimanî-çandî yê mantiqa kurdan digel rexneyeke çaksaziyê-

Destpêk

A. Li gorî astên dîrokî çarçoveya giştî ya hişmendiya kurdan

1. Li gorî “*Kurdgalnamek*”ê kurdê heyamên kevnare û çarçoveya mantiqa wî ya jiyane
2. Li gorî çavkaniyên hedîsî-dîrokî kurdê serdema îslamê û çarçoveya jiyana wî ya dînî
3. Kurdê serdema Împaratoriya Eyûbî: awirek li paşperdeya civakî-dîrokî
4. Li gorî “*Şerefname*”yê kurdê serdema mîrgehên kurdan û çarçoveya zanistên wî
5. Li gorî “*Rusûmatname*”yê kurdê serdema pîşesazî-rewşenbîriyê û hewldanên wî yê çaksaziyê

B. Kurd çawa dihizirin an jî çarçoveya giştî ya hizirîna kurdan

1. Çarçoveya zimanî-çandî ya hizirîna kurdan
2. Çarçoveya hikmetî-şîretî ya hizirîna kurdan

C. Mantiq çi ye?

1. Zanista “*mantiqa klasîk*”
2. Mantiqnasê aryayî Îmam Xezalî
3. Mantiqnasên kurd ên navdar

D. Mîrateya nivîskî û devkî ya mantiqa kurdan

1. Mantiqa kurdî di navbera “*Islah’ul-Mentiq*” û “*Neqd’ul-Mentiq*”ê de
2. Awirek li bingehê zimanî yê mantiqa kurdan a kevneşopî
3. Dibistanên mantiqnasiyê yê kurdan
 - 3.1. Dibistana Dînewerê ya Rîşenasiyê
 - 3.2. Dibistana Sorewerdê ya Îşraqî
 - 3.3. Dibistana Sêwazê ya Îsagociyê
 - 3.4. Dibistana Heranê ya Rexneyî
 - 3.5. Dibistana Qeredaxê ya Hikmetê
 - 3.6. Dibistana Bazîdê ya Çardeh Ilman

E. Encamname: Berhevkirina “*mantiqa neteweyî*” û bêjîngkirina “*mantiqa hinardekirî ya gerdûnî*”

Destpêk:

Di jiyana her mirovî û geşedana her civakê de astên ketin û rabûnê hene; her wiha astên van ketin û rabûnan jî li gorî rêjeyekê tîr an jî zelal dibin. Wekî mînak, barkêşî (hemalî) cureyekî ketinê ye û sedema wê ya sereke belengazî ye; lê nokerî cureyekî ketina dilxwazane ye û sedema wê ya bingehîn nizmiya exlaqî ye. Dîsa evîndarî cureyekî rabûnê ye û sedema wê paqijiyaya wijdanê ye; lê xemxurî cureyekî berpirsiyariyê ye ku exlaq û tevgera kesê şîrhelal destnîşan dike. Wihareng e, dildarî şûrekî dudevî ye; dibe ku mirov bibe dildar û aşîqê dozeke mafdar an jî neheqiyekê. Kesên dildar guh nadin qanûnên hişê analîtîk û hişmendiya serdest an jî bîndest; li şûna ku analîza raman û tevgerên xwe bikin, guh didin her çi tiştê ku tê ber dil û devê wan. Wekî masiyekî biçûk li nava ava deryayê digerin, carinan dibin nêçîra jixwemezintiran û carinan jî jixwebiçûktiran nêçîr dikin. Îcar heta ku ev kes berjewendiyên xwe û civakê neavêjin xetereyê tu pîrsgirêk tune; dibe ku ew kes bibin hezkirî û dildarê hişmendiya bîndestan û bi wan re li ber xwe bidin, dibe ku bibin evîndarên serdestan û bi wan re zilm û sitemê li bîndestan bikin.

Bêguman xetere piştî dildariyê dest pê dike; gava kesek bibe mankenê doza yekî din, an jî bibe barkêşê doza dijminekî, yan jî xayintiyê li doza gelê xwe bike, yan jî bi beranberî çend qurîşan alîkariya dijminê gelê xwe bike û bibe ceşîkê ber kera wan, yan jî bi dilxwazî piştgiriyê bide doza neheq a dijminê gelê xwe. Wisan dixuye ku astên exlaqê ketiyan hene û li gorî ziyaneşan xwe yê giştî tî polînkirin (kategorîzekirin).

Divê bê zanîn ku asta hera xeternak a feramûşkirin û terikandina “*qanûnên hişê analîtîk*” ew e ku mirov dikare vê astê wekî “*mankentiya bîrdoziyên biyanî*” bi nav bike. Her wekî tê zanîn, manken (model) ew kes e ku xwediyê rolekê ye; dibe ku ji bo lîstina rola xwe berhemên hilberandî yê bazirganî (nemaze kincên modayê di pêşandanên modayê de) pêşkêş bike, nîşan bide yan jî reklama wan bike. Dibe ku carinan ji bo afirînerên hunerekê yan jî wênekêşiyê pozan bide û bi xebateke dîtbarî xizmetekê bike. Her çend -ji ber egerên bazirganiya bêexlaq- pîraniya mankenan jin bin jî, mankenên mîr jî hene; nemaze ji bo pêşkêşiya kincan bi awayekî pisporane yan jî heweskarane û bêserûber dixebitin. Bêguman ev pişeyekî civakî ye û gelek kes jê nanekî dixwin; lê belê di vê gotarê de em ê qala mankentiyeke neyînî bikin ku ew jî mankenên bîrdoziyan in. Mankenên bîrdoziyan ne xwediyê ramanê serbixwe ne; ew berhemên xelqê yê ramanî-felsefî pêşkêş dikin, li cîhanê nîşan didin û reklama wan dikin. Mixabin -ji ber bêdewletbûnê- rêjeyê berbiçav a kurdan mankenên bîrdoziyên xelqê ne; ev nêzikî du hezar salî ye ku gelek kurdan cil û bergên xwe yê ramanî ji ser xwe avêtine, pêşkêşiya bîr û dozên xelqê dikin. Îcar ev gotar hewl dide ku kurdan bi mantiqa wan a kevneşopî re rû bi rû bike û wan bi mîrateya wan a zimanî-ramanî re bike hevnas ku nebin kuştîyên di ber bîr û dozên xelqê de, ji bo zirdiranên xelqê yê sexte pens û kelbetanan neavêjin diranên xwe yê resen û wan hilneqetînin.

A. Li gorî astên dîrokî çarçoveya giştî ya hişmendiya kurdan

Bêguman ji bo naskirina hişmendiya neteweyekê pêwistî bi ronîkirina paşperdeya wê ya dînî, mezhebî û ramanî heye. Gava mirov li mantiqa klasîk a rojavayî (yûnanî) dinîhêre, eşkere dibe ku ev cureyê ramyarî û hizirînê di civakeke pûtperest de derketiye holê; lê belê mîtoloji û dîroka Aryaya kevnare nîşan didin ku kurd û Aryayî li ser dînekî yan jî gelek dînan bûne. Her wiha gava mirov li surîştê geşedena mantiqa rojavayî mêze dike, wisan dixuye ku zanyarên pêşîn ên vî rêbazê bi qabiliyetên xwe yê mirovî qeware û naveroka zimanê xwe yê ramyariyê şopandine; her wisan hişmendiya xwe li ser encamên lêkolînên xwe yê mirovî ava kirine. Îcar di dînan de çarçoveyê dînî heye ku tekstên pîroz bingeh tî girtin û mantiqa wan sînorkirî ye. Ji ber ku hemû şîrove li dora van tekstan dizivirin û ji bo têgihîştina wan tekst/fermanan rêbazên rewa tî destnîşankirin. Lewre ji bo diyarkirina cureyê mantiqa kurd û aryayiyên din, divê mirov bi xwezaya wan a dînî û deredînî re bibe hevnas. Wisan e, -wekî ku di mîtolojiya aryayîyan de jî derbas dibe-, “*gelo dîne kevnare yê Aryayê baweriyeke pîrxwedayî bû, ango aryayiyên berê pûtperest bûn an dînek ji dînan dihewandin?*” “*Gelo di destpêkê de li Aryaya Gewre (Kafkasya, Kurdistan, Asyaya Navîn, başûr û rojavaya Asyayê, Asyaya Biçûk û Rohhilata Navîn) kîjan dîn serdest bûn?*” Ji bo bersivandina van pirsan, divê mirov vegere dîrozkaniya klasîk a ku dîroka Aryayê li ser çar astan dabeş dike: Pîşdadî, Keyanî/Medî (cûntaya Hexamendiş jî di nav de), Eşkanî (Partî) û Sasanî.

Ibn Werdî diyar dike ku dîne pêşîn ê Aryayê “*keyûmersî*” bûye; baweriya bi xwedayekî qedîm hebûye ku navê wî “*Yezdan*” bûye û Ehreman jî navê xwedayekî çêkirî-sekte yê wê serdemê bûye ku ji tarîtiyê hatiye afirandin. “*Yezdan*”ê keyûmersiyê bergindê “*Ellah*”ê îslamê ye û Ehremenê afirandî jî dengî şeytên (Iblîs) tê. Hîmê vî dînî li ser “*mezindêrandina ronahiyê*” û “*xweparastina ji tarîtiyê*” hatiye avêtin. Her çiqas di destpêkê de rûmetdayîna ronahiyê xîmê sereke yê keyûmersiyê bûye jî, piştê ev ayîn vegeriya perestina êgir ku hêmaya ronahiyê ye. Kurd û aryayiyên din heta serdemê Zerdestî li ser vî ayînê bûne; lê belê di serdemê keyê pişdadiyan Guşhêspê kurê Luhrespî de dîne Zerdest Pêxemberî bûye dîne fermî yê Aryayê.⁸ Divê bê gotin ku tevahiya guhertoyên dîroka efsaneyî ya Aryayê diyar dike ku Keyûmers bav û damezrînerê dewleta aryayîyan bûye. Her çiqas Kurdegnamek kesayeta Keyûmersî wekî bav û damezrînerê dewleta kurd û aryayîyan nehesibîne jî, derbarê dîne kevnare yê kurdên Medyayê de dibêje ku “*Dîne kurdan*

⁸ Zeynuddîn Ibn El-Werdî (1996), Tarîxu Ibn'il-Werdî, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût, c. 1, r. 71; her wiha bnr.: <http://islamport.com/l/trk/4720/68.htm>; dema gihiştinê: 09.08.2022; 05:02.

beriya koçkirina wan a navçeya Madê, gelek tarî û nediyar e. Lê piştî hatina wan a navçeya Madê, li şûnewar û nîşanên wan derdikeve ku Ahûraperest yanî ronahîperest bûne; ji ronahiyê hez kirine, ji tarîtiyê tirsiyane û pê dilteng bûne. Bêjeya ahûra ji “a” û “hûr” ayê pêk hatiye. “Hûr” tê maneya “agir” û “a” jî tê maneya “hatî”, yanî “rastiyê ku ji agir hatibe”. Ev rastî çi ye? “Ronahî” ye. Kurdan agir hêmayê wê rastiye zanîne; yanî ronahî pîroz zanîne û perestine. Roj jî -her ji ber vê ku nîşana rastiya ronahiyê ye- pîroz zanîne û perestine.”⁹

Helbet maweya ku dîne keyûmersiyê hatiye perestin bi zelalî nayê zanîn; her wiha zanyariyên derbarê dîroka jidayikbûna Zerdeştî de jî nakokbar in, lê belê texmîna xurt ew e ku di navbera 1200-600 BZ de hatiye dinyayê.¹⁰ Zerdeştî pergala baweriya aryayî bi çaksaziyeke bingeîn nûjen kiriye; pergala sê-xwedawendî ya wê çaxê bi dînekî yekxwedayî guhartiye. Bi vî awayî Arya ji serdema pîrxwedayî ya baweriya Îndra, Mîtra û Varûnayê derbasî pergala Ahura Mazdayî bûye; gava ev pergala dîni li Anatolya, Medya û Îranê serdest dibe, hin têgehên mîna “*buhîşt, dojev, firîşte, qiyamet, dadgeha bilind, qencî û xirabî, wekhevî...*” jî dikevin ziman û çanda gelên aryayî.

Dewleta Aryayê ya ku ji Bîzansê gelekî mezintir û gewretir bû, hertim bi dîne zerdeştîyê ve hatiye naskirin; lê belê di destpêka sedsala 3an de dîne Manî û di sedsala 5an de jî dîne Mazdekî berbelav bûye. Mirov dikare bibêje ku mazdekiyê navekî nebaş di wêjeya aryayîyan de hiştiye; ji ber ku gazî serbestiya zayendî û milkiyeta hevpar kiriye. Ev jî bûye sedema berbelavbûna şoreşên gundiyan, talankirina koşk û serayên serweriya cemawerî, desteserkirina keç û jinan, wêrankirina zevî û mîrgan. Li gorî Ibn Xeldûnî (Dîrok, 3/308), aryayî yek ji kevintirîn koma gelên cîhanê ne; li ser rûyê erdê rêveberiya wan pergala herî hêzdar û bibandor bûye û du dewletên wan ên mezin û demdirêj hebûne: “*Xanedana Keyanî/Medî*” û “*Xanedana Kîsrayî/Sasanî*”. Desthilatdariya wan ji Keyûmersê bavê wan heta kîsra Yezdêgirdê heyama xelîfe Ozmanê kurê Efanî bi qasî 4281 salî kişandiye. Şehrîstanî (El-Mîlelu we’n-Nihel, 1/23) dîni û mezhebên Aryayê yê berî îslamê li ser du tofan dabeş dike; di tofa pêşîn de **keyûmersî, zorvanî û zerdeştîyê** bi cih dike. Di tofa duyem de **maneyî, mazdekî, dîsanî, merqeyûnî, keynewî, seyamî û tenasuxiyê** destnîşan dike; her wiha diyar dike ku mezhebên tofa duyem li ser duxwedayîtiyê hatine avakirin.¹¹

Roja îroyîn piraniya kurdan misilmanên sunnî û şîî ne; lê di nava wan de baweriyên din jî hene û em ê tenê qala “*Raya Heqî*” (“*Elewîtî*”), “*Yarsanî*” (“*Ehlê Heq*”) û “*Êzidîtî*” yê bikin.

Raya Heqî (bi kurmancî: “*Riya Heqîqetê*”) navê kevneşopî yê pergala baweriya elewîyên kurd e; şûnwarê wan ê dîrokî bajarê Dêrsimê yê kirmanckîaxêv e. Di vê pergala baweriyê de rola navendî di destê hozên pîroz de ye; hozên pîroz li ser ezbetan (tîreyên hozan) û ezbet jî li ser xaneyan (berekên tîreyan) belav dibin. Têkiliyên ayînî yê sepandî ji aliyê hozên pîroz ve tîni destnîşankirin û bicihanîn; ango li lûtkeya hiyerarşiya rêveberiyê hoza pîroz (ocax) rûniştiye, rê û resmên ayînî diyar dike û peyrewên bawermend (talib) jî wan bi cih tînin. Merasîmên cemawerî û serdana ocaxên hozên pîroz taybetmendiyên sereke yê Raya Heqiyê ne; her wiha serdana cihên pîroz ên xwezayî (yên wekî dar, çiya, zinar, şkeft, çem, gol, kanî, roj û hîvê...) jî taybetmendiyeke vê baweriya civakî-dîni ye. Mirov dikare bibêje ku tevahiya têkiliyên civakî-dîni yê pergala baweriya Raya Heqî li ser du xîmên bingeîn hatiye damezrandin: “*iqrar*” (têkiliyên ayînî yê mecbûrî) û “*jiyare*” (serdana cihên pîroz). Hiyerarşiya navxweyî ya Raya Heqiyê pergaleke kastî ye, ango ji hoza pîroz (murşid/pîrepîran, pîr, rayber/rehber) û peyrewan (talib) pêk hatiye; lewre pergala ji çîna jêrîn ber bi çîna jorîn ve dixebite. **Talib** piraniya civakê temsîl dikin û di nava rêxistinê kevneşopî ya hozan de dijîn; lê belê vê rolê bi awayekî mîrateyî-neguhêrbar di destên xwe de digirin û bi ocaxên pîroz re girêdanên wan hene. Têkiliyên pîr û taliban hêmaneke nemekanî diafirîne; dibe ku ev pergala li her derê û her dem ji nû ve were hilberandin. Talib û hoza pîroz (ocax) hertim li ser zêdebûna nifûsê di nava hevahengiyê de ne; koçberiya ber bi herêmên cuda û ji nû ve damezrandina heman rêxistinê civakî-dîni peywireke hevpar a talib û hoza pîroz e. **Rayber** dikarin wekî rêberên herêmî, pratîkî û herwiha şewirmendên li ser mijarên ayînî bîni hesibandin; peywira

⁹ Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), Kurdegalnamek, wergera Ziya Avci, Weşanên Azad: Mersîn, c. 1. r. 103.

¹⁰ <https://iranicaonline.org/pages/chronology-1>; dema gihîştinê: 09.06.2022; 06:01.

¹¹ Ebdusselam Muhammed Ebdûh, “El-Mecûsiyyeh”, Mewsû’at’ul-Mefahîm’il-Islamiyyet’il-’Ammeh, El-Meclis’ul-E’la li’ş-Şuûn’il-Islamiyyeh-Misir; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <http://islampost.com/l/mjl/5970/583.htm>; dema gihîştinê: 09.08.2022; 06:47.

sereke ya rayberan ew e ku hevdfîtinên pîr û taliban pêk bînin. Rayber mijarên girîng ên civakî-siyasî yên ku di merasîmên cemê de tên nîqaşkirin berhev dike; dersên exlaqê ayînî dide; hem derbarê rê û resmên civakî de agehiyan belav dike hem jî derbarê mijarên civakî-dînî de şêwirmendiyê dike. **Pîr** rêberên ruhanî yên peyrewên xwe ne; tê bawerîkirin ku ew mûcîzeyan (keramet) nîşan didin û wekî bav û kalên xwe yên mîtolojîk xwedanên hêzên efsûnî û mîstîk in. Ew her sal serdana şagirtên xwe dikin û ev rêwîti jî pîroz in; mafê pîran heye ku di van ger û geştan de heqdesta çirayan (cureyekî bac û infaqa ayînî ye) berhev bikin. Di dawiyê de **murşid/pîrepîran** hene ku di nava ocaxan de xwedî meqameke bilind in û desthilatdariya dadwer bi rê ve dibin. Bi kurtî Raya Heqî pergaleke eşîrî, dînî, civakî û siyasî ye; hoza pîroz a rastûn û nîgaşî bi alîkariya hevalbend-bawermendên xwe kar û barên ayînî li ser bingehê hozdarî û eqrebatiyê bi rê ve dibe.¹²

Yarsaniya ku wekî “*kakeyî*” û “*ehlê heq*” jî tê zanîn, pîranî li rojhilata Kurdistanê û başûrê wê tê bawerîkirin; li deverên Kirmaşan, Îlam, Azerbeycan, Loristan (rojhilata Kurdistanê) û deverên Kerkûk, Xaneqîn, Silêmanî (başûrê Kurdistanê) belav bûye. Doktrînen dîne yarsanî li ser “**dûnadûn**” (kirasguhertin) û “**teceliya îlahî**” ava bûne; bingehên vî dînî di vegotinên yarsaniyan (kelam) de xuya dike ku demeke dirêj bi devkî ji nifşekê derbasî nifşeke din bûye.¹³ Wêjeya sofîger û veşartî (mîstîk û batinî) ya yarsaniyan bi gelemperî bi zaravayê goranî hatiye parastin; lêbelê tê de çend kelimên soranî û farisî jî hene. Kelamên yarsaniyan mîhenga hizir, bawerî û ayînen wan in; şêwazê wan ê helbestî yê ku ji wêjeya farisî pir ne cuda ye, di rastiye de wekî rêya îfadekirinê ye; her wiha ji aliyê hizir û şêwazên estetîk ve jî li hev dikin. Kevneşopiya yarsaniyan giringiyê dide aliyê îlahî yê metnên xwe; ev metn ne tenê wekî wehyên rastûn tene dîtin, her wiha wekî gotinên kesên xwedênas jî tene hesabandin. Kelamên yarsaniyan bi kevneşopiya helbestî û mîstîk a misilmanan re çend xalên hevpar dihewîne; lê belê di ravekirina doktrînen xwe û hizirên kevneşopiya xwe de li dora “**dûnadûn**” (kirasguhertin) û “**ruhê îlahî**” (zat) dizivire ku di bedena kesên pîroz de xuya dibe. Em bi gelemperî dikarin bibêjin ku mijarên sereke yên metnên dînî yên baweriya yarsaniyan ev in: 1. şiroveya doktrîn, hizir û ramanên baweriya taybet a yarsaniyan 2. raveya “*tecelî*” ya hebûnên yezdanî 3. firîştenasî 4. ayîn û seremonî 5. qiyamet (şerê dawîn ê dinyayê 6. mîtolojiya kurdan 7. efsaneyên kevn ên aryayî 8. dîne zerdeştîyê, kesayet û baweriya wan 9. dîroka Aryayê ya beriya îslamê 10. kesayetên îslamî. Wêjeya dînî ya yarsaniyê beşeke giring, kevin û bingehîn a wêjeya dînî ya kurdî ye; lê belê ev wêje beşa herî nenas a wêjeya kurdî ye jî. Xebatên bingehîn ên li ser vê wêjeyê dikarin alîkariyê bidin zengînkirina têgeh û peyven dînî, felsefî û edebî yên zimanê kurdî.¹⁴

Ayîna yekxwedayî ya êzidîtiyê bawerî û dînekî kevnare yê kurdan e; di nava bawerî û ayînen kurdan de yek ji wan ayînan e ku pirtûka wê ya pîroz bi kurdî ye. Du pirtûkên êzidîtiyê yên pîroz hene ku ew jî Mishefa Reş û Cilwe ne.¹⁵ Bi gotineke zelaltir, êzidîti ayîneke kurdistanî ye û di civaka êzidî de pergala axaftinê ya hevpar zimanê kurdî ye. Piraniya êzidiyan xwe wekî kurd dihesibînin; lê hindikahiyek jî ji bo misilmanan têgeha “*kurd*” bi kar tîne û êzidîtiyê jî wekî nasnameyêke nijadî û dînî destnîşan dike. Mîsyonerên rojavayî ji salên 1850î û pê de behsa êzidiyan, civak û ayîna wan kiriye; piştî weşandina serpehatiyên rêwî û mîsyoneran li dezgehên zanistî yên ewro-amerîkayî jî eleqedariyek pêk hatiye. Nivîskarên destpêkê yên ku bi êzidîtiyê re eleqedar bûne, êzidiyan bi rengekî romantîkî rave dikin;¹⁶ lê belê gerokê osmanî Ewliya Çelebiyî hê di sedsala 16an de ev civaka kurd nas kiriye û derbarê wan de çendek agehiyên neyînî û dijminane tomar kirine. Çelebî di xebata xwe de li ser kurdên êzidî agehiyên berfireh dane; li gorî gotina wî,

¹² Ahmet Kerim Gultekin (2019), Kurdish Alevism Creating New Ways of Practicing the Religion, Working Paper Series of the HCAS “Multiple Secularities – Beyond the West, Beyond Modernities, Leipzig University: Germany; ji bo nusxeya înternetî bnr.: https://www.multiple-secularities.de/media/wps_18_gultekin_alevikurds.pdf; dema gihiştinê: 14.08.2022; 06:46.

¹³ T. Tahirî, Mêjû û Felsefeyî Yarsan, wergera Bêhzad Xweşhalî, ji bo nusxeya înternetî ya vê berhemê bnr.: <https://www.kurdipedia.org/default.aspx?q=2013111320031287849&lng=1>; 21.09.2022; 03:22.

¹⁴ Shahab Valî (2016), Nasandina giştî ya edebiyata dînî ya kurdên yarsanî, Nûbihar Akademî, hejmar: 5, r. 113-119.

¹⁵ Alî Gurdilî, Di civaka êzidiyan de saziya Birayê Axretê, <https://gurdili.blogspot.com/2017/12/sistema-kaste-di-civaka-ezdiyan-de.html>; dema gihiştinê: 14.08.2022; 07:56.

¹⁶ Philip G. Kreyenbroek & Khanna Omarkhali (2016), Yezidism and Yezidi Studies in the early 21st century, Kurdish Studies, c. 4, h. 2, r. 122-130; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://kurdishstudies.net/journal/ks/article/view/424/417>; dema gihiştinê: 14.08.2022; 04:28.

Wezîr Kara Mustafa Paşayî li Şingalê 13 hezar êzîdî qetil kirine, çendî çend jinên êzîdî û keçên wan dîl girtine û birine Amedê.¹⁷ Civaka êzidiyan ji <**kastan**> (“**pergala pileyan**”) pêk tê û ev hiyerarşî (*pergala pileyan*) cara pêşîn di nava civakên serdemên kevnare de hatiye dîtin; lê di serdema me de civaka êzîdî hê jî vê pergala kevneşopî diparêze û pergala jî reseniya wan diparêze. Li lûtkeya pramidê <**mîr**>ek rûdine û mîrîtî ji bavan derbasî lawan dibe. Roja îroyîn bi qasî 300 malbatî çîna <**şêx**>an pêk tînin û serokê şêxan <**babê şêx**> e; wekî serokê ruhanî ye û alîkarê mîr e. Babê şêx ji aliyê mîrî ve tê peywirdarkirin; di nava peywîrên wî de amadekirina şahî û dêlindêzên ayînî yên **Lalişa Nuranî** û warên din hene. <**Pîr**> alîkarên kar û barên şêxan in û zewac li wan hatiye qedexekirin; serokê wan ê bi navê <**babê çawîş**> ji aliyê civakê ve tê hilbijartin û ji parastina Lalişa Pîroz berpirsiyar e. Pîr piranî bi kar û barên rêvebirina civakê re mijûl dibin û di wextên xwe yên mayî de jî ibadetê dikin; her wiha ji aliyê hurmetê ve piştî şêxan tînin û di şuştina miriyan de avê li destê şêxan dikin. <**Qewal**> rûspiyan civakê ne û <**xêr**>an (infaq, sedeqe, zikat) berhev dikin; li Lalişa Nûranî beyt û qewlên êzidiyan dibêjin û li gundan <**senceq**>a (peykerê) **Melekê Tawisî** digerin. Gava qewal diçe gundekî, mîrê gund li mala xwe odeyekî jê re amade dike; di destpêkê de qewal peykerê biçûk ê Melekê Tawisî li ser cihekî datîne, gundî jî ew peykerê mezin ê Melekê Tawisî yê ku li ba xwe diparêzin, datînin kêleka yê biçûk. Çîna <**feqîr**>an **xirqeyê reş** li xwe dikin û **şaşika reş** li serê xwe girê didin; piraniya demên xwe ji dua, ibadet û şîretan re vediqetînin, hertim di nava civakê de digerin û pîrsgirêkên civakî yên heyî çareser dikin. Feqîrî ji bavan derbasî lawan dibe; gava feqîr xirqeyê pîroz li xwe dike, heta mirinê wî dernaxe. Çîna <**koçek**>an (pêkhatiya peyvên “**guh**” û “**çak**”ê ye) derwêş, zanyarên **razên ayînî** û şîretbêjên civakê ne; şîretan li civakê dikin, wan perwerde dikin, tirba **Şêx Adî** diparêzin û heyama gerandina senceqa Melekê Tawisî, alîkariyê didine qewalan. Çîna <**xilmetkar**>an (xizmetkar) xizmetên perestgehê pêk tînin; bi paqijkirin û spîkirina qubeyê, amadekirina donê ayînî yê pîroz û çend karên din re mijûl dibin. Çîna <**feqra**>yan jinên dîndar in, wan zewac li xwe haram kiriye û li Lalişê dijîn; li perestgehê qendîl û tiştên wekî fitîlên qendîlê çêdikin. Ji wan re <**dayê kebanî**> yan jî tenê <**dadê**> tê gotin. <**Micêwir**> berpirsiyarên goristanên êzidiyan in; hem ji gorên li gund û bajarên hem jî ji yên li navenda Lalişê berpirsiyar in. Êzidiyan ku peywîreke ayînî wernegirtine, çîna <**mirîd**>an pêk tînin; bi kar û barên xwe re mijûl in û piştgiriyê didin peywîrdarên civakê yên pilebilind.¹⁸

1. Kurdê heyamên kevnare û çarçoveya mantiqa wî

Kurdgalnamek derbarê jiyan, pergala, çand û zimanê kurdên berê de çendek agehiyan dide ku berî misilmanbûnê jî xwediyê şaristaniyekê bûne: <*Di serdema kevn de, di dema desthilatdariya Madê de, wilayetên Tûran, Mekran û Zabilistanê gelek hêşîn, terr û bi bereket bûne, xelkê wan asûde û xweşhal bûne. Li hemû milên vî erdî, mezra, gund û bajar avadan û bi rewneq bûne. Ji bajarên kevn her çend navên wan hatine guhertin, hinek jê hê jî ava ne. Lê piraniya mezra, gund û bajarên bi rewşa serdemê re wêran û kavil bûne, ji nav çûne û niha tenê şûnewarên wan mane û ji wan re “tepe” tê gotin.*

Sîstema leşkerî û medenî ya kurdên Mekran û Tûranê hevawa bûye. Cihêtiya wan tenê ew bûye ku peywîdiya sîstema leşkerî bi bergirîkirina welat ji êrişên dijmin û peywîdiya medenî jî bi rêveberiya medenî ve hebûye. Sîstema medenî/sîvîl a kurdan li ser bingehe peywîdiya biratiya navbera hozan hatiye avakirin. Hoz ji tîreyan, tîre ji çend berebaban û berebab jî ji çend malbatan an “xelek”an pêk hatiye. Ji hozan re gotine “timin/tumen” an “bulik”, ji tîreyan re gotine “cuk”, ji berebaban re gotine “parîn”. Her parînek jî ji çend “şalwar” an “helekan” pêk hatiye. Di sîstema medenî de, hoz di bin desthilata serekekî mezin de bûne ku bi nasnavê/leqebê “mîrmîran/mîrêmîran” hatine nasîn. Her hoz, tîre, berebab û şalwarek jî xwediyê serekê xwe yê taybet bûye ku kurdan jê re gotiye “mîran”, “sergul”, “kimaş” û “wace”. Her bi vî awayî sîstema medenî ya kurdên beluçî hatiye birêvebirin.

¹⁷ Evliya Çelebi (2006), Seyahatname I-X, amadekariya çapê: Robert Dankof-Seyit Ali Kahraman-Yucel Dagli, Yapı Kredi Yayınları: Sitembol, c. 6, r. 82; her wiha bnr.: Mehmet Akbaş, Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/364779>; dema gihiştinê: 14.08.2022; 07:39.

¹⁸ Alî Gurdilî, Sîstema kastê di civaka êzidiyan de, <https://gurdili.blogspot.com/2017/12/sistema-kaste-di-civaka-ezidiyan-de.html>; dema gihiştinê: 14.08.2022; 07:46.

Dînê kurdan beriya koçkirina wan a navçeya Madê, gelek tarî û nediyar e. Lê piştî hatina wan a navçeya Madê, li şûnewar û nîşanên wan derdikeve ku Ahûraperest yanî ronahîperest bûne, ji ronahiyê hez kirine û ji tarîtiyê tirsiyane û pê dilteng bûne. Bêjeya ahûra ji “a” û “hûr” ayê pêk hatiye. Hûr tê maneya agir û “a” jî tê maneya “hatî”, yanî “rastiyêke ku ji agir hatibe”. Ev rastî çi ye? “Ronahî” ye. Kurdan agir hêmayê wê rastiyê zanîne. Yanî ronahî pîroz zanîne û perestine. Roj jî -her ji ber vê ku nîşana rastiya ronahiyê ye- pîroz zanîne û perestine. Dema ku kurdên beluçî jî li Tûran û Mekranê bi cih bûn, dînê xwe bi pêş ve birin û dînê pûtperestiyê yê Tûranan jî ku beriya hatina kurdan li van wilayetan belav bû, terk kirin. Adetê dînê yê kurdan gelek sade û hêsan bûye. Di rojekê de sê caran, di wextê rojhilat, rojava û nivroyê de, agir diperestin. Navê perestgeha wan “Arîn” a ji “ar” ê hatî bûye. Ji pasevanên agirdanga perestgehê re digotin “Arîwan”. Bi giştî di her bajar û gundî de agirdangek hebûye. Li wilayeta Tûranê du perestgehên mezin ên bi navê “Arîn Zawk” û “Tarîn Helwan” hebûne ku fermanrewayên kurdên beluçî li bajarê Kîkan û Xuzdarê ava kiribûn. Ev her du perestgeh li serê kopa çiyayê Zawk û Helwanê ava kiribûn. Kurdên beluçî ev her du perestgeh gelek pîroz dizanîn û di salekê de du caran, di demsala bihar û payîzê de, ji hemû milên Tûran û Mekranê ji bo ziyareta vê perestgehê dihatin. Bi hatina xwe re jî, diyarî û xwarinên zêde dianîn û çendîn rojan di vê perestgeha pîroz de dua dikirin û mijûlî perestina Yezdan dibûn.

Kurdên beluçî baweriya wan bi jiyana piştî mirinê tunebûye û mirin ji ber qetandina peywendiyên berdewamî ji Ehrîmen zanîne. Di destpêkê de laşê miriyan neşûştine, danîne ser kevirê yan jî cihekî bilind ku teyr û ajal wan bixwin û careke din bibin beşek ji laşê jîndaran. Lê piştî, ev adet terk kirine û mirî kirine nav kûpekî mezin û di nav çiyayan de veşartine. Adetê mehrbirînê (şûkirin) di nav wan de berbelav nebûye. Ji bo dawetê, tenê rizamendiya her du aliyan yanî jin û mêr û bav an serekê malbatê pêwist bûye. Zêde jinanîn di nav kurdan de qedexe nebûye, lê pêwendiya nerewa (zina) bi giranî qedexe bûye. Bi dê, xweh û keça xwe re nezewicîne û zewac bi wan re haram bûye. Adetê sinetkirinê di nav wan de belav nebûye. Keçan heta dema balixbûnê şalvar li xwe nekirine. Kuran heta temenê balixbûnê piştî li piştî xwe girênedane û di şer de kuştina wan qedexe bûye. Kurdên beluçî di warê pîşeyê de koçer û xwediyê keriyên bûne. Gelek zêde pez û dewarên wan hebûye û bi erebeyên du teker geriyane. Kurdên beluçî niştecihê yek cihî nebûne, ji ber wê jî çûne zozan û germiyanan. Piştî ku derbasî jiyana bajêr bûne, dest bi jiyana ziraetê, baxvanî û darçandinê kirine. Lê li gel wê jî ji bo parastina avê, bendav ava kirine ku bi dîtina wan avahiyan mirov ecêbmayî dimîne. Desthilata malbatê di destê bav û mezinê malbatê de bûye. Piştî serekên hozan jî di çareseriyê pîrsgirêkên giring de xwedî biryar bûne. Di hemû pîrsgirêkên hundirîn ên din de, desthilata çaresirkirinê bi temamî di destê serekên hoz û rihspiyan de bûye. Dema ku di bin desthilata siltanekî de bûna, tenê serekên hozan li milê peywendîdar li gel siltan bûye. Ev milê peywendîdar jî peywendî bi kar û barên siyasî û mîrî yên wekî şer, aştî, bac, leşker û nimûneyên vê bûne. Bi pereyan re ewqas zêde nasîna wan tunebûye. Pêdawistiyên xwe bi riya guhertina kel û pelan bi dest xistine. Cil û berg û pêlavên xwe sade ji hirî û postên heywanên xwemalî û kûvî çêkirine. Jinên wan di kar û barên rojane de mil bi milê mêran kar kirine. Çekên kurdên beluçî ji tîr û kevan, gurz, şûr, xencer, şiritên nêçîrê û berqenîkan pêk hatine. Adetê halgirtinê di nav kurdên beluçî de belav bûye. Dema ku kesekî xerîb hatiye nav bajarekî yan gundekî û çûye mala kesekî, xwediyê malê piştî bixêrhatinê, xebera sefera wî jê pirsîye. Bi vê riyê xwediyê malê sebebê hatina wî zaniye. Kurdên beluçî xwediyê leşkerê her dem amade nebûne. Ji ber wê, di esnayê şer de bi riya delalan xebera şer di nav welêt de belav kirine û serbazên kurdên beluçî agehdar kirine. Bi vî awayî ji yê xeber gihandî re “hul” gotine. Hul bêjeyê kurdî ye ku tê maneya eşkerekirinê. Di esnayê adetê hulê de, cihê berhevbûna serbazan jî hatiye diyarkirin. Bi vî awayî, serbazên leşkerî yên kurdên beluçî jî li wî cihê berhev dibûn.

Kurdên rojhilatê yanî kurdên Madê bi eynî zimanî axivîne ku Avesta pê hatiye nivîsandin. Dema ku Kurdên Biraxoyî, Edreganî, Kirmanî û Mamîlî hatin nav erdê Tûran û Mekranê, her bi wî zimanî diaxivîn. Ji ber vê, xelkê xwemalî navê wan kirin “Kurdgal”, yanî ew xelkên ku bi kurdî diaxivin. > (Kurdgalnamek, 103-110)

2. Li gorî çavkaniyên hedîsî-dîrokî kurdê serdema îslamê û çarçoveya jiyana wî ya dînî

Dîmenê kurdan ê di serdema Pêxemberê Îslamê de -silav lê bin- wêneyekî lawaz û çilmisî ye; berevajî vê yekê, hebûna parsan xurt û birqonek e. Wekî mînak, wêneyê Gavanê Kurd (Caban Es-Sardî El-Kurdî) tenê bi du hedîsan hatiye belgekirin; lê belê aryayiyên din ên wekî Rûzbe Xweşnûdanê Espehanî (Selmanê Farsî), Pîrozê Deylemî (Fîrûz Ed-Deylemî), Salimê Sitexrî (koleyê azadkirî yê Ebû Huzeyfeyî), Bazanê Sasan (neviyê Behramê Çopînî) gelekî navdar in, bûyerên wan ên vegotî dirêjtir in, hedîsên ji wan ragihandî zêdetir in û rolên girîng di nava rêveberiya misilmanan de wergirtine. Yekane kesê ku hedîs ji Gavanê Kurd ragihandine, kurê wî yê bi navê Meymûnê Gavên e (Ebû Nesîr/Besîr Meymûn b. Caban Es-Sardî El-Kurdî) û nivîskarê “*El-Enwar’ul-Kaşîfe*” yê El-Yemaniyî derheqa wî de wiha gotiye: <Kesî ew nedaye nasandin û min tiştek jê seh nekiriye; bavê Meymûnê Kurd jî hema hema nayê naskirin. Di “*Usud’ul-Xaye*” û “*Îsabe*” yê de navê wî wekî Caban derbas dibe û wan jî derbareya wî de tiştek negotiye. Malikê kurê Dînarî ji Meymûnê Kurd xwestiye ku ji bavê xwe salixan bide ku di heyama Cn. Pêxember de jiyaye û ew guhdarî kiriye. Wî jî wiha gotiye: “Bavê min salixên Cn. Pêxember ji me re nedidan. Tîrsa wî ew bû ku li gotinê zêde bike yan jî jê kêmbike.” Meymûnê Kurd ji bavê xwe ragihandiye ku Xwedê jê raziye bavê wî wiha gotiye: Min ji Cn. Pêxember eleyhiselamî bihîst ku wiha dibêje: “Kî bi qelendekî kêmbike an jî zêde jinekê li xwe mehr bike, lê belê di dilê wî de dayîna mafê wê jinê tunebe, li ser vê rewşê bimire û mafê wê nedê, di roja qiyametê de ew kes dê wekî zinakarekî derkeve hafa Xwedê. Kî tiştekî ji kesekî deyn bike; lê belê nexwaze ku wî malî vegevine xwediyê mêl, wî bixapîne û malê wî desteser bike, ew kes dê wekî dizekî derkeve hafa Xwedê”¹⁹

Divê bê gotin ku jî dîroknaşên pêşîn ên ereb Ibn Werdî (1292-1349) di “*Dîrok*” a xwe de diyar dike ku kurd gundî û çolteriyên parsan in û wan her du gelan di bin sîwanekê de dinirxîne; her wiha sînorê rojhilatî yê welatê wan digihêjîne çemê Ceyhûnê û erdnîgariya li pişt Ceyhûnê jî welatê tûraniyan dihesibîne. Bi rastî, Qelqesendî jî vê gotina Ibn Werdî piştrast dike û neseba her du gelan di Aşûr kurê Samê kurê Nûh eleyhiselamî de digihêjîne hev; li gorî wî, bapîrê parsiyan Parsê kurê Tîraşê kurê Aşûr e, kurd jî neviyên Îranê kurê Aşûrê kurê Samî ne û bi vî awayî pars dibine birazyên Îranê kurê Aşûrî.²⁰ Dîsan li gorî Qelqesendî, erdnîgariya Îran (Aryayê) bi navê bapîrê kurdan hatiye naskirin; her wiha ji misilmanên wan re “*kurd*” û ji filehên wan re jî “*gurd*” tê gotin ku di rastiye de kurd û gurcî heman gel in. Dîsan dîroknaş û şirovekarê Quranê Taberî di şiroveya ayetên 68-70î yên sûreyê Enbiyayê de radigihîne ku kurd gundî û çolteriyên parsan in; hêjayî gotinê ye ku Taberî van zanyariyan dispêre zanayên pêşîn ên misilmanan Ebdullah b. Ebbas û Mucahidî.²¹ Îcar Ibn Werdî balê dikêşe ser “*teza dîrokî ya aryayîyan*” û dibêje ku “*li gorî wan, mirovahiyê ji Keyûmersî dest pê kiriye û her xanedaneke ku li Aryayê serwerî kiriye ji nişça wî bûne; lê belê Dehak û Efrasyabê Turkî biyaniyên dagirker bûne ku her duyan ji bo demekê serweriya welêt bi darê zorê bi dest xistiye. Welatê wan hertim ji aliyê xanedanên wan ên ji heman nişçe ve hatiye rêvebirin û vê rewşê heta belavbûna îslamê berdewam kiriye. Şahên Aryayê ji aliyê hişmendiyê ve gewretirê serweran bûne; van şahan bi hişên kûr, stratejiyên durist pergalên pêşketî welatê Aryayê bi rê ve biriye, kesên nehêja û nepispor nexebitandine û kesên bêexlaq hilnedane malên xwe.”²² Hêjayî bibîrxistinê ye ku Ibn Werdî jî wekî Dînewerî wêrankeriya Skenderê Romî wekî hewldaneke dagirkerane ya biyaniyan nahesibîne û wî di nava dagirkerên biyanînişad de tomar nake; her wiha navê Dehakî wekî peyveke erebî “*Ed-Dehak*” dinivîse ku bi ihtimaleke mezin li gorî wî Dehak erebnîşad bûye.*

Gava mirov kurd û aryayiyên din di bin sîwanekê de bihesibîne, wêneyekî kemilî yê misilmantiya gelên aryayî derdikeve holê; wisan e misilmanên aryayî yên pêşîn di damezrandina dewleta îslamê de roleke girîng lîstiyê, kesayet û exlaqên xwe li gorî rêbazên îslamî ro kirine û gihiştine çarçoveya “*misilmanê kamil*”. Lewre divê mantiqa wan a ramanî ya wê serdemê di

¹⁹ Taberânî di Kebîrê de c. 8, r.44; û di Sexîrê de c.1 r. 43; Heysemî di Mecme’uz-Zewaidê de c. 4, r. 134 qala vê hedîsê kirine.

²⁰ Ehmed b. Elî El-Qelqesendî, Subh’ul-Eşa fî Sinaet’il-Inşa, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, c. 1, r. 423-424; her wiha bnr.: <http://islampor.com/l/adb/5849/420.htm>; dema gihiştinê: 05.08.2022; 21:58.

²¹ Muhemmed b. Cerîr Et-Taberî (2000), Camî’ul-Beyanî fî Tefsîri Ay’il-Quran, Muesseset’ur-Risaleh: Beyrût, c. 18, r. 434-435; her wiha bnr.: <http://islampor.com/l/tfs/802/10484.htm>; dema gihiştinê: 06.08.2022; 04:59.

²² Zeynuddîn Ibn El-Werdî (1996), Tarîxu Ibn’il-Werdî, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, c. 1, r. 70-71; her wiha bnr.: <http://islampor.com/l/trk/4720/68.htm>; dema gihiştinê: 05.08.2022; 21:58.

çarçoveya destpêkî ya dînê îslamê de bê nîrxandin. Ji aliyekî din ve, serdema belavbûna îslamê (heyama pêxembertî û xelîfetiye) bûye sembola têkçûna hêmayên aryayî; di vê maweyê de nîrxên dînê îslamê bilind bûne û aryayî vejeriyane xwendekar û serhildêran. Kurd û aryayiyên din ên ku bûne misilman û xwendekarên dînê îslamê, hewl daye ku li gorî çarçoveya dînê nû jiyaneke ji xwe û doralîya xwe re ava bikin; her wiha kurd û aryayiyên din ên ku nebûne misilman û li dijî dînê nû şûrên serhildanê rakirine jî, hewl daye ku çarçoveya dînê nû bişkînin û bigihêjin desthilatdariya xwe ya berê. Mirov dikare bi hêsanî bibêje ku hê di vê serdemê de dubendî ketiye mantiqa kurdî ya ramyarî; kurdên ku bûne misilman ji rêbaza hizirînê ya kevneşopî derbasî nîrxên civakî yê nû bûne û bi vî awayî wan xwe spartîye çarçoveyeke biyanî. Dîsan kurdên ku nebûne misilman jî, xwe spartîye hêzên dijber ên wekî bîzans, hind û tûraniyan; lewre rêbaza wan a hizirînê ya kevneşopî jî guherîye yan jî di bin bandora hevalbend û hevpeymanên wan de maye. Wisan e, di encama vê dînguhartinê de dubendiya kurdan lez daye piştaftin û bêtifaqiyê.

3. Kurdê serdema Împaratoriya Eyûbî: awirek li paşperdeya civakî-dîrokî

Di heyama pêxembertî û xelîfetiye de kurd û aryayî ketine ber çerxa pergaleke nû û desthilatdariya wan a kevneşopî hatiye betalkirin; lewre di serdema xelîfeyê duyem (Umer b. El-Xetab) de kurd û aryayîyan hêdî hêdî lingên xwe berdane nava pergala îslamî û di serdema xelîfeyê çarem (Elî b. Ebî Talib) de bi pêşengiya Xariciyan beşdarî çend tevgerên li dijî vê pergaleke bûne. Di serdema emewîyan de beşdarî tevgerêke bi navê “*şu’ûbiye*” bûne û cara yekem wan doza wekheviya gelan kiriye; lê belê piştê ev tevger vejeriyaye çalakiyên li dijî ereban û pergala wan a îslamî.²³ Lewre ji destpêka sedsala 8an û pê ve nivîskarên erebînivîs giringî daye “*reh û rîşeyên kurdan*” û hewl daye ku kurdan wekî neteweyeke erebînijad nîşan bidin, bi vî awayî neyartîya wan a li dijî ereban sist bikin û di nava toqa erebî de bipişêvin. Serdema ebasîyan bi pêşengiya kurdan dest pê kiriye û fermandarê kurd Ebû Mislimê Xoresanî dewleta emewî hilweşandîye; lê belê ebasîyên ku bi sayeya kurdan hatine ser textê desthilatdariyê, hêdî hêdî tevgera Ebû Mislimê û şagirtên wî yê Bermekî daxistine asta hera nîzm û di vê pêvajoyê de xalanên siltanên ebasî (gelên tirkînijad) li şûna kurdan hatine daçikandin. Tirkên selçûqî di destpêka sedsala 11an de gihiştine piraniya deverên Kurdistanê û koçberiyekê di nava hozên kurdan de dest pê kiriye; ji ber êriş û sitemkariyên selçûqîyan giregirekên hoza Rewendî ya Divînê jî ber bi başûrê Kurdistanê wê demê koçber bûye.²⁴ Her çiqas kurdên rojhilatî hatine tasfiyekirin jî, kurdên bakurî-rojavayî berê xwe daye Misir û Şamê. Di vê pêvajoyê de malbata Eyûbî ya ku ji Aranê daketibû Bexdayê, bi desthilatdariya ebasî û xizmetkarên wê yê tirkînijad re ketiye nakokîyan; lewre malbata Silhedînê Eyûbî ji Bexdayê derbasî Şam û Misirê bûye.

Divê bê zanîn ku beriya damezrandina Împaratoriya Eyûbî (1171-1341), kurd di dezgehên ereban de ji asta şagirtiyê derbasî mamostetiye bûbûn; bi kurtî, ji destpêka belavbûna îslamê heta avakirina dewleta Eyûbîyan, çendek mîrgehên kurdan ên wekî Sadaqîyan (770-827), Eysaniyan (912-961), Deysemiyan (938-955), Şedadiyan (951-1199), Rewadiyan (955-1071), Hesenweyhiyan (959-1014), Merwaniyan (983-1096), Enaziyan (990-1117), Kakeweyhiyan (1008-1141), Şivankariyan (sedsalên 11-12), Zekeriyan (1161-1360), Hezarespiyan (1115-1425), Mîrgeha Gêlê (1049-1864, Amed), Mîrgeha Hezoyê (1058-1598), Mîrgeha Erdelanê (1169-1867) û Mîrgeha Kilîsê (1171-1264) derketibûn ser dîroka dîrokê.²⁵ Bi gotîneke din, hişmendiya kurdê serdema Împaratoriya Eyûbîyan xwediyê bingehekî îslamî ye; di bin siya dewletên xilafet, emewî û ebasîyan de hînê rêveberiya li gorî rêbazên îslamî bûye, mîrateyeke çanda serweriyê bi dest xistiye û piştê bi liyaqeteke bilind pêşengiya umeta misilman kiriye.

4. Li gorî Şerefnameyê kurdê serdema mîrgehên kurdan û çarçoveya zanistên wî

²³ Arşak Poladyan (2013), *El-Ekradu min’el-Qern’is-Sabi’i ile’l-Qern’is-’Aşir’il-Mîladî Wifq’el-Mesadir’il-’Erebiyyeh, Dar’ul-Farabî & Aras*, r. 39-46.

²⁴ Arşak Poladyan (2013), *El-Ekradu fî Heqebet’il-Xilafet’il-Ebasîyyeti fî’l-Qerneyni 10-11 m.*, Dar’ul-Farabî & Aras, r. 275-277.

²⁵ Wikipedia (2022), List of Kurdish dynasties and countries,

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Kurdish_dynasties_and_countries; dema gihiştinê: 06.08.2022; 05:41. Her wiha bnr.: https://ku.wikipedia.org/wiki/Lîsteya_xanedan_û_dûgelên_kurdan; dema gihiştinê: 06.08.2022; 05:51.

Ji xebata Şerefxanê Bedlîsî (1543-1603) ya bi navê “Şerefname”yê²⁶ diyar e ku kurdê serdema mîrgehane demeke dirêj dîroka xwe nenivîsandîye yan jî dîroknivîsiya wî di çarçoveya rêzîkname û fermanên mîrî de maye; lewre berhevkarîya pêşîn a dîroka kurdan li ser hinek şaşiyên zanistî ava bûye. Wekî mînak: gotina wî ya derbarê eslê kurdan ku ji nesla Xalid b. Welîdê kordunde ne, lê di rastiyê de kurê Xalidî yê tekane û bêzarok Silêman di dagirkirina Amedê de hatiye kuştin; bi rastî Şerefxan îro sax bûya, dê bi vê agehiyê bikenîya. Bi vî awayî mirov pê dihesê û dikare texmîn bike ku wê heyamê gelek zanistên civakî yên din jî li ser kêmasî-şaşiyên zanistî hatine avakirin. Her çiqas Dîneweriyî (828-896) derbarê nesebên kurdan (“*Ensab’ul-Ekrad*”) de berhemek nivîsandibe jî, wisan dixuye ku ev pirtûk negihiştîye ber destê Şerefxanî; her wiha wisan dixuye ku ev pirtûk jî aliyê mîrgehên kurdan ve jî nehatiye parastin, dest bi dest û nîfş bi nîfş nehatiye guhastin. Lewre Şerefxan bêyî mehdeyê xwe neçar dimîne ku xwe bispêre çavkaniyên biyanî û li ser zar û zimanê xelqê sûdmendiyên dîrokê ji gelê xwe re şirove bike: “*Dîroknasî di ser hemû huneran re ye. Dîrok, tijî ji ders û tecrûbên bi feyde û rênîşandanên bikêrhatî û biqazanc in. Serpêhatiyên me yên borî bi bîra me dixê, rojên me yên kevnare yên dûr nêzî me dike û bala me dikişîne ser emekdariyên ku berî me hatine kirin. Ji xwe, bi taybetî eger ew serpêhatî û bûyerên han ji dem û lêkolînên xweş pêk bînin û xwendevanên destpak û qelemrengîn rûpelên kitêban pê binexşînin.*” Gava Şerefxan sûdmendiyên dîrokê şirove dike jî xwe naspêre berhemeke kurdan û dîsan bi neçarî agehiyên bi farsî yên “*Rawdat’us-Safa*” ya Muhemmed b. Xwandşah b. Mehmûdî (1433/34-1498) wekî çavkanî nîşan dide; diyar e ku bi xwe ne di wê astê de ye yan jî kurdê heyama wî ne di wê astê de ye ku berhema xwe bi zimanê kurdî binivîse, lewre bi deyndariya zimanê farsî û bi parastina siltanê osmanî dîroka kurdan dinivîse: <1- *Ji bo naskirina însanan e. 2- Zewq û dilxweşiya ji hînbûna ew mijarên ku di derheqên wan de kêmtên zanîn e. 3- Zanyariya dîrokê, tiştêkî wisan e ku bêyî zehmetî û kulfetek mezin mirov xerc bike, dikare ji derûdora xwe ya nêzîk bi hêsanî bi dest bixê û zanyariyek e ku li ser taqeta zîhîn hatiye danîn. 4- Rast û derew ji hev cihê dike û nerewayan ji nav rewayan dibijêre. 5- Gelek pîvan û daneliberhevî tê de hene. Zanayan gotiye: ‘Tecrube însanan zana dike’ ji ber vê, tecrube şaxek ji wan deh şaxên zanistiyê hesibandine. Mirov bi xwendina dîrokê hîne gelek fikirandin, nêrîn û tecrûban dibe. 6- Dîrokzan ji bo pirsîna tiştan kêmtir karê wî dikeve li ha û li wir. Çunkî mebesta wî ji bo ku li ber destê wî ye, bi xwe lê dinêre û dizane. 7- Mirovên mezin ên bi karên giran û dijwar rûbirû dibin, bi xwendina dîrokê agirê kula dilê wan vedimire û dikevin nav aramî û bêhnfirehiyê. 8- Dîroknasî jîrî û hişyariya mirov zêde dike û arastî lêkolîn, fikirandin û bîrên rast dike. 9- Kesên agahdariya wan ji dîrokê heye, hemû bêhnfireh û hişyar in. 10- Serdar û zordar ji serpêhatiyên borî desthilatdariya Xwedayê mezin tê bîra wan û bi hêz û qudreta xwe pozbilind nabin û ji ser xwe naçin, baş têdigihêjin ku heta xweşî li ser be û nexweşî her tenê ji bo wê mebestê ye ku Padîşahê hemû Padîşahan ku di Qur’ana pîroz de emir kiriye : “Bi rastî jî, di çîrokên wan de ji bo kesên xwedî aqil, nesîhet hene.”> Şerefxan sedema berhevkarîna dîroka xwe jî wiha rave dike: “*Ew kesên di bazara nivîsandinê de cewherfiroş û durrnas in, ew dîrokzanên ku lehengên nav şekeristana serpêhatî, çîrok, deng û behsan in, heta niha riya xwe ber bi Kurdistanê ve nekirine, behs û dengên gernas û sernasên kurdan nekirine bin devê pênuşê, ew dîroka gelek bi şanazî û xweşiyê ku di tehm û bîhna xwe de wekî hingivîn û gezoyê ne, gelek mixabin ji aliyê wan ve nayê naskirin û ketiye bin piyan û bi tu awayî dest û devên xwe lê nêzîk nekirine. Ez î jar, bêtaqet, bê dest û ziman ketim ser wê xeyalê ku vê mijara han a ji taqet û qudreta min gelekî der, behs û serpêhatiyên mirovên mezin, kesên bi nav û deng, serdar û fermanrewayên kurd û Kurdistanê berhev bikim, ên ku di dîrokên ‘Eceman de min bi xwe dîtine û yên min ji mirovên bi hiş û zîrek û ji derewan dûr, rasterast bi xwe seh kirine, binivîsînim û navê wê daynim: ŞEREFNAME. Hemû armanc û daxwaza min jî ev e ku xanedanên mezin ên Kurdistanê navê wan di nav navan de bimîne û ji bîr neçe.*” Ji vê agehiyê jî diyar e ku kurdên serdema mîrgehên kurdan hê negihiştine avakirina dîrok, ziman û mantiqa zimanê xwe; lewre wan li ser bingehê zimanê farsî û mantiqa wî zimanî hewl daye ku kurdan bînin rojevê. Divê bê gotin ku xebata giranbiha ya Şerefxanî bi kurdî bûya û wergera wê ya kurdî nemaya heyama Mela Mehmûdê Bazîdiyî, dê rewşa dîrok, ziman û mantiqa zimanê kurdî bigihiştê asteke pêşketûtir.*

²⁶ Şerefxanê Bedlîsî (2014), Şerefname: Dîroka Kurdistanê, wergêrê kurmançî: Ziya Avci, Weşanên Azad: Mersîn, r. 53-56.

5. Li gorî “Rusûmatname”yê²⁷ kurdê serdema pîşesazî-rewşenbîriyê û hewldanên wî yê çaksaziyê

Bêguman nimûneya hera rewneqdar a kurdê serdema pîşesazî-rewşenbîriyê Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1868?) ye; yekem rewşenbîr û zanayê kurd e ku di hemû danûstandin û xebatên xwe de tenê zimanê kurdî bi kar aniyê. Wî hem berhevkarîya xebatên beriya serdema xwe kiriye hem jî gelek berhem nivîsandine yan jî wergerandine kurdî û hewldaneke çaksaziyê ya nimûneyî pêk aniyê. Her çiqas çend xebatên wî yê destpêkî yê li ser alfabe, rêziman û hin pirsgirêkên zimanê kurdî hebin jî, mixabin ev babet baş nepijandine û nekemilandine, lê hêjayî pesnê ne. Divê bê bibîrxistin ku hemû berhemên wî yê berhevkarî, nivîsandî û wergerandî niha di Pirtûkxaneyaya Akademiya Zanistî ya St. Petersburgê de ne û hinek jî li Fransayê tên parastin.

Her çiqas Mela Mehmûdê Bazîdiyî pirtûka xwe ya bi navê “Rusûmatname”yê (sala 1857an) beriya wergerandina “Şerefname”yê (sala 1858an) nivîsandibe jî, di navbera amadekirina her du berhemên de tenê salek heye; wisa dixuye ku gava pirtûka xwe ya navbihurî dinivîsand, ji aliyekî ve jî “Şerefname” werdigerand û hinek xebatên xwe yê din jî dimeşandin.²⁸ Ji ber vê yekê bandora “Şerefname”yê li ser vê xebata wî tê dîtîn ku Bazîdî jî dîroka kurdan bi agehiyêke şaş dide destpêkirin; ango Bazîdî jî wekî Şerefyanî reh û rîşeyên kurdan dispêre gundî û çolteriyên ereban ên ku demek ji dema hatine nava xaka Kurdistanê (r. 1-2). Bêguman di wê serdema pîşesazî-rewşenbîriyê de pejirandina van agehiyan kêmasiyêke mezin e; lê divê bê gotin ku gelek xebatên pêşîn hertim bi kêmasî û seqet diwêlidin. Ji bilî van agehiyên dîrokî yê şaş, Mela Mehmûdî wêneyekî dem û heyama xwe girtiye; di vî wêneyî de hem rêbaz û qanûnên wê jiyane şirove kirine hem jî şewazên ramyariyê û paşperdeya tevgerên kurdan tomar kirine.

Hê di destpêka berhemê de, Bazîdî qala çanda kurdan a “vegotina dîroka devkî” dike; her wiha pesnê dide çendek dab û nêrîtên wan ên wekî çanda bexşandina sûcdar û gunehkaran, nekuştina dîlên şer (r. 2). Piştî ku şewazê zewacên wan bi kurtî vedibêje (r. 2-3), derbasî tevgera wan a hozdariyê dibe û bi dirêjahî ve mijarê nîqaş û enene dike (r. 4-9); gava gotin digihêje dab û nêrîtên şaş, tu dinihêrî Bazîdî carinan wan hizir û refarên çewt rexne dike û carinan jî bêrexne bi dirêjahî behsa baweriyên kurdan ên bêbingeh dike (r. 9-12).

“Rusûmatname”yê rewşa kurdan a civakî li ser gundewarî û bajarvaniyê dabeş kiriye; hem tevgera wan a li xanûman, zozan, war û zomeyan vegotiyê hem jî amaje bi çînen civakê yê bajarvan kiriye. Ji aliyekî din ve exlaqê kurdan ê heyamên aştiyê û şeran, rewşa perwerdehiya wan a dînî-zanistî, tatêla wan a ji bo çek û hespan jî veguhastiye nîfşên peyhatî (r. 12-15). Wekî ku tê zanîn, gelek rojhilatnasan rexne li rêbaza berhevkarî û dabeşkirinê ya Mele Mehmûdî girtine; wekî mînak: urf û adetên xwezgînî, jin-xwestin, şûkirin, bûkanîn, dawet û govendê li çend cihan dubare dibin (r. 15-17). Her çiqas nivîskarî di destpêkê de bi kurtî qala perwerdehiya zarokan kiribû jî, dîsan vedigere dab û nêrîtên kirîvatî, sunetkirina zarokan û perwerdekirina wan a li ba seydayekî (r. 17-18).

Bêguman ne mumkin e ku tevahiya berhemê bi gotarekê bê nixandî, lê mirov dikare bi kurtî bibêje ku kesayetê sedsala 19an Mele Mehmûd kurdperwerêkî nimûneyî ye; ji bo naskirina rewşa kurdperwerên wê serdemê jînenîgarî, berhem û helwestên wî jî nimûneyî ne. Wekî mînak: Mela Bayezîdî demeke dirêj û bi berdewamî li ser wergera çavkaniya dîrokî ya Şerefyanî re xebitiye û qedrekî bilind daye wê berhemê; bi rastî, Kurdistan ji bo dîroka xwe deyndarê pênuşa vî mirovê zana û rûmetyar e ku kesayeta hera navdar a sedsala xwe ye. Her çiqas ronahî nedîtibe û niha wî wî be jî, berhema wî ya bi navê “Tewarîxê Cedîd ê Kurdistanê” (“Dîroka Nû ya Kurdistanê”) berdewamiya xebata Şerefyanî ye; heke ev berhem rojek ji rojan derkeve holê û bê dîtîn, mirov dikare heyama piştî 250 salî ji Şerefyanî bişopîne û zanyariyên Şerefyan û Bazîdiyî bi hev ve girêde. Wergera kurdî ya berhemên Şerefyanê Bedlîsî û berhemên din ên ku Mela Mehmûdê

²⁷ M. Mahmûd Beyazîdî (1979), Adetên Kurdistanê, Den Haag; ji bo nusxeyên înternetî bnr.:

<https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/3ZF1QGWPVH.pdf> û

<https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/TX73BNYK5Z.pdf>; dema gihîştinê: 08.08.2022; 05:48.

²⁸ Hêriş Kemal Rêkanî (2022), Berkar û Destnivîsên Mela Mehmûdê Bazîdî, malpera Çandnameyê; bnr.: <https://candname.com/berkar-u-destnivisen-mela-mehmude-bazidi/>; dema gihîştinê: 08.08.2022; 04:56.

Bazîdiyî amade kirine, divê bibin çavkanî ji bo lêkolîna mîrateya vî kurdnasê navdar ê sed sala 19an.²⁹

Bêguman pêngava hera girîng a ku Mele Mehmûdî avêtiye, afirandina zimanê pexşanî yê kurdî ye; wisa dixuye ku wî bi ser Rûsyayê re guherînên li Ewropayê şopandibûne, her wekî ku berê jî bi ser Stenbol û Tewrêzê re cîhana îslamî ya sunî û şîî jî raçav kiribûn. Wî baş dizanibû ku helbest û stran çavkaniya wêje û “*kurdmayîn*”ê ne; lê pexşan û werger amûra sereke ya şaristanî û dewletbûnê ne. Lewre wî ji aliyekî ve hêza xwe ji çand û zimanê gelêrî werdigirt û li milê din jî zimanê kurdî bi ezmûnên pexşanê re derbas dikir. Di wê serdema pîşesazî û rewşenbîriyê de wî erka xwe baş bi cih anîbû; wî zimanê kurdî rojane kiribû û ji bo ku bibe amûra dewletsaziyê, ev ziman guncandibû. Pêngaveke girîng a din jî, hem berhemên beriya xwe kom kiribûn hem bi xebatên xwe serdema xwe dabûn nasandin hem jî pêşengî li gelê xwe kiribû. Bêguman di navbera hişmendiya wî ya dûrbîn û tevgera gelê wî de cudahiyeke balkêş heye; Mele Mehmûd bi “*Rusûmatname*” û xebatên xwe yê din gelekî li pêş civaka kurd diçe û diyar e ku rojanekirina hişmendiya kurdê wê serdemê ew gelekî westandiye.

B. Kurd çawa dihizirin an jî çarçoveya giştî ya hizirîna kurdan

Hîndekarê Zanîngeha Silêmaniyê û nivîskar Nebez Samed di hevpeyvîneke ligel Scott Douglas Jacobsen de pêwendiya zimên û rêbaza hizirînê wiha kurteve dike: “*Mirov bi zimanên xwe dihizirin, ji ber ku ziman navgîna ramanê ye. Hûn raman, bîr û baweriyên xwe bi zimên eşkere dikin. Ziman hêmaneke girîng a her çandê ye û çandê di xwe de hildigire; bi giştî çand xwe di zimên de nîşan dide û bi navgîniya zimên tê veguhastin. Lewma heke çandek zayendperest, hozdar, baviksalar (patriarchal) û ayînî be, dê rengê xwe bide ziman û ramana neteweyê jî. Çanda kurdî çandê baviksalar û mersalar (male-dominated) e; hozdarî û îslamgirî jî vê baviksaliyê xurt û hêzdar dike. Di zimanê kurdî de baviksalarî hatiye bicihkirin û jin bi wî rengî dibin bindest û amraz. Ji vê pêwendiyê em têdigihêjin bê ka zimanê kurdî çiqasî zayendperest û mersalar e. Çanda kurdî baviksalar e; lewma hem nirxên baviksalarî, hozdarî û ayîndariyê hem jî qalibên zayendperestiyê bi cudakariya li dijî jinan hatine dagirtin. Encamên vê çandê di zimanê kurdî de xwe didin der û di zimên de bêhemdî xwediyê gotinê xuya dibin. Îcar gava di çanda kurdî de ramanên baviksalarî, cîhanbînî û nirxên baviksaliyê serdest bin, wê demê ev serdestî bandorê li zimanê kurdî jî dike; ji ber vê yekê zayendperestiya di zimanê kurdî de koka xwe ji çanda kurdî digire û li gorî serdestiya mêran teşe digire. Gava hûn di çarçoveya mêr an mêranî û baviksaliyê de bihizirin, wê demê hûn zanîn, zanist, bawerî, wêje, huner, felsefe, dîn û hwd di qalibekî diyarkirî de ro dikin; bêguman ev hilberîn bi kêrî serdestiya mêran tê û bi riya zimên niş bi niş tèn vegotin.*”³⁰

Lêkolînerê kurd Sebah Mufîdî jî li hemberî vê ramanê derdikeve û diyar dike ku ji heyama Ksenefonî ve (nivîskarê Anabasisê) tê zanîn ku rola civakî ya jina kurd û bandora wê ya li ser mêran nayê înkarkirin; her wiha sedema bêbandoriya jinên kurd têkçûna serweriya kurdan e: “*Dîroknasên kurd di wê baweriyê de ne ku Medî kurdên pêşîn in an jî rehek ji rehên bapîrên kurdan bûne; ji ber ku Ksenefon di beşên girêdayî Kurdistanê de zêdetir li ser Medan radiweste, têkiliya mediyên û kurdan jî dide xuyakirin. Di vê çarçoveyê de rapora wî (Anabasis) nîşan dide ku jinên kurd ên pêşîn di serdema Medan de xwedî roleke giring bûne. Piştî hilweşîna Împaratoriya Medyayê jî jinên hêzdar ên wekî Mîdyayê di berxwedana li dijî Hexamendişan de cih girtiye; lê belê di serdema Hexamendişan de rola jinê pîr guheriye û mirov dikare bibêje ku bi awayekî qonaxêke din a bindestiya jinê dest pê kiriye. Bi vê yekê re, beşeke jinên Medyayê -li kêleka jinên hexamendişî- wekî parçeyekî jiyana lawan (amûra rehetî û konforê) a mêran hatine dîtin; bi gotina Ksenefonî*

²⁹ Jaklîna Sûrênovna Mûsaelyan (2004), Mela Maxmûd Bayazîdî î yego perviy perevod «Şaraf-nama» Şarafxana Bidlîsî na kurdskiy yazik, Pîsmenniye Pamyatnikî Vostoka, St. Petersburg; ji bo nusxeya înternetî bnr.: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/PPV_2004_1-1.pdf; dema gihîştinê: 09.08.2022; 00:41.

³⁰ Scott Douglas Jacobsen (2018), Kurdish culture like any other cultures in the world is patriarchal; ji bo tevahiya hevpeyvîne binêre: <https://cultureproject.org.uk/kurdish-culture-like-any-other-cultures-in-the-world-is-patriarchal/>; dema gihîştinê: 12.08.2022; 02:01.

“jinên gewre yên hêja” mîna mêweyê reheka efsanewî ya Lotûsê, xewn û xeyaleke bêtevger derxistine holê. Ji ber vê yekê guhertinên siyasî bandor li rola jinên kurd ên pêşîn kiriye.”³¹

Her çiqas ev her du ramanên dîrokî û rojane li dijî hev xuya bibin jî, di rastiye de îşaretî bal heman rastiye, ango rastiyeke tenê dikin: têkçûna serweriya kurdan bandor li tevahiya jiyana kurdên pêşîn û paşîn kiriye; heta ku ev têkçûn dubare û çendbare bibe, jiyana wan dê ewqasî têkel û nexwezayî bibe, kurd dê hertim çinekê sûcdar û yekê jî mafdar bibînin, di heyama ku ew hilbaskî qirikên hev dibin jî dagirkerên wan dê bi aramî desthilatdariya xwe ya li ser bindestiya kurdan bidomînin.

1. Çarçoveya zimanî-çandî ya hizirîna kurdan

Wekî her neteweyê, kurd jî li gorî heyamên xwe yên xurtbûn û lawazbûnê cuda cuda dihizirin; her wiha di van pêvajoyên xurtbûn û lawazbûnê de cureyekî zimên bi kar ûnin û çandeke ji vî zimanê xurt an jî sist hilberandî li pey xwe dihêlin.

Nebez Samed di nivîseke xwe ya bi sernavê “Zimanê kurdî û zayendperestiyê” de hewl dide ku mantiqa zimanê kurdî vereşîne, parçe û pêkhatiyên wê bide nasandin; lê belê mixabin paşperdeya dîrokî ya mantiqa kurdî ranexistiye ber çavan. Wî di nivîsa xwe ya kurt de bal kişandiye ser rewşa rojane ya zimanê kurdî (zaravayê soranî) û gihiştîye van encaman: “Têkiliyeke xurt di navbera raman û zimên de heye. Peyvên gotî û nivîsandî ji bo ramanên me hêma û sembol in. Ziman ne tenê amûrek e ku em di jiyana xwe ya rojane de pê danûstandinê bikin; dibe ku ziman tiştêkî ji vê yekê pir zêdetir be jî. Ziman bi hebûna me ya mirovî ve girêdayî ye. Ji ber ku hebûna me, hemû hizir û ramanên me di zimanê me de diyar dibin; bi kurtasî em bi zimanê xwe dijîn û bi pêş dikevin. Wekî ku Heidegger jî dibêje: “Ziman mala Hebûnê ye”. Di encamê de ez dihizirim ku ziman û raman yeksan û wekhev in. Em nikarin wan ji hev veqetînin. Raman di zimên de diyar dibe û bi dû re jî ziman ramanên me çêdike. Em çand, kevneşopî, dab û nêrît, wêje, felsefe û hwd bi zimanê xwe werdigirin, çî bi vegotina devkî û çî jî bi qalibên nivîskî. Em ji zimanê xwe hizir û ramanên bav û kalên xwe dizanin. Ji têkiliya ziman û ramanê, em ê bikaribin zayendperestî û mêraniya di zimên de nas bikin. Serdestiya mêr, mêranî, cudakariya zayendî û bindestiya jinê hemû bi navgîniya zimên xwe nîşan didin û bi zimên tî zelalkirin. Di vê gotarê de ez ê bi kurtasî vekolîneke li ser çawaniya zayendperestî û mêraniya di zimanê kurdî de aşkera bikim. Zimanê kurdî serdestiya mêran e, alîgir û zayendperest e; tevahiya van taybetmendiyên jî çavkaniya xwe ji bavîksalariya kurdan werdigire. Bavîksalariya kurdan (û hemû normên têkildar) bi gelemperî jinan li meqam û şûnwarên desthilatdariyê yên bindest didin rûniştandin. Digel ku jin wekî dê, xwişk û hevserêkê tê dîtîn jî, wekî miroveke xweser û xwedî îradeya azad nayê dîtîn; berevajî vê yekê, girêdayî (bi mêran ve), qels û pir hestiyar tê pênasekirin. Hemû karên birûmet bi mêran ve girêdayî ne. Wekî nimûne, “piyaw” (berginda peyva kurmancî ya “mirov”) hemwateya rûmet û qencyê ye; ev rewşeke neguherbar e. Heke kesek baş be, di kurdî de jê re tiştên wekî “kesekî piyaw e/kesekî mêr e” yan jî “piyaw qise dekat/mêrane diaxive” tê gotin. Peyva kurdî ya “piyawetî” (mêranî) jî ligel her cureyê viyan û rûmetê bi qencyê ve hatiye girêdan. Di navên kurdî de jî zayendperestiyek –û bi aşkerayî xurtkirina mêranîyê– heye. Ev jî bi piranî ji ber wê yekê ye ku di zimanê kurdî de navên jinan bi gelemperî wekî xweşik, hestiyar, qels, nerm, şermoke û hwd tî pênasekirin; lê navên mêran wateyên hêzdarî, xurtî, wêrekî, serkeftin û hwd dinimînin. Ji navên jinan çend mînak ev in: Nazik (naz), Nermîn (nerm), Şermîn (şerm), Kinêr (cureyekî kulîlkan), Gulabax (cureyekî gulana) û hwd. Berevajî vê yekê, çend navên mêran jî wiha ne: Serdar (kesê ku serî di dêst de ne), Serkewt, (ji serkeftinê, ji bo derketina ser tiştêkî), Diler (wêrek), Şaho (navê çiyayekî), Şêrzad, Şêrko, Şêrwan (her sê jî şêrê hêzdar dinimînin û nûneriya hêza mirovî dikin). Di gotinên pêşyan û biwêjên kurdî de jî zayendperestî heye; wekî mînak: “ba daykî kuran bit” (bila dayika kuran be), “ba xuşkî hewt birayan bit” (bila xwişka heft birayan be), “noberat nêr bêt” (nixuriyê te nêr be). Her wiha di nifirên kurdî de jî zayendperestî heye; piraniya wan di bin serdestiya mêran de ne û bi berfirehî nifiran li dayik û jinan dikin (mînak: “diya wî ewk bikim”, “xwişka wî ewk bikim”, “jina wî ew bikim”, “kurê dêlê”). Îcar em em ji şiroveyên jorîn çî werdigirin? Divê em vê rastiye ji bîr nekin ku

³¹ Sabah Mofidi (2020), Kurdistan on the path of a historical evolution (from the Xenophon’s report); bnr.: <https://cultureproject.org.uk/kurdistan-on-the-path-of-a-historical-evolution/>; dema gihiştinê: 14.08.2022; 17:41.

di navbera raman û zimên de bend û girêdankên xurt hene. Ji ber vê yekê, divê em ji xwe bipirsin bê ka ziman kîjan ramanan xurt dike û didomîne; her wisan bandora vê xurtiyê ya li ser encaman çawa ye û em wekî kurd divê çawa zimanê xwe binirxînin û biaxivin. Em bixwazin bawer nekin an jî nexwazin bawer bikin, zimanê kurdî bê lec û nîqaş zayendperest e. Ev rewş di nava peyv, sernav, gotinên pêşiyên û nifirên kurdî de wekî zayendperestî û mêraniyê xwe dide der. Hevokeke wekî “em dikarin vê rewşê biguherînin” cihê nîqaşê ye; lê -ji bo destpêkirina guherîna bêguman destpêkirina axaftinê pêngaveke baş e. Divê em wekî kurd teqez ji bo xatirê wan kesên ku di encama zimanê me de herî zêde mexdûr bûne –ango ji bo jinan– li ber xwe bidin.³²

2. Çarçoveya hikmetî-şîretî ya hizirîna kurdan

Rehmetî Bedîuzeman Seîdê Kurd (1878-1960) ligel ku zanayekî dîne îslamê ye, mantiqnasekî jêhatî ye jî; di piraniya berhemên xwe de rêbazên mantiqa îslamî bi kar anîne. Gava Seîdê Kurd cara pêşîn hatibû Sitembolê û rastî weşangeriya kurdan hatibû, şîreteke gelekî hêja li gelê xwe yê kurd kiribû û ev şîreta wî tekane nivîsa wî ya bi kurdî ye. Bi rastî ev gotara wî ya kurdî û kurdî hişmendîya wî ya analîtîk û mantiqî nîşan dide ku mixabin bi xwe jî di tevahiya jiyana xwe de nekaribûye ji bin barê wê şîretê rabe, ango barê şîreta xwe ranekirîye, di heyama xwe de negihandiye encamê û ew bar ji nifşên peyhatî yê piştîkesî re hiştiye: “Ey gelî kurdan! Ittifaqê de quwet, ittihadê de heyat, di biratiyê de se’adet, hukumetê de selamet heye. Kabîka ittihadê û şîrîta muhebetê qewî bigirin da we ji belayê xelas ke. Qenc guhê xwe bidinê, ez ê tiştêkî ji we re bibêjim: Hûn bizanin ku sê cewherên me hene, hifza xwe ji me dixwazin. Yek: îslamiyet e ku hezar hezar xûna şehîdan e, buhayê wê dane. Ê diduwan: insanîyet e ku lazim e em nezera xelqê de bi xizmeta ‘eqlî, ciwanmêranî û insanîyeta xwe nîşanî dunê bidin. Ê sisiyan: miliyeta me ye ku mezîyetê da me; ê berê ku bi qencîya xwe sax in, em bi karê xwe û bi hifza miliyeta xwe, ruhê wan qebra wan de şad bikin. Piştî wê, sê dijminê me hene, me xerab dikin. Yek: feqîrtî ye; çil hezar hemalê Sitembolê delîlê wê ye. Ê diduwan: cehalet û bêxwendinî ye ku hezar ji me da yek <qazete> nikanin bixwînin, delîla wê ye. Ê sisiyan: Dijminî û ixtilaf e ku ev ‘edawet quweta me winda dike, me jî musteheqî terbiyê dike û hukumetê jî ji bêînsafîya xwe zulm li me dikir. Ku we ew seh kir, bizanin çareya me ew e ku em sê şûrê elmas bi destên xwe bigirin, ta ku em her sê cewherên xwe ji destên xwe nekin û her sê dijminê xwe ser xwe rakin. Û şûrê ewil: me’rifet û xwendin e. Ê diduwan: ittifaq û muhebeta millî ye. Ê sisiyan: insan ê şuxla xwe bi nefsa xwe bike û mîna sefîlan ji qudreta xelkê hêvî neke û piştî xwe nedê. Wesiyeta paşî: Xwendin! Xwendin! Xwendin! Destêhevgirtin! Destêhevgirtin! Destêhevgirtin!”³³

Serokkomarê Komara Kurdistanê ya li Mehavayê (1946) gorbihuş Qazî Mihemmedî (1893-1947) ligel ku zanayekî dîne îslamê û pêşengekî siyasî-leşkerî ye, mantiqnasekî jêhatî ye jî. Di tevahiya jiyana xwe ya perwerdehiyê de mantiqa kurd-îslamî bi kar anîye; her çiqas ev mantiq berhemeke bêjîngkirin û li gorî îslamê rojanekirina mantiqa yûnanî be jî, bûye destûra jiyana û biryarên wî. Qazî Mihemmedî bi payeya “xizmetkarê gel û welêt” di wasiyetnameya xwe de jiyana, têkoşîn û armanca xwe ya ji damezrandina komarê wiha rave dikir: “Bi navê Xwedêyê mezin û dilovan. Ey gelê kurd û birayên min ên hêja! Gelê min î zorlêhatî, sitemdîtî, bêparhiştî! Va ye ez di gavên herî dawîn ên jiyana xwe de bi boneya şîretê çend daxwazan pêşkêş dikim: ji bo xatirê Xwedê êdî dest ji dijminahiya hev vekişînin, yekgirtî bin û hev biparêzin. Li hemberî dijminan rawestin, xwe bi bihayekî erzan nefiroşin dijminan. Dijmin tenê ji bo bidestxistina berjewendiyên xwe bi we re danûstandinê dike; ji bilî vê yekê tu nirxekî we li ba wan tune ye. Dijminên gelê kurd pir in, dûrî mirovahiya û bêwijdan in. Sembola serkeftina her gel û neteweyekê hevgirtin û yekbûn e, piştgiriya giştî ya ya neferên gel e. Her gelê ku yekîtiyê û hevgirtina wî tunebe, ew ê hertim çewisandî be. Tu tiştêkî gelê kurd ji gelên din ên li ser rûyê vê cîhanê ne kêmtir e. Bêguman mêranî, xîretkêşî û wêrekiya we besî hemûyan e û jê zêdetir e jî. Gelên ku ji bin nîrê bindestiyê rizgar bûne, tenê yekgirtî bûne û ewqas; hûn jî dikarin bi riya yekîtiyê û hevgirtinê qeyd û bendên bindestiyê tarûmar bikin. Çavnebarî, minxetî û xwefiroşiyê bidin kêlekekê. Êdî bi destî dijminan neyên

³² Nebez Samed (2016), Kurdish language and sexism, <https://cultureproject.org.uk/kurdish-language-and-sexism/>; dema gihîştinê: 12.08.2022; 02:12.

³³ Seîdê Kurd (1908), Ey gelî kurdan, hejmarê yekem a Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi: Sitembol.

xapandin; dijminên kurdan ji kîjan destê, civat, reng û nijadê dibin bila bibin, ew her dijmin in. Bêmerhemet in û wijdana wan tuneye. Dê we bi hev bidin kuştin, dê we li hemberê hev çavsor bikin û bi xap û derewan we li dijê hev rakin.

Di nava dijminên kurdan de ecem dijminê herî zalim, mel'ûn, xwedênenas û bêmerhemet in; ecem destê xwe ji tu sûcên li dijê gelê kurd venakşîne, di dirêjahiya dîrokê de bi gelê kurd re xerez û kîna vî gelî ya kevnare hebûye û hê heye jî. Temaşe bikin û binêrin! -Ji Smaîl Axayê Şikak bigire hetanî Cewher Axayê birayê wî û Hemze Axayê Mengur û çendî çend mêrxasên din- eceman gelek mêrxasên we yê mezînan xapandin, bêdeng kirin, xelq ji pişt wan vekişandin û gelekî bi nemerdî ew kuştin. Ew tev bi sond û Qur'anê xapandin ku xwedêgiravî daxwaza eceman a xêrê bi wan re heye û dê qencyê bi wan bikin; lê belê van kesayetên bi dilsaftî bi wan bawer kiriye û bi sond û sozên eceman xapiyane. Îcar hetanî niha di dirêjahiya dîrokê de tu kesî nedîtîye ku tenê carekê jî ecem li sond û sozên xwe xwedî derketibin û ehd-peymanên ku dane kurdan pêk anîbin. Hemû derew û xapandin bûne. Va ye ez wekî birayekî we yê biçûk, di rêya Xwedê de, ji bo xatirê Xwedê ji we re dibêjim ku hev bigirin û tu carî piştê hev bernedin. Piştrast bin ku heke dijmin hingivî bide we, diyar e jehr xistiyê. Bi sond û sozên derewîn ên eceman nexapin. Heke hezar carî jî dest li Qur'ana Pîroz bixin û soz bidin we, daxwaza wan tenê xapandina we ye, da ku xapekê bînin serê we.

Va ye ez di demên dawîn ên jiyana xwe de me. Ji we re dibêjim û ji bo xatirê Xwedayê mezînan şîretê li we dikim. Da ku rîya rast nîşanî we bidim, çî ji destê min hat min kir; min têkoşîneke ji dil û can meşand û tu carî xemsarî nekir. Niha jî, di vê dem û rewşê de jî, dîsa ji we re dibêjim ku êdî bi eceman nexapin; ji sond, destlêxistina Quranê, ehd û peymanên wan bawer nekin. Ji ber ku ne Xwedê dinasin û ne jî ji Xwedê, pêxember, roja qiyametê, hesab û kitabên bawer dikin. Bila hûn misilman jî bin; bi tenê ji ber ku hûn kurd in, li cem wan hûn sûcdar û mehkûm in. Hûn ji wan re dijmin in, ser û mal û canê we ji wan re helal e. Sozê ku min dabû, ne ew bû ku ez herim û we di destê van dijminên dilreş de bihêlim. Ez pir caran li ser dîrok û pêşeroja me hizirîm; li ser kesayetên me yê mezînan fikirîm ku eceman ew bi xapandin, sond, derew û kemînan girtine û kuştine. Ew gişt li bîra min bûn û tu carî jî min ji eceman bawer nekiriye; lê belê beriya ku vegehin vir (Mehavayê), çendî caran wan bi şandina nameyan, bi navberkariya kurd û farisên navdar ên ku wekî qasid hinartî, soz dabûn ku dewleta Ecemistanê, ango Şah bi xwe ne xwediyê nîyeteke xerab e û ew ê nehêlin dilopeke xwînê li Kurdistanê bê rijandin. Niha hûn encama sozê wan bi çavên xwe dibînin. Heke xiyaneta serokên eşîran nebûya û xwe nefirota dewleta Ecemistanê, ev yek nedihat serê me û Komara me.

Şîret û wesiyeta min ew e ku bila zarokên we bixwînin. Ji bilî perwerdehiyê, tu tiştê me ji yê gelên din ne kêmtir e. Bixwînin, ji bo ku hûn ji karwanê gelan bi paş ve nemînin; ji ber ku tenê perwerdehî çeka dijminê e. Piştrast bin û bizanin ku heke hevahengî, yekîtiyê û perwerdehiya we xurt û baş be, hûn ê li hemberê dijminê xwe bi ser kevin. Bi kuştina min û kuştina bira û pismamên min çavtirsîyayî nebin. Hetanî ku hûn bigihêjin hêvî û armancên xwe, pir kesên din ên mîna me dê li ser vê riyê bînin kuştin. Piştrast im, piştî me pir kesên din jî her dê bi xapandin û durûtîyê ji holê werin rakirin. Her çiqasî ji me zanatir û hêjatir bin jî, dîsan piştrast im ku piştî me jî gelek kesên din dê bikevin kap û xapên eceman; lê belê hêvîdar im ku kuştina me ji dilsotiyên gelê kurd re bibe pend û ibret, jê dersekê wergirin.

Wesiyeteke min a din jî ji we re ev e: Her çî tiştê ku we ji bo serfiraziya gel kir, wisan bikin ku gel alîkarê we be. Piştrast im ku dê Xwedayê mezînan dê we serfiraz bike û alîkarê we be. Dibe ku hûn bipirsin bê ka çima ez bi ser neketim?! Di bersivê de dibêjim ku bi Xwedê ez bi ser ketim! Çî nîmet û serkeftin ji wê yekê mezintir e ku va ye ez niha di rîya gel û welatê xwe de, serê xwe, malê xwe û canê xwe didim. Bawer bikin, min ji dil mirineke wisan dixwest ku bi rûyekî çîl-qerqas derkevim hafa Xwedê û pêxemberê Wî, di huzûra gel û welatê xwe de rûreş nebin, ji bo min ev e serkeftin.

Xweşdiviyên min! Kurdistan mala her kurdekî ye. Her wekî ku di malekê de, kîjan endamê malê çî karî bizanibe, karê wî dispêrin wî; êdî mafê tu kesî tuneye ku çavnebariyê lê bike. Kurdistan jî her ew mal e. Heke we zanî ku kesek li vê malê dikare karekî bike, dev jê berdin û bila wî karî ew bike. Êdî çênabe ku hûn keviran daynin ser rîya wî û çênabe ku dilê we biêşe; ji ber ku berpirsariyên mezînan ketine destê kesekî ji nava we rabûye. Heke karên mezînan ketin ser milê kesekî

û wî kesî ew kar bi rê ve bir, wisan dixuye ku jê dizane û berpirsiyariyên wî yên mezin li hemberî wî erkê hene. Piştrast be ku birayê te yê kurd hertim ji dijminê kîndar baştir e; heke berpirsiyariyên mezin li ser milê min nebûna, niha ez ê neketama ber hukmê sêdarekirinê. Lewra çênabe ku hûn li dijî hev çavçil bin. Ên ku fermanên me pêk neanîn, ne tenê ferman pêk neanîn, lap dijmintiya me jî kirin. Niha ew di nava mal û zarokên xwe de, di nava xewa şîrîn de ne. Ji ber ku me jî xwe wekî xizmetkarê gelê xwe qebûl dikir, niha li ser navê xizmeta gel di bin sêdareyê de me û va ye ez demên dawîn ên jiyana xwe bi nivîsandina vê wesiyetnameyê derbaz dikim. Îcar heke berpirsiyariyên mezin li ser milên min nebûna, ez dê jî niha di nava zar û zêçên xwe de û di xewa şîrîn de bûma. Lewre ez niha wan şîretên xwe dinivîsînim û rê li we nîşan didim bê ka hûn ê piştî mirina min çawa tevbigerin.

Piştrast im ger yekî din ji we berpirsiyariyên min bigirtana stûyê xwe, niha ew ê li şûna min di bin biryara sêdarekirinê de bûya. Ji bo rizamendiya Xwedê û wekî kurdekî xizmetkarê gel, li gorî berpirsiyariya di stûyê xwe de ez van şîretan li we dikim. Hêvîdar im ku ji niha û pê de hûn ê pendan jê wergirin û bi duristî guhdariya şîretên min bikin ku bi alîkariya Xwedayê mezin hûn li hemberî dijminên xwe bi ser kevin:

1. Baweriya xwe bi Xwedê û pêxemberê Wî (silavên Xwedê lê bin) bînin, bi <tiştên li cem Xwedê hatî> razî bin û di pêkanîna wezîfeyên dînî de xurt bin.

2. Yekîti û hevahengiya di navbera xwe de biparêzin; bi taybetî di berpirsiyarî û xizmetê de karên nerind li hemberî hev nekin û çavçil nebin.

3. Da ku hûn nekevin kap û xapên dijminî, asta perwerdehiya xwe bilind bikin.

4. Ji ber ku dijmin dijmin e û ne cihê pêbawerbûnê ye. Ji dijminan bawer nekin. Bi taybetî jî dijminên ecem. Ji çend aliyan ve ecem dijminên we ne; ji ber ku ew dijminê netewe, welat û dînê we ne.

5. Ji bo hin rojên jiyana bêqîmet a vê dinyayê, xwe nefiroşin dijminan. Dîrokê tesbît kiriye ku hertim bi çendî çend bihaneyan li dijî kurdan rawestiyane. Ji ber sêceki herî sivik kurdan dikujin; her wiha li dijî kurdan her çi sêcê hebe, destên xwe jê nagirin.

6. Minaxetî û xiyaretê li hev nekin. Ne xiyaneta siyasî, ne ya giyanî, ne ya malî û ne jî ya namûsî. Ji ber ku xiyanetkar li cem Xwedê û mirovan jî sivik û sêcdar e; ji ber ku xiyanet dîsan li xiyanetkaran vedigere.

7. Gava ji we kesek bikaribe kar û barên we bêxiyaret pêk bîne, jê re alîkariyê bikin. Ne ji ber çavnebarî û çikûsiyê li dijî wî derkevin, ne jî -Xwedê neke- li ser wî bibin sîxurên biyaniyan.

8. Cihên ku min derbarê wan de li vê wesiyetnameyê nivîsandine (mizgeft, nexweşxane û dibistanan) serwet û samanên we ne ku divê hûn bi awayê herî kêrhatî mîfayê jê wergirin.

9. Heta ku hûn ji dagirkeran rizgar bibin, divê hûn dest ji xebat û tekoşînê venekişînin. Malê dinyayê ne tu tiştê e. Ger welatê we hebe û serbestiya we hebe, wî çaxî her tiştê we dê hebe. Hem mal hem serwet hem dewlet hem rûmet hem jî niştimanê we dê hebe.

10. Ez ne bawer im ku ji bilî heqê Xwedê heqên din li ser min hebin; lê belê digel vê yekê jî, heke kesekî dît ku mafekî wî li ser min heye, bila ji mîratgirên min bixwaze û wergire.

Heta ku hûn destên hev negirin, hûn ê bi ser nekevin. Sitem û zoriyê li hev mekin; ji ber ku Xwedê dijminê sitemkaran e.

Hêvîdar im ku hûn ê van gotinên min bipejirînin. Bila Xwedê li hemberî dijminan pîroziyê bibexşîne we. Wekî Se'dî jî kerem kiriye:

Muradê ma nesîhet bûd û guftîm Hewalet ba Xuda kerdîm û reftîm	Mirazê me şîret bû û me got, Me hûn spartin Xwedê û em çûn. ³⁴
---	--

C. Mantiq çî ye?

³⁴ Behzad Xweşhalî (1380 k.h.), Qazî Muhemmed o Cumhûrî der Ayineyê Isnad, Çapê Firdewsî: Hemedan, r. 264-267; ji bo wergereke wesiyetnameyê ya nepîşeyî û nepisporane bnr.: Mehmet Fatih Bariş (2012), Wesiyeta Qazî Mihemed, bnr.: <http://www.bizimgazete63.com/?Syf=22&Mkl=412274>; her wiha deqa bi kurdiya soranî li ser vê girêdankê ye: <https://www.kurdhsk.com//به-شتکی-گرنگی-وه-سه-تامه-که-ی-بتشه-وا-ق/>; dema ghiştinê: 12.08.2022; 04:50

Peyva “*mantiq*”ê ya erebî li ser bingehê “*logos*”a yûnanî hatiye dariştin û di nava gelên misilman de jî belav bûye; lê di zimanê mak (yûnanî) de gelek wate li logosê hatine barkirin: “*hevok*”, “*gotebêj*”, “*hiş*”, “*qanûn*”, “*rêje*”, “*jimar*”, “*rêbaza beraqil*”, “*şirove*”. Piştê ev peyv wekî “*lojîk*”ê (logic) bûye navê zanistekê û îro ev zanist wekî “*rêbaz û qanûnên hizirîna rast û piştrastkirî*” tê şîrovekirin.³⁵

Îcar zanista mantiqê ya ku îro wekî waneyekê tê fêrkirin, çawa pêk hatiye û bi pêş ketiye? Gava filozofê yûnanî Arîstotelesî (384-322 BZ) xwestiye ku rêbazekê ji bo “*hizirîna rast û piştrastkirî*” dayne û xwendekarên xwe li ser wê rêbazê perwerde bike, berhemeke 6 cildî ya bi navê “*Organon*”ê nivîsandiye û xîmê “*mantiqa klasîk*” avêtiye; di wê xebata xwe de qala “*kategoriyar*”, “*pêşniyaran*”, “*nirxandinên pêşîn*”, “*nirxandinên duyem*”, “*mijar*” û “*delîlên felsefeyî/sofîstîk*” kiriye.

Ereban naveroka vê zanistê ji yûnaniyan wergirtiye û di qalibekî erebî-îslamî de rokiriye; wan jî piştî çendek zêdehî û sererastkirinan bi cil û bergêkî nû hinerdayî nava misilmanên ereb û ecem (ne-ereb) kiriye. Li gorî hinek belgeyên berdest, cara pêşîn siltanê ebasî Meimûnî bi awayekî fermî daxwaz ji keşeyên fileyan kiriye ku zanyariyên xwe yê ramanî bi misilmanan re pareve bikin; lê belê gelek çavkanî diyar dikin ku wergerandina xebatên felsefeyî hê di serdema emewiyan de dest pê kiriye, ji ber ku pêwendiya pêşîn a bi zanistên bîzansî, îtalî û spaniyan re di wê heyamê de çêbûye. Divê bê gotin ku lêkolîner û rojhilatnas Nicola Richer di pirtûka xwe ya bi navê “*Dîroka Zanista Mantiqê li ba Ereban*” de bi çavkaniyên beraqil diyar dike ku wergerên pêşîn ên mantiqa yûnanî ji aliyê fileyên suryanî ve hatiye pêkanîn; piştê ereban û hemwelatîyên dewleta erebî ev zanista amadekirî “*bê ked*” û “*bi teqlîd*” wergirtiye.³⁶

1. Zanista “*mantiqa klasîk*”

Şirovekarê berhemên Arîstotelesî yê sedsala sêyemîn Ammonius Saccasî “*Retorîka*” û “*Poetîka*”ya Arîstotelesî û “*Îsoloji*”ya Porphyriosî li şeş pirtûkên Arîstotelesî (“*Kategorî*”, “*Pêşniyar*”, “*Nirxandinên Pêşîn*”, “*Nirxandinên Duyem*”, “*Mijar*” û “*Delîlên Felsefeyî/Sofîstîk*”) zêde kirine; -bi taybetî Ibn Sîna û Farabî- mantiqnasên misilman jî ev neh pirtûk pejirandine û di nava mijarên mantiqê de nirxandine. Li welatên ewropayî lêkolînên mantiqê bi wergera latînî ya berhemên Arîstotelesî dest pê kiriye û serdestiya wî ya li Ewropayê heta Ronensansê berdewam kiriye. Piştî Ronensansê, bi bandora pêşketina zanistên xwezayî kêmasiya mantiqa Arîstotelesî derketiye holê; cara yekem Petrus Ramusî (1515-1572) zanista mantiqê li ser beşên wekî “*gotin*”, “*pêşniyar*”, “*encam*” û “*rêbaz*”ê dabeş kiriye; piştî ku Bacon û Descartesî bal kişandiye ser pirsgerêkên “*rêbaz*”ê, êdî rêbaza zanistan bûye mijara herî girîng a mantiqê. Di rastiyê de kurdan berî van ramyanan hizira xwe ya di vê bareyê de bi riya gotineke pêşiyar ragihandiye ku mixabin heta niha kesî bal nekêşaye ser; gotina kurdan a “*erê erê ye, na jî na ye, îcar erê-na çi ye*” diyar dike bersiva “*erê*” û “*na*”yê gotin, pêşniyar û encamekê didin, lê belê “*erê-na*” hem encamekê nade hem jî rêbazeke şaş a bersivandinê ye. Di serdema navîn û serdema nû de çendek lêkolîn li ser mijarên mantiqê yê wekî “*gotin*”, “*pêşniyar*” û “*encam*”ê pêk hatine; lê belê van xebatan alîkariyeke berbiçav negihandiye mantiqa Arîstotelesî. Divê bê gotin ku zanista mantiqê ber bi dawiya sedsala 19an berepêş çûye û lêkolînên li ser mantiqa hêmayî (sembolîk) asoyeke nû li pêşiya wê vekiriye; lewre mirov dikare bêbêje ku mantiqa nûjen guhertoyeke berfirehkirî û xurtkirî ya mantiqa klasîk e.³⁷

2. Mantiqnasê aryayî Îmam Xezalî

Xezalî (Ebû Hamid Mihemed b. Mihemed El-Xezalî, 1058-1111 z.) sala 1058an li gundê Xezaleyê yê bi ser bajarê Tûsê (Xoresan) ji dayik bûye û sala 1111ê li heman bajarî miriye; xwendina destpêkî li Tûsê li cem Ehmed b. Mihemedê Razikanî wergirtiye, paşê çûye bajarê Gurganê û li cem Ebû Nesrê Ismailî perwerde dîtiye. Piştê, derbasî Nişawerê bûye û heta 28 saliya

³⁵ Jaakko J. Hintikka (2022), “Philosophy of logic”, <https://www.britannica.com/topic/philosophy-of-logic>; dema gihîştinê: 27.07.2022; 03:02

³⁶ Nîqûla Rîşer (2005), Tarîxu ‘Ilm’-il-Mentiqi ‘inde’l-‘Ereb, wergera Dr. Mihemed Mehran, Menşûratu Esmar: Parîs, r. 128-134.

³⁷ Semiha Akinci & Hasan Ali Under (2013), Klasik Mantik, Anadolu Univesitesi Yayinlari: Eskişehir

xwe li Medreseya Nizamî xwendiyê; ji aliyê ramanên kelmî ve di bin bandora Ebû Hesenê Eşerî de maye û ji aliyê fiqhê ve jî mezheba Îmam Şafiyî hilbijartiyê.

Di nava zanayên aryayî yê misilman de cara yekem Xezaliyî ji bo pêşvebirina zanistên îslamî rê li ber sepandina mantiqa Arîstotelesî vekiriyê; ev ramanên xwe yê destpêkî di beşa yekem a “*Meqasid’ul-Felasife*” (Armancên Fîlozofan), “*El-Qistas’ul-Musteqîm*” (Terazûya Rast) û “*Mi’yar’ul-Ilmi we Mihekk’un-Nezer*”ê (Pîvana Zanînê û Mîhenga Nihêrînê) de diyar kirine. Di asta duyem a lêkolînên xwe de Xezaliyî pirtûkeke metodolojiyê ya bi navê “*El-Mustasfa*” (Encama Bijartî) nivîsandiyê û pêşgotina wê bi tevahî ji ilmê mantiqê re terxan kiriyê. Ji ber vê yekê, hema hema hemû lêkolînerên kevn û nû diyar dikin ku Xezaliyî mantiqa fîlozofan li ser zanistên misilmanan sepandiyê û yekem zanayê misilman e ku tayê terazûyê bi ser mantiqa yûnanî de takêş kiriyê. Her wiha Xezalî di vê berhema xwe de bi aşkerayî diyar dike: “*Kesên ku mantiqê nizanin û bi kar nayînin, digihêjin encamên şaş; lewre zanyariyên wan ne li cihê baweriyê ne.*”³⁸

Divê bê gotin ku mantiqnasê kurd **Elîyê Dînewerî** (Ebû’l-Hesen Elî b. Mutehher b. Mekî Ed-Dînewerî, mirina wî: 533 k. / 1138 z.) şagirtekî Xezaliyî ye ku Ibn Esakirî jê hadîs ragihandine.³⁹

3. Mantiqnasên kurd ên navdar

Gava kurd dibêjin “*mantiqeke vî karî tuneye*”, destnîşan dikin ku “*rêbazeke eşkere ya wê tevgerê tuneye ku mirov derbarê wê de biryarekê bide*”. Wisan e, kurd vê peyva erebî di wateya wê ya zanistî de bi kar tînin; xuya ye ku ev bêje ji aliyê zanyarên erebîzan ên kurd ve hatiye belavkirin û bi destî wan di zimanê kurdî de hatiye bicihkirin. Mixabin heta niha berhemeke serbixwe ya li ser mantiqnasên kurd nehatiye nivîsandin; her wiha jînenîgarî û pirtûkên wan ên li ser zanista mantiqê nehatine nîqaşkirin. Dema ku hezkiriyên felsefeyê yê kurd qala mantiqê dikin jî, rasterast ji mantiqa yûnanî û guhartoya wê ya erebî-îslamî dest pê dikin. Bêguman kurdan jî di dirêjahiya dîroka xwe de mantiq xwendiyê, derbarê wê de berhem hilberandine û ramanên beriya xwe bêjîng kirine û rexne-pêşniyarên xwe tomar kirine. Gava mirov li dîroka kurdan dinihêre, hê di destpêka derketin û belavbûna îslamê de kurd li meydana zanistên misilmanan bûne, her wiha di serdema berhevkarîya zanistên mantiqê de jî kurdan kedeke hêja û bêhevta daye; hema hema di her sedsalê de mantiqnasêkî kurd hebûye û vê rewşê heta sedsala 21ê berdewam kiriyê.

Di lêkolîneke lezgîn de mantiqnasê navdar ê sedsalên 9-10an **Ebû Henîfeyê Dînewerî** (281-290 k. / 893-902 z.) derdikeve pêşiya me ku zimannas, dîroknas, endazyar, stêrnas û pisporê gelek şaxên zanistê ye; navê wî yê dirêj Ebû Henîfeyê Dînewerî kurê Dawid kurê Wenend e, li ber destê zanayên dibistanên Besra û Kûfeyê xwendiyê. Di nava mamosteyên wî de zimanzanê navdar Ibn’us-Sikkît jî heye ku kedeke wî ya mezin li ser pêşveçûna zanista mantiqê heye û berhemeke wî ya bi navê “*Islah’ul-Mentiq*”ê gihiştîye roja me. Ebû Henîfeyî di sala 235an a koçî de li bajarê xwe Dînewer û Espehanê du dezhegên çavdêriya seqayê damezirandine û li van dezgehên liv û tevgerên feza û hewayê şopandine. Dînewerî hê di destpêka ciwaniya xwe de derketiyê ger û geştên cîhannasiyê; li deverên Filistîn, Hicaz û Kendava Aryayê geriyaye û di agehiyên xwe yê berhevkarî de wekî çavkaniyê pêbawer hatiye dîtin. Lewre Ebû Heyyan Et-Tewhîdî derbarê wî de gotiyê ku “*gava em li agehî û teorîyên wî dinihêrin, tê fêmkirin ku hema hema di her şaxêke zanistê de zana bûye.*” Dîneweriyî jî wekî mamosteyê xwe pirtûkeke bi navê “*Islah’ul-Mentiq*”ê nivîsandiyê; lê ji berhemên wî yê herî navdar “*Ensab’ul-Ekrad*” (Nesebên Kurdan) wînda ye; dîroka wî ya bi navê “*El-Exbar’ut-Tiwal*” derketiyê ber ronahiyê û çap bûye. Ji bilî van berhemên wî ya 13 cildî çend xebatên wî yê naskirî wiha ne: “*El-Enwa*”, “*El-Bah*”, “*Ma Yelhenu bihi’l-‘Ammeh*”, “*Eş-Şi’ru we’ş-Şu’era*”, “*El-Fesahe*”, “*Fî Hisabih’id-Dewr*”, “*El-Behsu fî Hisab’il-Hind*”, “*El-Cebru we’l-Muqabeleh*”, “*El-Buldan*”, “*Er-Reddu ‘ela Luxez’il-Isfehânî*”, “*El-Cem’u we’t-Tefrîq*”, “*El-Wesaya*”, “*Newadir’ul-Cebr*”, “*El-Kusûf*”, “*El-Qibletu we’z-Zewal*”, “*El-Iskenderu we’l-Furs*”, “*Risaletun fî’t-Tibb*”, “*En-Nebat*”.⁴⁰

³⁸ Mustafa Çagrici (1996), Gazzalî, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 13. r. 530-534; ji bo guhartoya înternetî bnr.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>; dema gihiştinê: 31.07.2022; 05:22.

³⁹ Salih Şêxo El-Hesinyanî (2012), Ulema’ul-Kurdi we Kurdistan, Rêveberiya Çap û Weşanê ya Wezareta Çand û Ciwanan: Duhok, r. 312.

⁴⁰ El-E’lam, 1/123; Mu’cem’ul-Udeba, 1/491-498.

Di sedsalên 11-12an de gelek zanayên kurdan li ber destê Îmam Xezaliyî xwendiyê ku yek ji wan jî **Mihemedê Gavanî** /468-561 k. / 1075-1166 z.) ye; navê wî yê dirêj Mihemedê kurê Elî kurê Evdilahê Gavanî yê Kurd e û nasnava wî Ebû Seîd El-Hillî El-Iraqî ye. Li ber destê Xezalî, Şaşî û Keyalisiyî xwendiyê; zanayekî huqûqê, wêjenas û mantiqnasekî rexnevan e. Dersdarî kiriye û “Meqamat”a Herîriyî li ber destê nivîskarê wê xwendiyê. “*Ez-Zexîretu li Ehl’il-Besîreh*”, “*Uyûn’uş-Şi’ir*”, “*Şerhu Meqamat’il-Herîrî*” çendek ji berhemên wî yên navdar in.⁴¹

Bêguman zanyarê herî navdar ê vê serdemê **Şêx Şehabedînê Sorewerdî** (549-563 k. / 1154-1191) ye û navê wî yê dirêj Ebû'l-Feth Yehyayê kurê Hebeş kurê Emîrekê Sorewerdî ye; lê belê ew zêdetir wekî Şêx Şehabedînê Sorewerdî û bi nasnavê Sorewerdiyê Kuştî (Meqtûl) tê naskirin. Sorewerdî gundekî kurdan e⁴² ku di navbera bajarokên îroyîn ên Zencan û Bîcar Garûsê de ye; Sorewerdiyê ku sala 1154an li vî gundî hatiye dinyayê, li ser şîreta bavê xwe di deh saliyê de diçe Meraxeyê û li ber destê Mecdedînê Gîlî dixwîne ku di heman demê de mamosteyê Fexredînê Razî jî bûye. Piştî ku li vê medreseyê zanistên zimannasiya erebî diqedîne, dest bi zanistên îslamî dike û piştî zanistên ramanî yê mantiq û felsefeyê dixwîne. Gava perwerdehiya xwe ya destpêkî kuta dike, berê xwe dide Espehana ku navenda zanistan a wê heyamê ye⁴³; li wê derê jî li ber destê Şêx Zahiredînê Qarî berhema Umer b. Sehlanê Sawî ya bi navê “*El-Besair’un-Nesriyyetu fî'l-Mentiq*”ê dixwîne, her wiha berhemên Ibn Sînayî li ber çavan re derbas dike. Gava Sorewerdî perwerdehiya xwe ya li vir jî diqedîne, ber bi erdnîgariya kurd û aryaîyan derdikeve ger û geştên zanistî; di vê navberê de li ber destê Şêx Fexredînê Mêrdînî (512 - 594 k. / 1118 - 1198 z.)⁴⁴ lêkolîneke baş li ser pirtûkên Ibn Sînayî dike. Sala 1186an di sî û du saliya xwe de xebata xwe ya mezin a bi navê “*Felsefeya Ronahiyê*” (“*Hikmet’ul-Işraq*”) dikemilîne; paşê çend salan li Iraq û Sûriyê digere û zanîna xwe bi pêş dixîne. Sorewerdî di jiyaneke kêmtirî çil salî de rêzeke berheman nivîsandine û wekî damezrînerê dibistaneke nû ya felsefeyê hatiye pejirandin. Li gorî Henry Corbinî, <Sorewerdiyê ku jê re “*mamosteyê ronakbîriyê*” (şêxê îşraqê) jî tê gotin, vejandina hişmendiya kevnare ya aryaî ji xwe re kiribû armanc>.⁴⁵ Li ser mirina wî gelek agehiyên nakokbar hene; lê belê nihêrîna herî gelemperî ew e ku di navbera salên 1191 û 1208an de li Helebê bi bihaneya belavkirina hişmendî û felsefeya batinî hatiye daliqandin û fermana kuştina wî ji aliyê Mîr Zahîrê kurê Silhedînê Eyûbî ve hatiye derxistin; lê belê hinek çavkanî diyar dikin ku gava Şêx Şehabedîn bi zanayên Helebê re ketiye nîqaşê û ew têk birine, van zanayên têkçûyî gilînameyek rakiriye bal Siltan Silhedînî û wî jî ferman daye kurê xwe yê Zahîrî ku Şêxî bikuje.⁴⁶ “*Pertewname*”, “*Awazê Perrê Cebrayîl*”, “*Eqlê Sorx*”, “*Rûzî Ba Cemaetê Sûfiyan*”, “*Luxatê Mûran*”, “*Sefîrê Sîmurx*”, “*Bustan’ul-Qulûb*”, “*Yezdanşinaxt*” çendek ji berhemên wî yên navdar in; hêjayî gotinê ye ku di berhemeke wî ya bi navê “*Et-Telwîhat’ul-Lewhiyye*” de beşeke zanista mantiqê heye û piştî bi navê “*Mentiq’ut-Telwîhat*”ê hatiye weşandin.⁴⁷

Mantiqnasê kurd **Seyfedînê Amedî** (551 – 631 k./1156 – 1233 z.) di sedsalên 12-13an de derdikeve pêşberî me ku navê wî yê dirêj Eliyê Amedî kurê Ebû Elî Mihemed kurê Salimê Se’lebî (Texlibî) ye; huqûqnasekî mezheba henbelî yê serdema eyûbîyan e û nasnavê wî Seyfedîn e. Hiqûqnas, metodolog, îlahiyatnas, mantiqnas, bijîjk û hîndekar Eliyê Amedî li Amedê hatiye dinê; di heyama xortaniya xwe de li ser mezheba henbelî şarezaya bûye. Paşê çûye Bexdayê û derbasî mezheba şafiî bûye; demek li Şamê dersên zanistên eqlî (felsefe-mantiq) dane. Piştî çûye welatê

⁴¹ Salih Şêxo El-Hesinyanî (2012), Ulema’ul-Kurdi we Kurdistan, Rêveberiya Çap û Weşanê ya Wezareta Çand û Ciwanan: Duhok, r. 427.

⁴² C. E. Butterworth & M. Mehdi (1992), The Political Aspects of Islamic Philosophy, Harvard CMES Publishers, ISBN 0-932885-07-1, r. 336.

⁴³ <https://www.britannica.com/biography/as-Suhrawardi>; dema gihîştinê: 26.08.2022; 02:25.

⁴⁴ Ji bo agehiyên berfirehtir, bnr.: https://ar.wikipedia.org/wiki/فخر_الدين_المارديني; https://ar.wikipedia.org/wiki/السهروردي_المقتول; dema gihîştinê: 26.08.2022; 02:08.

⁴⁵ Henr Corbin (1977), Spiritual Body and Celestial Earth (From Mazdean Iran to Shi’ite Iran), wergera ji fransiyê: Nancy Pearson, Princeton, r. 54; her wiha bnr.: Henry Corbin (1998), The Voyage and the Messenger: Iran and Philosophy, North Atlantic Books: Berkeley, California, ISBN 1-55643-269-0.

⁴⁶ Ehmed b. Yehyayê Umerî (1423 k.), Mesalik’ul-Ebsari fî Memalik’il-Emsar, El-Mecme’us-Seqafi: Ebû Daby, c. 9, r. 163-175; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <http://islamport.com/l/bld/5040/2641.htm>; dema gihîştinê: 26.08.2022; 03:33.

⁴⁷ İlhan Kutluer (2010), Suhreverdi, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 38, r. 36-40; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul>; 26.08.2022; 04:53.

Misirê û li medreseya El-Qerafet'us-Sifriyye dersdarî kiriye. Dema ku li Mizgefta Zaferî ya Qahireyê bi zanistên felsefî re mijûl bûye, bi zindiqiyê hatiye tawanbarkirin; lewre neçar maye ku bireve bajarê Hemayê. Di vê pêvajoyê de dubeytiya xwe ya navdar gotiye: “Çi gava ku nekarîn bigihêjin kar û xebatên mirovan; bi çavnebarî û dijminane ketin pêşbirkê.” Gava sala 682an a koçî çûye Şamê, ji aliyê mîr Muezem Adilê Eyûbî ve wekî rêvebirê Medreseya Ezîziyeyê hatiye destnîşankirin; lê belê piştî mirina vî mîrî ji kar hatiye dûrxistin û bûye malnîşîn. Amedî li Şamê miriye û li qûntara çiyayê Qasiyûnê hatiye veşartin; wî li pey xwe nêzikî 20 pirtûkên zanistî, felsefî, mantiqî û metodolojiyê hiştine. “*El-Ihkamu fî Usûl'il-Ehkam*”, “*Munteha's-Su'li fî Ilm'il-Usûl*” “*Ebkar'ul-Efkar fî Ilm'il-Kelam*”, “*El-Kitab'ul-Mubîni fî Şerhi Me'an'il-Hukemai we'l-Mutekellimîn*” ji berhemên wî yên navdar in.⁴⁸

Di sedsalên 13-14an de du zanyarên kurd derdikevin pêşberî me; ji wan yek Mihemedê Ûsivê Cizîrî ye û yê din jî Mîr Mueyed Ismayîlê Eyûbî (Ebû'l-Fîda) ye.

Mihemedê Ûsivê Cizîriyê (638 - 711 k. / 1239 - 1312 z.) ku navê wî yê dirêj Mihemedê Cizîrî kurê Ûsiv kurê Evdillan kurê Mehmûd e, bi nasnavên Şemsedînê Cizîrî û Ibn Heşaşê Misrî jî tê naskirin. Huqûqnasê mezheba şafîî, zanayê rêziman û zimannasiyê, pisporê metodolojiyê ye. Cizîrî li Cizîra Botan ji dayika xwe bûye û li wir mezin bûye. Bavê wî yê bi nasnavê Ibn Heşaş jî zimannas bûye û dersdarî kiriye; piştî çûye Misrê û li bajarê Qûsê yê herêma Sa'îdê jiyaye, wî her wiha melayê navdar Es-Subkî li ser ilmê kelimê perwerde kiriye. Mihemedê Cizîrî jî Qûsê derbasî Qahireyê bûye û li wir bi cih bûye; di medreseyan bajêr de ders dane û wekî melayê zanistên usûl û şerîetê xebitiye. Wî ji bo misilman, file û cihûyan jî dersdarî kiriye; bi mîr El-Ceşnîkir re hevaltî kiriye û li dîwana wî cihekî baş bi dest xistiye. Her çiqasî li Mizgefta El-Qelehê wekî şîretbêj hatibe destnîşankirin jî, paşê ji kar hatiye dûrxistin. Dema ku Mîr Nasir ji bajarê El-Kerekê vejeriyaye, Cizîrî wekî gotarbêjê Mizgefta Ibn Tulûn û mamosteyê Medreseya El-Mu'iziyeyê destnîşan kiriye. Cizîriyê ku di sala 711an a koçî de li wê medreseyê miriye, li pey xwe çendek berhem hiştine ku navên hinekan wiha ne: “*Dîwanu Şi'rin we Xuteb*”, “*Şerhu Minhac'il-Usûli ila 'Ilm'il-Usûli li'l-Beydawî*”, “*Şerhu Elfiyeti Ibni Malik*”, “*Şerh'ut-Tehsil*”. Ibn'us-Subkî Cizîriyê wekî “*di zanistên Qur'an û sunnetê de îmam, hiqûqnas, zimanzan, mantiqnas, rewanbêj û bijîjk*” dide nasandin.⁴⁹

Mîr Mueyed Ismayîlê Eyûbî (672-732 k./1272-1331 z.) mîrê Hemayê yê ji xanedana Eyûbiyan e; dîroknas, erdnîgar, siyasetmedar û helbestvan e. Navê wî yê dirêj El-Melik El-Mueyyed Isma'îl kurê Elî kurê Mehmûd kurê Emer kurê Şahînsah kurê Eyûb kurê Şadî ye û nasnavê wî Îmadedîn Ebû'l-Fîdayê Eyûbî ye. Ew bi xwe li Şamê ji dayik bûye; lê bavê wî Mîr Efdel sala 672an a koçî ji ber êrişên tataran reviyaye û piştî li Şamê bi cih bûye. Jiyana wî ya perwerdehiyê pir rengîn e; piştî ku Quran û gelek pirtûk ji ber kirine, li ser zimannasî, wêje, dîrok, huqûq, mantiq, felsefe û metodolojiyê bûye pispor. Jiyana wî ya leşkerî pir zû dest pê kiriye û hê di temenekî biçûk de, ango di 12 saliya xwe tev li refên şervanan bûye; li dijî xaçperestan şer kiriye, di fetha Merqebê de navdar bûye. Sala 1298an dikeve bin xizmeta kurê mamê xwe Mîr Nasir Dawid û sala 1310an, ango piştî 12 salên xizmeta fedakarî ya vî mîrî, wekî mîrê Hemayê tê destnîşankirin. Piştî du salan diçe serdana Qahireyê û bi payeya mîrtiyê tê xelatkirin; her wiha di sala 1320î de nasnavê “*Mîr Mueyed*” wergirtiye. Berhemên ku wî nivîsandine, navê wî di dîrokê de nemir kirine; her wiha di serdema wî de qesra wî ya mîrekiyê bûye ziyaretgeha pisporên ziman, wêje û dîrokê. Ev mîrê eyûbî hem wekî helbestvanekî qenc hatiye naskirin hem jî bi xwe pisporê zimannasiya erebî, usûla fiqhê, dîrok, felsefe, mantiq, huqûq, tefsîr, stêrnasî, pizîşkî û wêjeyê bûye. Li gorî gotina Es-Safediyî, her çiqas wî huqûq, pizîşkî û felsefe baş dizanibû jî, di endazyariyê de gelekî bi pêş ketibû. Ibn Tegrî Burdî jî balê dikêşe ser zanyariyên wî yên kûr, pêwendiyên wî yên ligel wêjenasan û dibêje ku wî helbestvan bi xelatên giranbiha xelat dikirin. Çend pirtûkên wî yên navdar ev in: “*Teqwîm'ul-Buldan*”, “*Muxteseru Tarîx'il-Beşer*”, “*Tarîx'ud-Dewlet'il-Xwarezmiyyeh*”, “*Newadir'ul-Ilm*”, “*Kennaş*”, “*El-Mewazîn*”, “*El-Hawî*”, “*Et-Tarîq'ur-Reşadi ila Te'rîf'il-Memaliki we'l-Bilad*”, “*El-Hawî's-Saxîr*”.⁵⁰

⁴⁸ Ibn'ul-Imad (1993), *Şezerat'uz-Zeheb fî Exbari men Zeheb*, Daru Ibn Kesîr: Şam, c. 5, r. 144-145; her wiha bnr.: Keşf'uz-Zunûn, 1/18, 858, 913; 3/1113, 1484, 1846, 1857.

⁴⁹ El-E'lam, 7/151; Meşahîr'ul-Kurd, 2/166; Mu'cem'ul-Usûliyyîn, 537;

⁵⁰ Keşf'uz-Zunûn, 1/468, 627, 1252, 1465, 1629; Şezerat'uz-Zeheb, 6/98-99;

Di sedsala 15an de **Evdilxenyê Cizîrî** (jidayikbûn: 825 - ... k. / 1421 - ... z.) yê bi nasnavê Îmadê Kurd derdikeve pêşberî me ku navê wî yê dirêj Evdilxenyê Cizîrî kurê Mûsa kurê Ehmed Îmad e. Huqûqnasekî mezheba şafiû ye û li Misirê bi cih bûye; bi Şîrwanî re hevaltî kiriye û di zanistên ramanî (felsefe-mantiq) de gihiştiye asteke bilind. Her wiha bi Evdilahê Goran re hevaltî kiriye; ber bi Şeyxûniye û herêmên din derketiye ger û geştên zanistî. Li ber destê El-Bamî pirtûkên bi navên “*El-Minhac*” û “*El-Hawî*”yê xwendine. Demekê li cem melayê Medreseya Kamiliyeyê maye; huqûq û zanistên din xwendine. Sala 888an a koçî çûye Mekeyê; li wir zimannasiya erebî, mantiq û zanistên din xwendine. Sala 895an wekî karkerê jinekê çûye hec; di vejerê de karwana wî rastî siltanê wê demê hatiye û siltên şêxtiya Medreseya Se’d’us-Su’edayê daye wî. Dema ku Cizîrî li ser vê peywirê ye, piştî çend rojan pêrgî zanyarê navdar Es-Sexawî tê û di vê hevdiînê de wiha behsa xwe dike: “*Ez sala 825an hatime dinyayê; min li Helebê ji zanayên bi navên Ûsive Kurd û Ebû Zer ders girtiye; Di meha miheremê ya sala 847an de hatime Qahireye û min ji şêxê Medreseya Baybarsiyeyê ders girtiye. Ez çendekê li Medreseya Kamileyeyê mame û beşdarî dersên El-Qeyatî bûme; di vê navberê de min li ber destê Ez-Zeyn Tahir, El-‘Elem El-Bulqînî û zanayên din tefsîra <El-Keşşaf>ê xwendiyê. Ji ber ku ez li Qahireyê dijiyam, min El-Wenaî nedîtibû; lewre ez çûme Şamê û li wir pê re bûm hevnas.*” Mixabin derbarê berhemên wî de tu zanyariyek bi dest me neket.⁵¹

Di sedsala 16an de jî sê zanayên kurd berbiçav in; ji wan yek Eliyê Heskîfî, yê din Evdilahê Bizeynî û yê dîtir jî Ûsivê Goran e.

Eliyê Heskîfî (mirin: 925 k. / 1518 z.) hiqûqnasekî mezheba şafiû ye ku li Mûsilê xwendiyê û digel bavê xwe li Şamê niştecih bûye; navê wî yê dirêj Eliyê Heskîfî kurê Mihemed kurê Evdirehîm kurê Mihemed kurê Brahîm kurê Brahîm kurê Mesûd kurê Mihemed e. Dema ku bûye akincihê Şamê, ji zanayên bajêr ders girtiye; piştî ku bi peyatî çûye hec, li Heleb bineci h bûye. Li Helebê jî li ber destê Fexr Ozmanê Kurd û çend zanayên din xwendiyê; piştî dest bi dersdariyê kiriye, li Saziya Şahidtiyê (baro) ya li bintara Keleha Helebê jiyaye û fetwa dane. Di vê maweyê xwendekar perwerde kirine; hatiye dîtî ku Heskîfî di zanistên rêziman û rîşenasiya erebî, mantiq û weznên erûzê de jêhatî ye. Wî ji bo pirsgirêkên dijwar ên huqûqa îslamî çareseriyên baş dîtine; beşdarî xebatên wêjeyî bûye. Di beşeke helbesta xwe de wiha gotiye: “*Bûyer diqedin û derbas dibin, mîna kabûsên ku em di xewê de dibînin. / Çi balkêş e ku ev bûyer bê rawestan dibihurin, lê em li şûna xwe rûniştî ne.*”⁵² Mixabin derbarê berhemên vî zanayî de jî tu agehiyek bi dest me neket.

Evdilahê Bizeynî (mirin: 962 k./1554 z) ji hoza kurdî ya Bizeynê (şêxbizînî) ye; navê wî yê dirêj Ebdullah b. Evdirehman b. Isfahan El-Kurdî ye. Vî zanyarê kurd zimannasiya erebî li ber destê bavê xwe yê nivîskar û huqûqnas xwendiyê; rêzimana erebî jî ji Mewlana Hisênê Amêdî yê li Semerqendê niştecihbûyî hîn bûye. Zanista mantiqê li ber destê Mela Nasirê Esterabadî û zanista kalamê jî li ber destê Mela Eliyê Kurd ê Hewzî xwendiyê. Ji sala 949an a koçî û pê de bûye şagirtê Ibn’ul-Henbelî û zanista belaxetê (rewanbêjiya zimanê erebî) xwendiyê. Ibn’ul-Henbeliyî derbarê wî de gotiye ku “*mirovêkî hişmend û bawermend bû, tefsîra Mela Evdirehmanê Camî yê kurd bi destxeta xwe nivîsandibû û baş tê gihiştibû*”. Evdilahê Bizeynî ji hoza kurd a şêxbizînî ye û sala 962an a koçî li bajarê El-Qesîrê ji ber nexweşiya tayê çûye ber rehma Xwedê.⁵³ Mixabin derbarê berhemên vî zanayî de jî tu agehiyek bi dest me neket.

Ûsivê Goran ê ku mirina wî piştî sala 1000 k. / 1592 z. ye, kurê Mehmûdê kurê Kemaleddîn e; zanayekî tefsîr, kalam û mantiqê ye. Çend berhemên wî yên bi navên “*Haşiyetun ‘ela Haşiyet’il-Xeyaliyyi ‘ela Şerh’il-‘Eqaid*”, “*Şerhu Enwar’ut-Tenzîli li’l-Beydawî*” û “*Risaletun fi’l-Mentiq*” tên zanîn.⁵⁴

Wisana xuya dike ku di sedsala 17an de jî qada mantiqnasiyê ya kurdan bêyî nûneran nemaye û zanayekî bi navê **Mela Eliyê Goran** (mirina wî: 1094 k. / 1683 z.) derdikeve pêşberî me; ev hiqûqnasê mezheba şafiû û zanayê kalam û mantiqê wekî melayê Mizgefta Pêxember Cercîs

⁵¹ Meşahîr’ul-Kurd, 2/27-28.

⁵² Ibn’ul-Imad (1993), Şezerat’uz-Zeheb fî Exbari men Zeheb, Daru Ibn Kesîr: Şam, c. 8, r. 31.

⁵³ Şezerat’uz-Zeheb, 10/480; her wiha bnr.: Meşahîr’ul-Kurd, c. 2, r. 50-51: di vê çavkaniyê de mêjûya mirinê wekî 390 k./1000 z. hatiye tomarkirin.

⁵⁴ Xulasat’ul-Eser, 4/58; Hediyet’ul-‘Arifîn, 2/565; Mu’cem’ul-Muellifîn, 13/334.

eleyhiselamî (ya li Musilê) hatiye destnîşankirin û li wir jî miriye. Elîyê Goran wekî lêkolînerekî gewre û xwediyê berhemên hêja tê naskirin; bi berhemên xwe yên wekî “*Haşiyetun ‘ela Şerh’îş-Şemsiyyeti li’l-Qutb*” û “*Haşiyetun ‘ela Şerh ‘Eqaid’in-Nesefî li’t-Teftazanî*” tê naskirin.⁵⁵

Di sed sala 18an de du zanayên kurd berbiçav in; ji wan yek Mihemedê Îspîrî ye û yê din Mihemedê Amedî ye.

Her çiqas **Mihemedê Îspîrî** (1133 – 1194 k./ 1721 – 1780 z.) xelqê Dîlokê be jî, li Helebê jiyaye û li wir miftûti kiriye; navê wî yê dirêj Mihemedê Îspîrî kurê Ûsiv kurê Ye’qûb e. Çendek berhemên wî zanayî tî zanîn: “*El-Mustexnî*” berhemeke neçapkirî (destnivîs) ya li ser usûla fiqhê ye û şiroveya “*El-Muxnî*” yê ye; dîsan “*Bedai’ul-Efkar*” a wî ya destnivîskî şiroveyeke “*Ewail’ul-Menar*” ê ye û “*Te’liqat*” a wî ji tîbiniyên wî yên li ser tefsîrên “*El-Keşşaf*” û “*El-Beydawî*” yê pêk tê. Yekane berhema wî ya li ser mantiqê “*El-Fewaid’ul-Îsbîriyyeh*” şiroveya “*Îsagocî*” yê ye û “*Me’na Kelimet’it-Tewhîd*” jî mijarên ilmê kelamê nîqaş dîke.⁵⁶

Li gorî agehiyên berdest **Mihemedê kurê Evdilahê Amedî** di sala 1175 k. / 1761ê z. de zindî bûye; di nava xelqê de bi nasnavê “*Qeyas*” û li nava xwendekaran jî bi nasnavê xwe yê “*Şerîfî*” hatiye naskirin. Mantiqnasekî navdar e û berhema xwe ya bi navê “*Seyf’un-Nutqi fî Ilm’il-Mantiq*” di sala 1175an a koçî de hate qedandiyê.⁵⁷

Gava mirov digihêje sed sala 19an gelek navdarên kurd wekî mantiqnasên jîr derdikevin pêşberî mirovî: **Şêx Evdiselamê Berzencî** (m. 1220 k. / 1805 z.), **Se’îdê Amedî** (m. 1247 k. / 1831 z.), **Mihemedê Nûdehî** (1166-1253 k. / 1753-1838 z.), **Şêx Meirûfê Nûdehî** (1166-1252 k. / 1753-1838 z.), **Mela Mihemedê Qeredaxî** (1213-1281 k. / 1796-1864 z.) çendek ji wan navdaran in. Dîsan sed salên 20-21ê jî bêyî mantiqnasên kurd derbas nebûne: **Şêx Evdirehmanê Qeredaxî** (1253-1335 k. / 1838-1917 z.), **Emîn Feyzî Beg** (1277-1337 k. / 1860-1928 z.), **Şêx Emerê Qeredaxî** (1302-1355 k. / 1885-1936 z.), **Evdilezîzê Hecî Emîn** (1289-1367 k. / 1871-1947 z.), **Şêx Mihemed Cezo Axa** (1377-1405 k. / 1884-1957 z.), **Reşîdê Dêrşewî** (1315-1398 k. / 1897-1977 z.), **Dr. Bedirxanê Sindî** (1321-1404 k. / 1903-1984 z.), **Mela Evdîlkerîmê Muderis** (1323-1415 k. / 1901-2005 z.) çendek ji wan in.

D. Mîrateya nivîskî û devkî ya mantiqa kurdan

Di zimannasiya hevçerx de şaxa “*pragmatîk*” ê lûtkeya zanistên zimanî ye û lêkolînên wê li dora “*naveroka gotin*” ê digerin; bi vî awayî hinek pirsên wekî “*gelo naveroka gotinê çawa beşdarî wateyê dibe?*”, “*mîrov di danûstandinên civakî de zimên çawa bi kar tîne?*” “*têkiliya di navbera wergirê gotinê û gotina wergirtî de çawa ye?*” tî bersivandin. Bi gotineke zelaltir, pragmatîk hem şaxeke hêmanasiyê (semiotics) ye ku li ser “*têkiliya di navbera nîşane yan jî biwêjên zimanî û bikarhênerên wan de*” xebatan dimeşîne; hem jî şaxeke zimannasiyê ye ku li ser “*têkiliya hevokan bi hawîrdora lê qewimî*” dixebite.⁵⁸ Ji vê şiroveyê dixuye ku têkiliyê xurt di navbera mantiqê û pragmatîkê de heye; ji ber ku mantiq bingehê bikaranîna rast a zimên e, ramanên rast jî encameke bikaranîna rast û durist a zimên in. Îcar pragmatîk jî hema hema li ser vî mantiqa analîtîk tê avakirin.

Ji aliyekî din ve, karakterê mantiq û felsefeyê yê ku li ser hemû beşên zimannasiyê tê avakirin, di pêvajoya dîroka xwe ya dirêj de hertim ne wekî hev bûye. Di heyama Aryaya beriya îslamê de felsefe yan jî hişmendî (di kurdiya kevn de: “*xired*” a bi wateya “*sofia*” yê) bi tevahî bi dîn û ayînê re eleqedar bûye; ev taybetmendiya dînî-ayînî ya hişmendiyê ne tenê di şaristaniya Aryayê de, her wiha di şaristaniyên din ên mezin ên Asyayê (yên wekî Hindistan û Çîn-Maçînê) de jî tê dîtin. Berevajî Yûnanistana sed salên 6-5an a beriya zayînê, çanda aryayî ya serdema Hexamendişan metnên felsefî yên ji ayînê veqetandî hilneberandine; aryayîyan hem bi awayekî giştî di nava nivîsarên dînî yên wê serdemê de nîqaşên bingehîn ên felsefî li ser mijarên curecureyî gerandine, hem jî ji metafizîkê bigire heta gerdûnnasiyê (kozmojî) û ji wir jî heta qiyametnasiyê (eskatolojî) li ser gelek babetan axivîne. Ev rastiya zanistî jixwe di tekstên kevnare yên “*Gata*” yan

⁵⁵ Xulaset’ul-Eser, 3/4; Hediyyet’ul-‘Arifîn, 1/762; Mu’cem’ul-Muellifîn, 7/172.

⁵⁶ El-E’lam, 7/156; Silk’ud-Durer, 4/120.

⁵⁷ Hediyyet’ul-‘Arifîn, 2/333; Mu’cem’ul-Muelifîn, 10/201.

⁵⁸ Merriam-Webster (2022), Definition of *pragmatics*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pragmatics>; dema gihiştinê: 21.09.2022; her wiha bnr.: Jacob L. Mey (1993), *Pragmatics: An Introduction*, Blackwell: Oxford.

de,⁵⁹ her wiha di metnên ciwantir ên “*Dînkerd*”ê⁶⁰ de jî bi aşkerayî tîn dîtin. Nivîsên zerdeştî yên herî zêde bi mantiqeke taybet a felsefî hûnayî vedigerin dawiya serdema sasanî û destpêka serdema îslamî ku mînaka wê ya sereke “*Bûndahişn*” e⁶¹; îcar “*Bûndahişn*”a ku hinek lêkolîner wateya “*afirandina seretayî*” didinê, di rastiyê de ji peyvên aryayî yên “*binyadê hişn*”ê hatiye bidestxistin û hema hema tê wateya “*mantiq*”ê. Ev berhema kevneşopî xebateke pehlewî ya sereke ye û li ser bingehê nivîsarên zerdeştî hatiye berhevkirin; lê di heman demê de kurtedîrokeke efsanewî ya bûyerên heyama Medî/Keyanî û Aryanşehrê (Îranşehr) ye.⁶² Di serdema sasanîyan de li ser felsefeya siyasî û exlaqî jî xebat hatine meşandin; di vê çarçoveyê de wêjeyê bi navê “*tacname*”yê peyda bûye ku bandoreke berbiçav li ser felsefeya pratîkî ya serdema îslamî jî kiriye.⁶³ Pirtûka “*Tacname*”yê ya wêjeya sasanî de -mîna pîraniya navên pirtûkên wê serdemê- berhevokeke rêzîkname, ferman û pendnameyan e; li ser kar û barên çîna şahan, jînenîgariyên wan, çanda giştî ya şahaniyê, şewazên kevneşopî yên rêveberiyê, rê û resmên padîşahiye, dîroka padîşahên berê û kevneşopiyên wan ên pratîkî zanyariyan belav dike. Li gorî hinek zanyaran, naveroka van pirtûkan ewqasî berfireh e ku mijarên wekî stêrnasî û pêşbîniya stratejîk jî di nav xwe de dihewîne; hêjayî gotinê ye ku her şahekî tacnameyek daye amadekirin ku îro wekî doktrînen taybet ên serokan tê zanîn.⁶⁴ Divê bê zanîn ku dîne Maniyî (Manîheîzm) duyemîn dîne mezin ê Aryayê ye ku dîroka wê vedigere serdema beriya hatina îslamê û ramanên wî yên derbarê gerdûnasî û destpêka afirandinê de pir zengîn in; her wiha nêrînen wî yên derbarê qencî-xerabî, dîn-exlaq û çendek kêşeyên felsefî û dîniyê bandor li ser ranyarên serdema filetiyê û misilmantiyê jî kiriye. Cihê baldariyê ku rojhilatnas Prods Oktor Skjærvoyî derbarê Manî û pirtûka wî ya bi navê “*Erjeng*”ê (“*Erteng*”) de lêkolîneke berawirdkirî ya hêja amade kiriye; li gorî zanyariyê wî yên ji gelek çavkaniyên bingehîn berhevkirî, mêjûya rast a jidayikbûna Maniyî 14ê Nîsana 527an e û ji binemaleke xanedana eşkaniyên kurd e. Maniyê ku li Mardînûya peravên Dijle û Ferêt hatiye dinyayê, kurê Pategê Eşkanî ye⁶⁵ ku li gorî dîroknasên ereb û Şahnameya osmanî, tevahiya xanedanên Aryayê ji heman malbatê bûne û li gorî Şahnameyê jî tevahiya xanedanên şahan kurdnijad bûne. Di nava metnên “*Erjeng*”ê yên resen de beşên ku rasterast bi mantiq û felsefeyê re eleqedar hindik in; lê çendek bermayeyên wê yên berdest di nava rewşenbîrên misilman û fileh de bi sedsalan bûnê keresteyê nîqaşan û wekî nirxeke felsefî hatine hesabandin.

Wekî ku berê jî hate gotin, kurd û aryayiyên din hê di destpêkê de dîne îslamê naskiribû û beriya ku şûr bigihêje qirikê baweriya îslamê di nava kurd-aryayiyên de belav bûbû; Gavanê Kurd (Caban Es-Sardî El-Kurdî), Rûzbe Xweşnûdanê Espehanî (Selmanê Farsî), Pîrozê Deylemî (Fîrûz Ed-Deylemî) û Salimê Sitexrî (koleyê azadkirî yê Ebû Huzeyfeyî) beşdarî damezrandina pergala îslamî bûbûn. Her çî ku Bazanê Sasanî ye, wî ji du aliyan ve pergal nas kiribû; ji ber ku wî hem wekî nûnerê Aryayê li Yemenê liv û tevgera dîne nû şopandibû hem jî piştî bûbû misilman û wekî endamekî wê pergalê nûnertiya dîne nû kiribû. Li gorî çavkaniyên dîrokî-hedîsî Bazanê kurê Sasan neviyê Behramê Çopîn e kurd e; navê wî yê dirêj Bazanê kurê Sasan kurê Bilaş kurê mîr Gamasp kurê mîr Pîroz kurê mîr Yezdê Gird kurê Behramê Gor (Çopîn) e. Bazan bi fermana Xosro Anûşî Rewan wekî mîrê Eden, Sana û derdora wê yên Yemenê û beşeke başûrê Erebiştanê hatibû destnîşankirin; lê belê di sala şeşan a koçî de (627 z.) misilmantî qebûl kir û bû rêhevalek ji rêhevalên Pêxemberê Îslamê -silav lê bin-. Bi rastî çîroka misilmanbûna wî û misilmanên din ên

⁵⁹ Jean Kellens, “AVESTA i. Survey of the history and contents of the book,” *Encyclopaedia Iranica*, III/1, r. 35-44; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 04:23.

⁶⁰ Philippe Gignoux, Denkard, <https://www.iranicaonline.org/articles/denkard>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 04:26.

⁶¹ Seyyed Hossein Nasr & Mehdi Aminrazavi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia, Volume I: From Zoroaster to ‘Umar Khayyâm*, I.B.Tauris & Co Ltd: London, c. 1, r. 1-2.

⁶² D. Neil MacKenzie, *Bundahišn*; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/bundahisn-primal-creation>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 02:13.

⁶³ Seyyed Hossein Nasr & Mehdi Aminrazavi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia, Volume I: From Zoroaster to ‘Umar Khayyâm*, I.B.Tauris & Co Ltd: London, c. 1, r. 1-2.

⁶⁴ Ji bo agehiyên berfirehtir bnr.: <https://fa.wikifeqh.ir/تاجنامه>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 02:48.

⁶⁵ Prods Oktor Skjærvø (2006), *An Introduction to Manicheism*; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

<https://archive.org/details/skjaervo-2006-intro-manicheism/page/24/mode/2up>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 04:05; her

wiha bnr.: Werner Sundermann (2009), “Mani,” *Encyclopædia Iranica*; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

<http://www.iranicaonline.org/articles/mani-founder-manicheism>; dema gihiştinê: 22.09.2022; 04:08.

kurd/aryayinijad nîşan dide ku bîr û baweriya îslamê hê di destpêkê de bijiniye nava hemwelatîyên Aryayê û desthilatdariya wê ya navendî Şahînsahiya Sasanî.⁶⁶

Di serdema dagirkeriya ereban a li erdnîgariya Aryayê de Dibistana Ronahiyê (“*El-Medreset’ul-Îşraqiyye*”) ya ku ji aliyê zanayê kurd Şêx Şehabedînê Sorewerdî ve hatiye pêşxistin, behsa kevneşopîyeke felsefî ya li Aryaya beriya îslamê dike; pêşengên dibistanê navê “*felsefeya şahane*” (“*el-hikmet al-xusrewaniyyah*”) danîbû ser vê kevneşopîyê û dibe ku sedemeke kuştina wî jî ev ramanên wî yên neteweperwer bûn.⁶⁷ Dîsan dibe ku ji ber vê yekê filozofên misilman ên paştir cil û bergên pesinandî yên vê dibistanê sipartibûn têgeheke zimanî û navê wê wekî “*felsefeya fehlewiyatê*” guhartibû. Ji ber ku wê heyamê çî tiştê ku derheqê Aryayê, ziman, ayîn û çanda wê de bihata nivîsandin û bi zimanek ji zimanên aryayî bihata tomarkirin, navê wê yê naskirî “*fehlewiyat*” (pehlewîkî) bû.⁶⁸

1. Mantiqa kurdî di navbera “*Islah’ul-Mentiq*” û “*Neqd’ul-Mentiq*”ê de

Berhema Ebû Henîfeyê Dîneweriyî ya bi navê “*Islah’ul-Mentiq*”ê neketiye ber destê me; lê belê xebata qerase ya seydayê wî Ibn’us-Sikîti ya bi heman navî li ber destan e û wisan xuya dike ku “*mantiqa erebî ya pêşîn*” bi rêbaz û pirsgirêkên fesahet û belaxetê, ango rewanbêjiyê re mijûl bûye. Di rastiye de hem di serdema nezaniyê (cahiliyet, serdema berî îslamê) de hem jî di serdema belavbûna îslamê û destpêka xilafetê de ji kesê xweşaxêv û rastaxêv re “*fesîh*” û “*belîx*” dihate gotin; lê belê bi belavbûna mantiqa yûnanî re peyva “*mintîq*”ê (kesê ku li gorî rêbazên mantiqê nîqaşan dimeşîne) jî kete nava zimên. Lewre mirov dikare bibêje ku kurdên misilman ên pêşîn jî li ber bayê zanistên erebî bi mijarên fesahet û belaxetê re eleqedar bûbûn; her çiqas mebesta wan a rasterast ne fesahet û belaxeta zimanê kurdî be jî, bikaranîna zimanê kurdî wekî amûreke têgihîştina zimanê erebî zanyarên kurd neçar dikir ku her du zimanan berawird bikin, bi qasî erebî kurdî jî bizanibin ku wergereke devkî ya baş bikin. Divê bê zanîn ku bi vegirtina Arya, beşeke xaka Bîzansê û beşeke xaka Romayê (Endelûs û Îtalya) re ereban dest bi terikandina hinek taybetmendiyên xwe yên zimanî û çandî kir; wekî nimûne: wan pergala siyasî-leşkerî ya Aryayê bêjing kir û guhaste nava sazûmana xwe ya hozdariyê, jimareyên xwe (yên wekî 1, 2, 3, ...) bi jimareyên hindî (yên wekî ۳, ۲, ۱, ...) re guhert. Ji aliyekî din ve guherîna dengnasî, peyvnasî û hevoknasiya erebî pirsgirêka herî mezin a serdema pašîn a xilafetê û heyamên emewî û ebasî bû; lewre xelîfeyê çarem Eliyê kurê Ebû Talibî dest bi parastina reseniya zimanê erebî kir û rêbazên pêşîn ên rêzimana erebî danîn. Ji bo heman mebestê di heyama emewîyan de jî rastnivîsek ji bo Quranê hate têkûzkirin û çanda wê bi awayekî fermî hate parastin; ji ber ku di heyama pêşîn a nivîsandina Quranê de tenê 14 tîpên alfabe ya erebî hebûn, xalên li ser tîpan tunebûn û carinan 4-5 tîp bi heman şewazî dihatin nivîsandin (mînak: tîpên destpêkê yên “*ba*”, “*ta*”, “*sa*”, “*nûn*” û “*ya*”yê bi kêrtikekê dihatin nişandan). Di vê çarçoveyê de mirov dikare bibêje ku di serdema “*Islah’ul-Mentiq*”ê de zimanê kurdî jî wekî “*hevalê parê*” yê zimanê erebî dihate bikaranîn; dema ku mantiqê şûnpêya xwe li nava çand û zimanê erebî xurt kir, hemwelatîyên kurd ên dewleta erebî jî di bin siha wê guherîna de bala xwe da ser hatî-çûyiyên mantiqa yûnanî.

Bêguman ev guherîn û terikandina fesahet-belaxeta erebî ya kevneşopî bi serbestî sînorên dewleta erebî derbas nekirin û negihîşt dil û hinavê zimên; kesên mînanî Ibn Teymiyyê Heranî (1263-1328) yê kurdnijad li hemberî bayê mantiqa yûnanî li ber xwe dan, bertek û rexneyên tund pêşkêş kirin ku nimûneya herî berbiçav a berxwedana wî “*Neqd’ul-Mentiq*”a wî ye. Wî di xebat û fetwayên xwe de çand, ziman û mantiq-felsefeya wekî amraza dagirkeriyê bi nav dikir; lewre bi tundî hem li dijî materyalên çandî-zimanî yên rojavayî derdiket hem jî rexne li pûtperestiyê û dîne filehiyê digirt. Bi rastî dibe ku ev liv û tevgera wî xwe disperte sedemkareke mafdar a wê rojê jî; ji ber ku Kurdistan û tevahiya cîhana îslamî di bin gef û êrişên tatarên pûtperest û filehên rojavayî yên xaçperest de dinaliya. Divê bê zanîn ku beriya Ibn Teymiyyê çendek zanayên misilman bikaranîna

⁶⁶ Ji bo zanyariyên zêdetir li ser Bazanê kurê Sasanî bnr.: https://ar.wikipedia.org/wiki/بازان_بن_ساسان; dema gihîştinê: 25.09.2022; 08:39.

⁶⁷ Mehmûd Muhemmed Elî Muhemmed (1999), *El-Mentiq’ul-Îşraqiyyu ‘inde Şihabuddîn Es-Suhrewerdî, Misr’ul-Erebiyyetu li’n-Neşri we’t-Tewzî’*: Qahire, r. 32-34.

⁶⁸ Seyyed Hossein Nasr & Mehdi Aminrazavi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia, Volume I: From Zoroaster to ‘Umar Khayyâm*, I.B.Tauris & Co Ltd: London, c. 1, r. 1-2.

mantiqê wekî “*peywira dînî*” didît ku pêşengekî wan jî Xezalî bû; lê Ibn Teymiyeyî ev angaştan wan nepejirand û li hemberî wan radiwestiya. Di destpêkê de wî pêwistiya mantiqê pûç kir û diyar kir ku ev zanist mirovî nagihêjîne “*baweriya pêwist*”; lewre wî “*fitreta mirovî ya durist*” û “*wijdana dînî*” bi ser vê zanistê re girtin û çanda yûnanî (bi her du lingê wê yên pûtperest û fileh) dûrî kar û xebatên pratîkî yên misilmanan hesiband. Li gorî wî, mantiqa feylesofên yûnanî, sofiyan, zanayên “*ilmê kelamê*”, cihû û filehan mijara “*berawirdkirin*”ê (qiyas) berevajî dikin ku di rastiye de hêz û qabiliyeta qiyasê ya mirovî pêwistiyê bi perwerdehiyê nabîne; ji ber ku “*bingehê zanista ku tê de teqezî tuneye hîç û pûç e*”. Şêx Mustefa Ebdurraziq derbarê vê bertekê û berxwedana Ibn Teymiyeyî de dibêje ku “*heke berxwedana li dijî mantiqa yûnanî li ser rêbaza Ibn Teymiyeyî bihata berdewamkirin, dê mîrateyeke ramanî ya gelekî pêşketî derketa holê*”. Wîsan dixuye ku Ibn Teymiyeyî hem bal kişandiye ser pêwistiya çavkaniya zanistê hem jî mantiqa yûnanî wekî xebateke mirovî ya bê sînor û çavkanî hesibandiye; her wiha li hemberî wê zanistê çavkaniyên sereke yên wekî “*Quran, sunet, icma’ û qiyasa fitrî*” danîne; lewre bi teqezî gotiye ku duristî û aramiya hişê mirovî bi hînbûna mantiqê pêk nayê, dermanê sereke yê aloziya ramanî ya yûnanî “*pejirandina tewhîdê*” (baweriya bi yekîtiya Xwedê), “*baweriya bi tevahiya pêxemberan*” û “*baweriya bi roja dadweriyê ya qiyametê*” ye.⁶⁹

Hêjayî gotinê ye ku Dîneweriyî bi “*Islah’ul-Mentiq*”ê hewl daye ku movika piştan zimên bi keresteyên navzimanî xurt bike; Ibn Teymiyeyî jî bi çavkaniyên dînî xwezaya zimên parastiyê û bi “*Neqd’ul-Mentiq*”a xwe bereyeke têkoşer û berxwedêr li dijî mantiqa yûnanî ya hawirdekirî ava kiriye. Lêkolînerê iraqî Dr. Elî El-Werdî jî di lêkolîna xwe ya li ser “*Mantiqa Ibn Xeldûnî*” de balê dikêşe ser çendek zanayên ku li dijî mantiqa arîstoyî rawestiyane û derbarê taybetmendiya berxwedêr a Ibn Teymiyeyî de wiha dibêje: “*Cudahiya sereke ya di navbera Xezalî û Ibn Teymiyeyî de ew e ku gava gel ji ramanên Xezaliyî vekîşiya, bêhêvî bû û jiyana tenahiyê hilbijart; lê belê Ibn Teymiyeyî heta dawîya temenê xwe bi wêrekî li dijî şaşîyan rawestiya, beşdarî têkoşîna gel bû, ji bo dermankirina derd-kulên wan ên rojane zend-bendên xwe hildan, sala 702an a koçî li hemberî êrişên moxolî/tatarî şer kir û dijminên xwe tek birin. Di serdema Ibn Teymiyeyî de rexneya mantiqê gihiştê lûtkeyê; wî -wekî Xezaliyî- tenê rêbazên hişmendiyê û sedemkariyê (eqlaniyet û sebebîyet) rexne nekirin, wî bingehên mantiqê yên berawirdkirin û encamdayîne jî pûç kirin. Li gorî wî di ramanên mirovî de rastiya kesekî nedîşibîhiya rastiya kesekî din; wekî mînak: rêbazên dermankirinê yên pizîşkî li ba hemû pizîşkan ne yeksan e, rastiya pizîşkekî li ba yekî din şaşî ye.*”⁷⁰

2. Awirek li bingehê zimanî yê mantiqa kurdan a kevneşopî

Mantiqa kurdan a gelêrî-kevneşopî hê di zaroktiyê de bi awayekî devkî li bin hişê zarokî tê çikilandin ku ev mantiq jî bi awayekî xwezayî li ser bingehên zimanî-çandî tê avakirin; dema ku zarok hê nizane biaxive jî, çendek şablonên dengî di ber guhên wî re tîr derbaskirin. Bi gotineke din, newayên kurdî yên ahengdar bi riya xweşgotinok û loriyan li ber zarokî tîr xweşkirin; piştê ji bo zarokan ji demeke kurt zimanekî hêsan ê yekkîteyî tê afirandin û dema ku maweya bikaranîna vî zimanî diqede jî tê qedexekirin. Wekî mînak: piştî peyvên “*da*” (dayê) û “*ba*” (bavo), pêwistiyên zarokî yên xwarinê bi peyvên “*pifo*” û “*toto*” tîr dabînkirin; gava zarok li ser çendek fermanên baneşanî yên wekî “*ep*” (bixwe) “*çûç!*” (rûne), “*tiş!*” (bimîze), “*kix!*” (qirêj) tê perwerdekirin, êdî tîkiliya wî ya bi derdorê re dest pê dike. Piştî vê pêngavê jî bi vî zimanê hêsan hevok tîr afirandin û her ku diçe rêjeya peyvên tîr zêdekirin (“*ep ke!*” “*çûç ke!*”, “*tiş ke!*”, “*kix e!*”... “*pifo ep ke!*” “*vira çûç ke!*”, “*ewa kix e!*”). Divê bê zanîn ku piştî avakirina danûstandineke zimanî û hînbûna bilêvkirina rast “*maweya bikaranîne*” ya vî zimanê taybet diqede. Lewre di gotineke pêşyan de hatiye ku “*wexta zarok bû digot ‘hêk’, niha mezin bûye û dibêje ‘qaqê’*”; di rastiye de bi vê gotinê şewazê axaftinê yê kesekî gihiştî tîr rexnekirin ku di zaroktiya xwe de peyv wekî mezinan bi lîv kirine û di mezinahiya xwe de jî vegeriyaye xisletên zaroktiyê. Gava zarok digihiştê “*asta axaftina rast*” leza zimên bi riya zûgotinokan dihate zêdekirin; wekî mînak: bi riya hinek mamikên wekî

⁶⁹ Ibn Teymiyye (1951), *Neqd’ul-Mentiq*, Metbe’et’us-Sunnet’il-Muhemmediyyeh: Qahire, r. 16-17.

⁷⁰ Dr. Elî El-Werdî (1994), *Mentiqu Ibn Xeldûn*, Daru Kûfan: London, r. 57.

“hêklo mêklo, çarim çêklo, hestiyê kewê, ber bêderê, kew firî, mamo dirî”⁷¹ hêza jiberkirin û zû axaftinê ya zarokî dihate perçinkirin.

Li gorî vegotinên Mele Mehmûdê Bazîdiyî, zarokên heyama wî di destpêkê de li ser xwendina Quranê dihatin perwerdekirin û dûvre hînî zimanê erebî dibûn;⁷² bêguman di hînkirina zimanê erebî de “rêbaza jiberkirinê û wergerandina li ser kurdî” dihate bikaranîn, lewre zarokê kurd bi perwerdehiyeke berawirdkirî dest bi xwendinê dikir. Divê bê gotin ku di serdema Ehmedê Xaniyî de jî heman şewaz dihate bikaranîn û çendek materyalên perwerdehiya berawirdkirî peyda dibûn; ji xwe di Nûbihara Biçûkan de jî derbas dibe ku “wekî ji Quranê xilas bin, lazim e li sewadê çavnas bin”, ango piştî hînbûna Quranê ya rasterast (bêyî hînbûna wateya naveroka wê) serdema xwendin-nivîsandina zarokê kurd dest pê dikir.⁷³ Wisa dixuye ku kurdên serdema navîn bi alîkariya zimanê erebî fêrî “sewad”ê (xwendin-nivîsandin) dibûn û bi zanistan re dibûne çavnas.

Dibistanên serdema navîn wekî “medrese”yan dihatin binavkirin; xwendekarê medreseyê tenê bi perwerdehiya li ser zimanê erebî û zanistên dînî mijûl dibû; lê li hinek medreseyên navdar dîrok, bîrkarî, endazyarî, pizîşkî, dermansazî û kîmya jî dihatin xwendin. Perwerdehiya li medreseyê li ser du qonaxên bingehîn dihat parevekirin: Di qonaxa yekem de xwendekar bi navê “suxte”, di ya duyemîn de jî wekî “misteîd” dihatin naskirin. Suxteyan li ber destê misteîdan dixwend û guhdariya wan dikir; lê misteîdan hem suxte perwerde dikirin hem jî ligel karên xwe yê rojane dersên rûbirû ji seydayên xwe werdigirtin.⁷⁴ Zeynelabîdîn Zinar di berhema xwe ya bi navê “Xwendina Medresê” de diyar dike ku piştî pejirandina dînê îslame ta çarêka sisiyan a vê sedsala bîstî jî, xwendekar ji astên şagirtî, feqîtî, talibî û meletiyê re derbas dibûn; her wiha kurdan hertim giraniya xwe dabûye ser xwendina dînî û di medreseyên xwe de bi piranî zarokên xwe li ser zimanê erebî dane xwendin. Her çiqas ew xwendina Quranê, ya “serf û nehew”ê, ya “şerîet”, “hedîs”, “mantiq”, “felsefe”, “cebir” û hwd bi zimanê erebî dihatin kirin jî, dersdaran metnên heyî bi giştî werdigerandine zimanê kurdî û bi zimanê kurdî ders didane şagirdên xwe yê kurdziman. Her wiha çend pirtûken ku xwerû bi zimane kurdî bûn jî wekî ders didane xwendin. Divê bê aşkerakirin ku nivîskarên piraniya wan pirtûkên dersê yê bi zimanê erebî zanayên kurd bûne; ev rastî jî nîşaneyê wê yekê ku hewesa mele û feqîyan kurd zêde ji pirtûkên nivîskarên ereb re çênebûye. Ji aliyekî din ve, medreseyên Kurdistanê ji duh heta îro zimanê kurdî di rewşên ewqasî zehmet de bi serbilindî parastîye û li peşberî piştaftinê li ber xwe daye.⁷⁵

Di medreseyên kurdan ên kevneşopî de êpêcek berhemên li ser mantiqê derdikevin ber çavan ku mîrateyeke bi zimanê erebî ya kurdan e; her çiqas heta niha li kurdî nehatibin wergerandin jî, divê ev xebat di çarçoveya “mîrateya çandî ya kurdan” de bîr nîrxandin û senifandin. Mirov dikare nimûneyên herî naskirî yê vê mîrateyê wiha rêz bike: **Ebû ‘Eliyê Dînewerî** (m. 289 k./901 z.) “*Islah’ul-Mentiq*” (El-E’lam, 1/107), **Ebû Henîfeyê Dînewerî** (281-290 k./893-902 z.) “*Islah’ul-Mentiq*” (El-E’lam, 1/123), **Ibn Teymiye** (661-728 k. / 1263-1328 z.) “*Neqd’ul-Mentiq*” (Şezerat’uz-Zehab, 6/80-86; El-E’lam, 1/144), **Seyfedîne Amedî** (551-631 k./1156-1233 z.) “*El-Meaxiz’ul-Celiyyetu fi’l-Muaxezat’il-Cedeliyye*”, “*El-Xeraib we Keşf’ul-Ecaib fi’l-Iqtiranat’iş-Şertiyye*”, “*Şerhu Kitab’il-Cedeli li’ş-Şerîf El-Meraxî*”, “*Rumûz’ul-Kunûz*” (Meşahîr’ul-Kurd, 1/74; Şezerat’uz-Zehab, 5/144-145), **Ibn Heyder** (m. 1151 k./1738 z.) “*Hewaşin fi’l-Mentiq*” (El-E’lam, 1/37), **Tahayê Goran** (1231-1300 k./1816-1883 z.) “*Şerh’ul-Qism’is-Sanî min Kitab’it-Tehzîb fi’l-Mentiq*” (Hediyet’ul-‘Arifîn, 1/433), **Ûsivê Goran** (m. 1000 k./1592 z.) “*Risaletun fi’l-Mentiq*” (Xulasat’ul-Eser, 4/58), **Ûsivê Soran** (m. 1002 k./1594 z.) “*Haşiyetu Şerh’il-Qutbi li’ş-Şemsiyye*”, “*Haşiyet’ul-Fenarî li Qewli Ehmed*” (Meşahîr’ul-Kurd, 2/228; El-E’lam, 8/252), **Mela Eliyê Goran** (m. 1094 k./1683 z.) “*Haşiyetun ‘ela Şerh’iş-Şemsiyyeh li’l-Qutb*” (Xulasat’ul-Eser, 3/4; Hediyet’ul-‘Arifîn, 1/762), **Evdirehmanê Amedî** (m. 1190 k./1776 z.) “*Şerh’ul-Wuldiyyeti*

⁷¹ Editoryaya Beşa Çandê, Zûgotinok, bnr.: <https://xwebun1.org/zugotinok-14/>; dema gihiştinê: 21.08.2022; 05:11.

⁷² M. Mahmût Beyazîdî (1979), Adetên Kurdistanê, Den Haag, r. 18; ji bo nusxeyên înternetî bnr.: <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/3ZF1QGWPVH.pdf> û <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/TX73BNYK5Z.pdf>; dema gihiştinê: 21.08.2022; 05:27.

⁷³ Ehmedê Xani (1986), Nûbihara Biçûkan, Weşanên Roja Nû: Siwêd, r. 7.

⁷⁴ Evdillah Merdûx (1997), The Madrasa in Sunni Kurdistan, <https://iranicaonline.org/articles/education-vi-the-madrasa-in-sunni-kurdistan>; dema gihiştinê: 21.08.2022; 06:05.

⁷⁵ Zeynelabîdîn Zinar (1993), Xwendina Medresê, Weşanxaneya Çanda Kurdî: Stockholm.

fi'l-Mentiq" (Mu'cem'ul-Muellifîn, 5/146), **Evdislamê Mêrdînî** (1200-1259 k./1786-1843 z.) "*Xulasat'ul-Mentiq*" (Mu'cemu Musannifî'l-Kutub'il-Erebiyye, 273), **Mihemedê Amedî** (sedsala 12an a koçî/ 18an a zayînî) "*Seyf'un-Nutqi fi Ilm'il-Mantiq*" (Hediyyet'ul-Arifîn, 2/333; Mu'cem'ul-Muelifîn, 10/201), **Şêx Meirûfê Nûdehî** (1166-1252 k./1753-1838 z.) "*Feth'ul-Mewaqifi fi 'Ilm'il-Mentiq*" (El-E'lam, 7/105; E'lam'ul-Kurd, 30), **Ozman Sidqiyê Gordimî** (m. 1296 k./1879 z.) "*El-Wafiyetu fi't-Tesrîfi we'n-Nehwi we'l-Mentiq*" (Mu'cem'ul-Muellifîn, 6/256), **Evdirehmanê Qeredaxî** (1838-1917) "*Tuhfet'ul-Lebîb fi'l-Mentiq*" (E'lam'ul-Kurd, 119), **Şêx Nûredînê Şîrvanî** (1285-1361 k./1867-1936 z.) "*El-Felsefet'ul-Ilmiyyeh*", "*El-Felsefet'ul-Exlaqiyyeh*", "*El-Felsefet'ul-'Ulya*", "*El-Mentiq'ul-Cedîd*", "*El-Mentiq'ul-Qedîm*" (E'lam'ul-Kurd, 122-227; Mu'cem'ul-Muellifîn'el-Iraqiyyîn, 3/410), **Mihemedê Îspîrî** (1133-1194 k./1721-1780 z.) "*El-Fewaid'ul-Îsbîriyyeh*" (El-E'lam, 7/156), **Şêx Tahayê Sindî** (sedsala 13-14an a koçî) "*Şerhu Tehzîb'il-Mentiq*" (Meşahîr'ul-Kurd, 1/275-276), **Şêx Emerê Merdoxî** (1302-1355 k./1885-1936 z.) "*El-Haşiyetu 'ela Kitab'il-Burhan li'l-Kelbûnî*", "*Haşiyetun 'ela Risalet'il-Meqûlat*" (El-E'lam, 5/65; Mu'cem'ul-Muellifîn'el-'Iraqiyyîn, 2/244), **Evdilkerîmê Mideris ê Şehrezorî** (1323-1415 k./1901-2005 z.) "*El-Miftah*", "*El-Wereqat*", "*El-Ezîze*", "*El-Wecîhe*", "*El-Meqalat fi'l-Meqûlat'il-Eşre*" (Tarîxu 'Ulemai Bexdad, 442-444; Mu'cem'ul-Muellifîn'el-Iraqiyyîn, 2/314).⁷⁶

3. Dibistanên mantiqnasiyê yên kurdan

Lêkolîner Şakir Epozdemir dibistanên kevneşopî yên kurdan wekî "*medreseyên mîran*" û "*medreseyên neqşebendiyê*" polîn dike; lê belê gava mirov li gorî pêvajoya dîrokî û hînkirina zanistên mantiq-ramyariyê van dibistanan bisenifîne, çendek dibistanên sereke derdikevin ber çavan: "*Dibistana Dînewerê ya Rîşenasiyê*", "*Dibistana Sorewerdê ya Îşraqî*", "*Dibistana Sêwazê ya Îsagociyê*", "*Dibistana Heranê ya Rexneyî*", "*Dibistana Qeredaxê ya Hikmetê*" û "*Dibistana Bazîdê ya Çardeh Ilman*". Bêguman van dibistanan ne tenê fêrkarî û hîndekariya zanista mantiqê kirine; her wisan berhemên li ser mantiqê jî hilberandine, hinekên wan dijberiya mantiqê kiriye û bi vî awayî vegeyriyane dibistanên rexneyî.

Heke ev dibistan li gorî pêvajoya dîrokî bîn senifandin, Dibistana Dînewerê li pêş hemûyan e ku dawîya serdema emewî û destpêka serdema ebasî temsîl dike; di vê pêvajoyê de berawirdkirina zimanê erebî yê hevpar (ji bo tevahiya misilmanan) bi zimanê yûnanî re dest pê kiriye, geşedana zimanê erebî di bin ronahiya xebatên wergerandî de teşe girtiye û kurdan jî di perwerdehiya wergerkî ya wê çaxê de ji bo zimanê xwe "*faydeyê devkî*" ji wan werger, berawirdkirin û hilberînan wergirtiye. Di serdema Dibistana Sorewerdê de pêla neteweperweriyê ya pêkhatyên Dewleta Ebasî xurt bûye ku ereban ev pêla neteweperweriyê wekî nijadperestiya pêkhatyên ("*şu'ûbiye*") bi nav kiriye; di qonaxê de her pêkhatyekê hewl daye ku tayê teraziya zanistan ji bo berjewendiyên xwe yên neteweyî takêş bike. Lewre di ber bayê vê pêlê de Şehabedînê Sorewerdiyî jî ji mantiqa yûnanî û kevneşopiya aryayî dibistaneke serbixwe ava kiriye û navê wê felsefeya îşraqî/xusrewanî daniye. Mixabin dibistana wî ya îşraqî/xusrewanî rastî fetisandin û tepeserkirinê hatiye; her çiqasî berhemên hêja pêşkêş kiribin jî, ramanên wî yên neteweper ji aliyê eyûbiyan ve bi dilxweşî nehatine pêşwazîkirin û poşmaniya desthilatdaran a piştî kuştina wî jî bi kêrî tiştêkî nehatiye. Wisan dixuye ku mantiqa arîstoyî, bi taybetî jî "*Îsagocî*" ya Ebheriyî di serdema Dibistana Sêwazê de bi kêfxweşî hatiye pêşwazî kirin; lewre hanzûka li tevahiya Anatolya û Kafkasyayê belav bûye, piştî derbasî Trakya û Balkanê jî bûye. Di serdema Dibistana Heranê de cîhana misilmanan, bi taybetî jî Kurdistan û Arya rastî êrişên tatar û xaçperestan hatiye; di vê pêvajoyê de damezirînerê ramanî yê dibistana rexneyî Ibn Teymiyyeyî li dijî hemû raman û bîrdoziyên ne-erebî û der-îslamî şerekî dijwar daye destpêkirin, bi taybetî jî li dijî fileh û çanda yûnanî bertekeke tund nîşan daye. Wisan dixuye ku sedema sereke ya tundiya Ibn Teymiyyeyî ew bûye ku çanda yûnanî û nûnerên wê yên xaçperest wekî dagirker hesabandine, ew wekî êrişkarên li ser çanda îslamî pênase kirine û hewl daye ku wan bi tevahî bide rawestandî; her wiha civakê vegeyriyane ser bîngêhên wehy, şiroveyên nebawî û kevneşopiya dînî-ramanî ya berî pêla mantiq-felsefeyê avakirî. Di serdema

⁷⁶ Salih Şêxo El-Hesinyanî (2012), *Ulema'ul-Kurdi we Kurdistan, Rêveberiya Çap û Weşanê ya Wezareta Çand û Ciwanan: Duhok.*

Dibistana Qeredaxê de medreseyên Kurdistanê yên di navbera osmanî-sefewiyan de parçekirî hewl daye ku bi mezheba şafiî û rêbaza Xezaliyî kevneşopiya eyûbî vejîne; bi vê taybetmendîya xwe ji osmaniyên henefî û sefewiyên şîî veqete, her wiha ramanên Sorewerdî û Ibn Teymiyyeyî jî bêlayane û wekî mîrateyeke çandî biparêze. Di serdema Dibistana Bazîdê ya Çardeh Ilman de damezirînerê wê Mela Mûsayî hem dest avêtiye mîrateya zanyarên bazîdî yên beriya xwe, hem xwestiye rûgeha medreseyan vegehe ser pergala kevneşopî ya kurdan, hem jî naveroka dersan siviktir û zengîntir bike; lewre têgiha “*melayê duwanzdeh-ilmî*” kêm dîtiye û bi du zanistên nû (tecwîd û tesewif) têgiha “*melayê çardeh-ilmî*” guncayî dîtiye.

3.1. Dibistana Dînewerê ya Rîşenasiyê

Li gorî Ferhenga Dêhxudayî “*Dînewer bajarekî devera Cebelê, ango Kurdistanê ye ku nêzikî Qormisînê (Xormisînê) ye; gelek kesên navdar ji vê deverê ne. Dûrahiya wê ji Hemedanê bi qasî bîst û çend fersexan e û bi qasî çar menzilan jî dûrî Şehrezorê ye. Heke rûberê Hemedanê bikî sê paran, Dînewer bi qasî du parên wê ye; êpecek cureyên mêwe, sewze û rehekan lê peyda dibin û erdnîgariyeke avdar e. Niştecihên Dînewerê ji yên Hemedanê comerdtir in; Evdilahê Dînewerî (Ebû Muhemmed Ebdullah b. Muhemmed b. Wehb b. Bişr b. Salih b. Hemdan Ed-Dînewerî, miriyê sala 308an k.) xelqê vî bajarî ye. Li gorî Ansîklopediya Îslamî, di çavkaniyên suryanî de navê wê <Dînewer> e û avakirina bajêr vedigere serdema beriya îslamê. Ev bajar di serdema xelîfeyê duyem Emer kurê Xetabî de yek ji bajarên herî zengîn ên devera Hemedanê dihat hesabandin û di şerê Nehawendê yê sala 642an de radeştî misilmanan bûbû. Di serdema Muawiyeyî de wekî ku Nehawend bi navê <Maha Besrayê> (Mah’ul-Besra) dihat naskirin, Dînewer jî wekî <Maha Kûfeyê> (Mah’ul-Kûfe) dihat binavkirin (Divê bê zanîn ku peyva “Mah”ê tê wateya “Mad”ê û bi vî awayî bajarên Kûfe û Besrayê bajarên sereke yên erdnîgariya Medyayê bûne.⁷⁷). Guy Le Strange dinivîse ku bi qasî bîst û pênc kîlometryan li rojavaya Kengawerê bermahiyên Dînewera kevnare hene ku di sedsala çaran a koçî de paytexta xanedaneke serbixwe ya biçûk a bi navê Mîrgeha Hesnewiyeyê bûye û serokê wê yê kurd sala 369 k./979 z. miriye. Mîrgeha Hesnewiyeyê bi qasî 50 salî li wê deverê desthilatdarî û serwerî kiriye; dema ku ereban Arya zeft kiriye, saman û dahatên vê deverê jî ji bo alîkariya xelqê Kûfeyê û xanenişînên wê dihate terxankirin, lewre serdemekê navê Mah’ul-Kûfeyê li wî bajarî û navçeyên wê hatiye danîn. Ibn Hewqel di sedsala çaran a koçî de qala Dînewerê dike; rûberê wê bi qasî sêyeka Hemedanê û xelqê wê ji yê Hemedan têgihîştîtir dide nasîn. Meqdisî jî radigihîne ku <bazar û baxên wê yên baş ji her aliyê ve dorpeçkirî ne û mizgefta wê ya mezin yek ji avahiyên serdema Hesnewiyan e ku li çarşiya wê ya sereke ye; li banê mizgeftê gunbed û şaneşînek heye ku min ji wê avahiyê çêtir nedîtiye>. Dema ku Hemdulahê Mustewfiyî pirtûka xwe di sedsala 7an de nivîsandîye, Dînewer hin niştecih li bajarê kevnare hebûne; kêş û hewayê wê nerm bûye û wekî welatekî avdar gelek cureyên gênim û tiriyan lê hêşîn dibûne. Bajar di heyama emewî û ebasîyan de şên û zengîn bûye; lê piştê jî aliyê Tîmûrê Leng ve bi tevahî hatiye wêrankirin.”⁷⁸ Ev bajarê ku heyameke dirêj bûye navenda desthilatdarî û zanistê gelek zanyar derxistine ser dika dîrokê û perwerde kirine.*

Îcar serdema “*Dibistana Dînewerê ya Rîşenasiyê*” vedigere heyama **Ebû ‘Eliyê Dînewerî** (m. 289 k./901 z.) û **Ebû Henîfeyê Dînewerî** (281-290 k./893-902 z.) ku her duyan jî bi navê “*Islah’ul-Mentiq*”ê berhem nivîsandîne; her çiqas berhemên her duyan negihîştîbin destê me jî, xebata mamosteyê Ebû Henîfeyî yê bi navê Ibn’us-Sikîti nîşan dide ku xîmê vê ekolê li ser pîrsgirêkên dengnasî, peyvnasî, rîşenasî û watenasiyê hatiye avakirin. Wisan e, dibistana Dînewerê jî rengvedaneke kurdî ya dibistanên Besra, Kûfe û Bexdayê ye; her wiha pîrsgirêkên civaka ebasî ya wê serdemê çareser dike ku rastî pêleke feramûşbûna zimanî hatibû. Ibn’us-Sikîti di beşa yekem a vê xebatê de behsa çend mijarên zimanê erebî dike û li ser rayek, kêş û watenasiya lêkerên erebî radiweste. Di beşa duyem û sêyem de jî li ser mijarên ferhengsaziyê disekine û di cihên tenîsk de gavan diavêje nava zimannasiya erebî; -bêyî ku termînolojiyekê diyar bike-, rêbazên dengnasiyê

⁷⁷ Ji bo agehiyên berfirehtir derbarê Dînewerê de bnr.: [https://fa.wikipedia.org/wiki/دینور_\(شهر_باستانی\)](https://fa.wikipedia.org/wiki/دینور_(شهر_باستانی)); dema gihiştinê: 07.09.2022; 00:26.

⁷⁸ Dêhxuda, Ferheng, bi sernavê Dînewerê; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/155940/دینور>; dema gihiştinê: 07.09.2022; 00:03.

nîqaş dike û mînakên xwe ji ayet, hedîs, gotinên pêşyan ên ereban û helbesta erebî werdigire, wihareng e çewtiyên zimanî yên berbelav sererast dike. Her çiqas mebest û taybetmendîya sereke ya “Dibistana Dînewerê ya Rîşenasîyê” parastina zimanê erebî ji pêlên guherandin û pişaftinê be jî, kurdan ji van xebatan sûd û nimûne wergirtiye; bi sayeya van xebatên zanistî li dijî pişaftinê li ber xwe daye û zimanê kurdî parastîye.

3.2. Dibistana Sorewerdê ya Îşraqî

Bajarokê Sorewerdê jî di Ferhenga Dêhxudayî de derbas dibe ku gundekî navçeya Qeydarê ya bi ser Zenganê ve ye; navenda wê navçeyê jî dikeve nava gelî û qûntarên başûrî yên çiyayê Qeydarê. Ev dever ji 25 wargehên mezin û biçûk pêk tê û roja îroyîn nêzîkî 12 hezar akincihên wê hene; navenda vî gundî bajarokê Kersefê ye û berê bajarekî biçûk bûye.⁷⁹ Lê belê Wikipediya farsî diyar dike ku Sorewerd bajarokekî bi ser bajarê Xodabandeyê yê parêzgeha Zenganê ye, gelheya wî bêhtir 7 hezar kesî ye û bi qasî 24 klometryan dûrî bajarê Qeydarê ye. Sorewerd ji aliyê erdnîgariyê ve dikeve başûrê bajarê Germavê û rojavaya bajarê Bîcarê yê Kurdistanê. Xelqê Sorewerdê misilmanên şîî ne û bi tirkîya azerîkî diaxivin. Sorewerd heta sala 1387an k.h. gund bûye û piştî wekî bajarok hatiye pejirandin. Ji navdarên Sorewerdê çar nav li pêş in: **Şehabedîne Sorewerdî** (549-587 k./ 1154-1191 z.): feylesofê navdar ê bi nasnavên “Şêxê Îşraqê”, “Şêxê Kuştî/ Meqtûl” û “Şêxê Şehîd”; **Şehabedîn Emerê Sorewerdî** (542-632 k.): yek ji navdartinên şêxên sofîtiyê; **Eb’un-Necîbê Sorewerdî** (563-490 k.): yek ji şêxên sûfî yên sedsala 6an a koçî, hiqûnqas û şîretbêjê mezheba şafîî; **Ehmedê Sorewerdî** (645-741?): yek ji xweşnivîsên navdar ên serdema îlxaniyan û şagirtê Yaqûtê Muste’samî ye. Ji destkariyên deverê xalîçe û carcîm navdar in; her wiha keledoş û avgoşt jî du xurekên wê yên naskirî ne.⁸⁰ Li aliyê din, Wikipediya erebî jî diyar dike ku Sorewerd bajarokekî nêzîkî Zenganê yê bakurê rojavaya Îranê ye di nava sînoren herêma Medyaya kevnare de ye. El-Istexrî (m. 346 k.), Ibn Hewqel (m. piştî 367 k.), Yaqût El-Hemawî (m. 626 k.) û Ebû’l-Fîdayî (m. 732 k.) ragihandiye ku Sorewerd dikeve devera El-Cibalê/Kurdistanê; rojhilat û başûrê Kurdistanê nêzîkî sêyeka çar parên vê devera çiyayî pêk tînin û Sorewerd jî li rojavaya vê herêmê ye ku dikeve bakurê Şehrezorê yê li ser sînoren Herêma Kurdistanî Iraqê yên bi Îranê re. Ibn Hewqelî di pirtûka xwe ya bi navê “Sûret’ul-Erd”ê (r. 314) de Sorewerda ku dişibihe Şehrezorê wiha pênase kiriye: “*Ji aliyê lawanî û konfora jiyane, pêwendiyên piralî û bedewiya şunwarê ve deverêke bibereket e, di rewşeke xweşhal de ye, xwediyê dûmenêke xweşik e û kurd lê serwer in.*” Gelheya wê ji 6 hezar kesî zêdetir e.⁸¹ Ji aliyekî din ve, Ansîklopediya Îslamê agehiyên berfirehtir dide û kurdbûna vî gundî dipeyitîne: “*Erdnîgarên misilman ên serdema navîn <Sorewerd>ê wekî bajarokekî parêzgeha Cîbalê, ango Kurdistanê bi nav dikin ku dikeve başûrê Sultaniyeya li ser riya Hegmedan-Zenganê. Li gorî Istexriyî, ev rê bihura herî kurt bûye ku ji Kurdistanê diçûye Azerbeycanê û bi gelemperî di heyama aştiyê de dihate bikaranîn; lê di heyamên aloziyên siyasî de rêwîyan li şûna wê riya dirêjtir a bi ser Qezwînê re hildibijartîye. Ibn Hewqel di bareya her du riyan de agehiyêke berovajî vê yekê nivîsandîye: <Ji ber ku kêş û hewaye Sorewerdê her wekî deverên bilind sar bû; ji bilî dext û hin mêweyên hûrik, ji aliyê çandiniyê ve ne adan bû û zêde berhem jê nedihat>. Di sedsala 10an a ku Ibn Hewqelî ev agehî nivîsandîne, Sorewerd bajarokekî kurdan bûye ku endamên mezheba xaricî lê dijiyan; ev bajarê bi dîwaran dorpêçkirî piştî ji aliyê moxolan ve hatiye wêrankirin û piraniya niştecihan ji bajêr koçber bûne. Hemdullahê Mustewfî Sohrewerda sedsala 14an tenê wekî gundekî biçûk bi nav dike ku çendek gundên tataran jî li*

⁷⁹ Muhemmed Mihryar (1379 k.h.), “Suhr, Suhran, Suhr û Fîroz, Suhrewer”, Vîjenameyê Isfahan, r. 36-37; ji bo nusxeya înternetî bnr.: [http://ensani.ir/file/download/article/20110209120309-%C2%A0%20\(168\).pdf](http://ensani.ir/file/download/article/20110209120309-%C2%A0%20(168).pdf); dema gihiştinê: 07.09.2022; 01:43.

⁸⁰ Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: <https://ar.wikipedia.org/wiki/سهرورد>; dema gihiştinê: 09.09.2022; 13:45.

⁸¹ Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: <https://fa.wikipedia.org/wiki/سهرورد>; dema gihiştinê: 09.09.2022; 13:45.

dorberên deverê hebûne.”⁸² Ji zanyariyên berdest wisan dixuye ku Sorewerda serdema kurdan bi çalakiyên softîyê ve navdar bûye û vê rewşê bi qasî çend sedsalan berdewam kiriye.

Îcar damezrînerê “*Dibistana Sorewerdê ya Îşraqî*” yek ji mezintirîn feylesofên dîroka Kurdistanê Şehabedînê Sorewerdî ye ku “*hikmeta xusrewanî ya Aryaya kevnare*” vejandiyê; her wiha demeke dirêj li ser rêbaz û hûrgiliyên mafnasiyê xwendiyê û helbestvan jî bûye. Şêxê Îşraqê çendek dîtinên nû li mantiqê zêde kirine ku di mantiq û felsefeya “*Gerokan*” (“*Peripatos*”/“*Meşşaiyyûn*”) a yûnanî de nayên dîtin. Ew van dîtinên xwe wekî “*rêbazên ronîkirinê yên mantiqê*” bi nav dike; lê belê wî beşên mantiq û felsefeya Gerokan jî qebûl kiriye û di beşa yekem a pirtûka “*Hikmet’ul-Îşraq*”ê amaje bi wê yekê kiriye. Wî di destpêka çendek pirtûkên xwe de (“*El-Mutarahat*”, “*Et-Telwîhat*”, “*El-Lemehat*” û “*Hikmet’ul-Îşraq*”) behsa mantiqê kiriye; di her sê pirtûkên pêşîn de bi awayê kevneşopiya Gerokan mijarên mantiqê nirxandine, lê di “*El-Mutarahat*”ê de mijarên wî yên mantiqê cihêreng, berfirehtir û xwedî aliyekî dîrokî ne. Ji aliyekî din ve, ew di her sê pirtûkên pêşîn de bi Gerokan re li hev dike, lê armanca wî ya ji “*Hikmet’ul-Îşraq*”ê ew e ku rêbazên mantiqê bi awayekî pir kurt rave bike; her wiha wî ramanên Ibn Sînayî yên derbarê “*hikmeta rojhilatî/aryayî*” de derxistine ber bazara rewşenbîriyê û bi vê taybetmendiya xwe bûye vejînerê “*softgeriya aryayî*” û afirînerê “*hikmeta xusrewanî*”.⁸³ Bêguman Sorewerdî serokê platonîstên cîhana misilmanan e; lê wî bi xwe navê felsefeya xwe daniye “*hikmet’ul-îşraq*” (bi kurdî: “*şarezatiya ronahiyê/felsefeya ronakbîriyê*”, bi latînî: “*aurora consurgens*”), wateya “*hilhatin û çirûsîna rojê*” lê bar kiriye û bi vê taybetmendiya xwe, hêja ye ku wekî “*pêşengê misilman ê rewşenbîrên kurdan*” were binavkirin. Divê bê gotin ku ev ramana wî ne felsefeyeke platonî ya taybet e; lê belê pêkhatyê ramanên Platon, Arîstoteles, Neoplatonîstan, Zerdeşt, Hermes, efsaneya Thoth û ramanên sofiyên misilman ên pêşîn e.⁸⁴ Di vê çarçoveyê de dibistana îşraqî ne saziyê perwerdehiyê ya gelemperî ye; lê dibistaneke rewşenbîriyê ya gerdûnî ye ku pêşengî li gelek ramanên sofiyane û rewşenbîrane kiriye. Ji ber ku “*Dibistana Sorewerdê ya Îşraqî*” hem aliyekî felsefeyî hem jî aliyekî sofiyane dihewîne; li milê felsefeyî, bi çalakî û qabiliyetên hişê mirovî bawer dike, lê hişê mirovî wekî çavkaniya yekane ya zanîne nabîne. Li milê softîyê jî, ev dibistan baweriyê bi “*keşf*” (“*vedîtina bi riya îlhamê*”), “*şuhûd*” (“*têgihiştina bi riya dilî*”) û “*hikmet’ul-îşraq*”ê (“*felsefeya ronakbîriyê*”) tûne, wihareng vê baweriyê jî wekî asta herî birûmet û herî bilind a zanîne dipejirîne.⁸⁵ Di encamê de mirov dikare bibêje ku Sorewerdiyî gazî berhevkirin, bêjîngirin û nirxandina “*hikmeta zewqî ya îşraqê*” û “*hiqmeta lêkolînî ya yûnanî*” kiriye; her wiha bi helandin û bihujandina her du felsefeyan ramanê xwedî-esalet sêwirandiyê. Li gorî bîr û baweriyên wî, kesê ku li bilindkirina asta ramana mirovî digere, divê hem ramana xwe li ser bîngê zanîst û felsefeyê ava bike hem jî di dil û hişê xwe de asta xwe ya giyanî berz bike ku bigihêje armanca xwe ya dawîn.⁸⁶

3.3. Dibistana Sêwazê ya Îşagociyê

Ji destkeftiyên arkeolojiyê diyar dibe ku di sedsala 17an BZ de beşa başûrî ya Sêwazê di nava sînorên Hîtiyan de bûye û di serdema Dewleta Hîtiyan a Dereng de bi navê xwe yê “*Tilgarimmu*” hatiye naskirin. Sêwaz di sedsala 8an BZ de ji aliyê Kîmerî û Sakayîyan ve hatiye dagirkirin; lê di destpêka sedsala 6an BZ de ketiye bin desthilatdariya Medan (695-550 BZ) û di nîveka heman sedsalê de jî ketiye bin desthilatdariya Hexamendişan (550-332 BZ). Piştî demeke

⁸² C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs & G. Lecomte (1997), *Encyclopaedia of Islam: A dictionary of the geography, ethnography and biography of the Mohammedan peoples*, Brill: Leiden, c. 9, r. 777-778; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

<https://archive.org/details/EncyclopaediaDictionaryIslamMuslimWorldEtcGibbKramerScholars.13/09.EncycIslam.NewEdPrepNumLeadOrient.EdEdComCon.BosDonHeinLec.etc.UndPatUA.v9.San-Sze.Leid.EJBrill.1997./page/n1/mode/2up>; dema gihiştinê: 07.09.2022; 03:04.

⁸³ Muhemmed Fenayî Eşkûrî (edîtor, 1390 k. h.), *Deramedî ber Tarîxê Felsefeyê Îslamî, Sazûmanê Mutaleê o Tedvînê Kutubê Ulûmê Insaniyê Danişgahha (Semt)*, c. 2, r. 114.

⁸⁴ Muhammedreza Feşahî (2008), *Aristoyê Bexdad: ez eqlê yûnanî be wehyê quranî, Intişaratê Karvan*: Tehran, r. 33.

⁸⁵ Ji bo agehiyên zêdetir bnr.: Suhrewerdî: Şehabê Cavîdanê Asmanê Hikmet o Felsefe, https://farsi.iranpress.com/iran-i88622-فلسفه_و_حکمت_آسمان_حاوَدان_شهاب_سهروردی; dema gihiştinê: 09.09.2022; 15:54.

⁸⁶ Mehmûd Muhemmed Elî Muhemmed (1999), *El-Mentiq’ul-Îşraqiyyu ‘inde Şihabuddîn Es-Suhrewerdî, Misr’ul-Erebiyyetu li’n-Neşri we’t-Tewzî’*: Qahire, r. 32-34.

kin a desthilatdariyê, di nivê duyemîn ê sedsala 4an BZ de bi Padîşahiya Makedonî ya Îskenderê Mezin ve hatiye girêdan (332 BZ); lê di sala 17an PZ de tevî hemû Kapadokyayê Sêwaz jî ketiye bin desthilatdariya Komara Romayê (395 BZ). Di vê serdemê de ji bo demine kurt Sêwaz ketiye destê Eşkaniyan (Partan) û Sasaniyan; lê di serdema Bîzansiyan de devereke parêzgeha Ermenîstanê û di sedsala 12an de jî parêzgeheke bi navê xwe yê niha Sêwaz bûye (395-1152).⁸⁷ Li gorî pisporê dîroka Bîzansê A. H. M. Jonesî, cara pêşîn ev bajar ji aliyê fermandarê romayî Gnaeus Pompeius Magnus ve bi navê “*Megapolis*” hatiye damezrandin; lê piştî belavbûna filetiyê (xristiyaniyê) keşeyekî bi navê “*Sebaste*” li vê deverê jiyaye û navê wî li ser bajêr maye.⁸⁸ Îcar Qeyserê bîzansî Justinianê Yekem di sedsala 6an de li dora bajêr bedeneke (dîwar) zexm daye lêkirin; her wiha Ferhenga Oxfordê ya Bîzansê jî diyar dike ku di sala 908an de ji aliyê îdarî ve rewşa Sêwazê “*devera sînori ya xurtkirî*” (bi latînî: “*kleisoura: qereqola devera dûr*”) bûye û di sala 911an de wekî parêzgeha (theme) hatiye destnîşankirin.⁸⁹ Çavkanî dibêjin ku Qeyser Basilê Duyem di destpêka salên 1020î de li şûna devera Vaspûrakanê herêma derdora Sêwazê beşişandiyê Qral Seneqerîm Ardzrûniyê ermenînijad; piştî vê bûyerê bi hezaran hevalbendên wî yên ermenînijad li bajêr bi cih bûne.⁹⁰ Diyar e ku xurtkirina bedenên bajêr û damezrandina wê wekî parêzgeha têra parastina wê nekiriye; ji ber ku ev bajar, ango qereqola dûr a bîzansî sala 1059an ji aliyê tirkan ve hatiye talankirin.⁹¹ Di meha tebaxê ya heman salê de leşkerên mîrên cuda li ber bajarê bêdîwar kom bûne û di destpêkê de dudil bûne ku dest bi talanê talan bikin; ji ber wan qubeyên çend dêrên xiristiyên ên bajêr wekî konên kampên leşkerî hesibandine. Dema ku wan fêr kiriyê ku bajar bêparastin e, wan bi qasî heşt rojan Sêwaz agirdadayî kiriye; beşeke mezin a akincihên wê qetil kirine û gelek kes jî dîl girtine.⁹² Sêwaz piştî şerê Melazkurdê yê sala 1071ê ketiye destê Xanedana Danişmendî (1071-1174) ku dîroknasê bîzansî Nicetas Choniates mîrê yekem ê vê xanedanê Danişmend Qazî wekî endamekî xanedana eşkanî ya kurd pênase dike.⁹³ Ji aliyekî din ve, “*Danişmendname*” ya wê serdemê diyar dike ku navê wî yê rastîn Mîr Ehmedê Meletî ye, navê bavê wî Eliyê Mizrabî ye û diya wî keça serwerê Meletiyeyê Mîr Emer e; dema ku bi Siltan Turasanê neviyê Betal Qaziyî re dibe heval, hem ji wî fêrî şûrbaziyê dibe hem jî li ba zanayan zanistên îslamî dixwîne. Bi vî awayî di demeke kurt de dibe alim û ji ber vê sedemê navê wî danîne “*danişmend*”, ango “*zana*”.⁹⁴ Di sala 1174an de bajar ji hêla mîrê selçûqî Kiliçarlanê Duyem ve hatiye dagirkirin û digel paytext Konyayê wekî paytextê duyem hatiye bikaranîn. Divê bê gotin ku di serdema Selçûqîyan de Sêwaza li ser riya hevrişimî vejeriyaye navendeke giring a bazirganiyê; her wiha lê kelehek hatiye jenîn û saziyên perwerdehiya îslamî (mizgeft û medrese) hatine avakirin. Her çiqas sûrên bajêr di sala 1221ê de ji aliyê Siltan Elaedîn Keyqubadê Yekem ve hatibin tamîrkirin jî, piştî demeke kurt êrişên moxolan dest pê kiriyê û di heyama şerê Kosedaxê yê sala 1243an de Sêwas jî tevî axa selçûqîyan ketiye destê moxolan. Ji jînenîgariya Esîredînê Ebheriyî dixuye ku di serdema êrişên moxolan de li Şamê bûye; di heyama selçûqîyan de çûye Sêwazê û dersên mantiqê dane. Bêguman wî di vê geşt û gerê de “*Îsagocî*” ya xwe jî daye nasandin û ev xebata wî piştî bûye pirtûka dersê ya danişmendî, selçûqî û osmaniyan. Ji bo ku pirtûka “*Îsagocî*” yê ya Ebheriyî bandoreke xurt li ser medreseyên Sêwazê û beşeke Kurdistanê kiriye, ji wir jî derbasî Konyaya Anatolyayê bûye, her wiha piştî li Trakya, Balkan û Kafkasyayê jî belav

⁸⁷ Ji bo agehiyên berfirehtir bnr.: <https://ku.wikipedia.org/wiki/Sêwas>; dema ghiştinê: 12.09.2022; 00:02.

⁸⁸ Arnold Hugh Martin Jones (1971), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, r. 159.

⁸⁹ Alexander Kazhdan (edîtor, 1991), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, r. 1861-1862.

⁹⁰ Mesrob K. Krikorian (1977), *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge and Kegan Paul, r. 53.

⁹¹ John H. Rosser (2012), *Historical dictionary of Byzantium*, Scarecrow Press: Maryland, r. 425

⁹² Speros Vryonis (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, r. 155; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://www.scribd.com/doc/39065646/Vryonis-Decline-of-Medieval-Hellenism-in-Asia-Minor>; dema ghiştinê: 12.09.2022; 04:28.

⁹³ Nicetas Choniates (1673), *Historia (Histoire de Constantinople V)*, wergêr: M. Cousin, Paris; her wiha bnr.: <https://iranicaonline.org/articles/danesmand-amir-gazi-taylu-gms-tigin-ahmad-or-mohammad-danesmand-d>; dema ghiştinê: 12.09.2022; 01:10.

⁹⁴ Ahmet Yaşar Ocak (1993), *Danişmendname*, TDV Ansiklopedisi, c. 8, r. 478-480; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/danishmendname>; dema ghiştinê: 12.09.2022; 04:48.

bûye.⁹⁵ Em ê jî di çarçoveya vê gotarê de tenê behsa “Îsagocî”yê û nivîskarê wê Şêx Esîredînê Ebherî û taybetmendiyên “Dibistana Sêwazê ya Îsagociyê” bikin.

Îcar “Îsagocî”ya Porphyriosî berhemeke derheqa mantiqê de ye ku sedsalên 4-5an ji yûnanî bo latînî û suryaniyê hatiye wergerandin; piştî dused salî jî li zimanê erebî hatiye wergerandin û li cîhana misilmanan kevneşopiyeye îsagociyan dest pê kiriye. Piştî serdema Helenîstîk û Patrîstîk li ser vê berhemê gelek lêkolîn, kurtasî û şirove hatine amadekirin; di pêvajoya dîrokê de digel “Organon”a Arîstotelesî bûye yek ji metnên giring ên lêkolînên mantiqê. Her wisan di nava misilmanan de jî zanayên wekî El-Kindî (m. 866 z.), Ehmed b. Et-Tayyib Es-Seraxsî (m. 896 z.), Ebûbekr Mihemed b. Zekerîya Er-Razî (m. 925 z.), Ebû'l-Ferec b. Et-Tayyib (m. 1020 z.), Meta b. Yûnus (m. 940 z.), Ibn'ul-Xemar (m. 942 z.), Farabî (m. 950 z.), Ixwan'us-Safâ, Ibn Sîna (m. 1037 z.) û Şêx Esîredînê Ebherî (m. 663 k./1265 z.) li ser “Îsagocî”yê lêkolîn, kurtasî û şirove nivîsandine.

Li ser hûrgiliyên jînenîgariya damezrînerê “Dibistana Sêwazê ya Îsagociyê” Şêx Esîredînê Ebheriyî çend ewrên gurgurok hene. Divê bê gotin ku carinan dereweke li ser navê zanistê bi salan dezgehên zanistî mijûl dike; mijara nijada Esîredînê Ebheriyî û jînenîgariya wî jî babeteke hêjayî zelalkirin û lêkolînê ye ku me rastiya wê derxistiye ber ronahiyê. Wekî mînak: Mehmet Sadettin Aygenê tirknijad bajarê “Ebher”ê yê naskirî wekî gundekî Afyonê yê bi navê “Eber”ê dide nasandin û rasterast wî dike tirknijad.⁹⁶ Îcar gava mirov li çavkaniyên kurd, aryayî û biyaniyan dinihêre, derdikeve holê ku bajarekî kurdan ê resen e, di serdema selçûqiyên de rastî pişaftinê hatiye û roja îroyînê dî cil û bergêkî azerî wergirtiye. Di rastiye de Esîredînê kurê Emer yek ji zanyar û feylesofên navdar ên sedsalên 6-7an k./ 12-13an z. ye . Li gorî hinek çavkaniyan, li Ebhera di navbera Zengan, Qezwîn û Hemedanê de hatiye dinyayê, lê belê ramana serdest ew e ku her çiqas binemala wî ji Ebherê be jî li Mûsilê ji dayik bûye; di zarokatiya xwe de fêrî zanistên bingehîn ên zimanî-ramanî û yê îslamî bûye. Lêkolîner Huseyîn Sarioglu yî gotiye ku nasnava wî ya wekî “Semerqendî” nîşan dide ku ew bi xwe yan jî bav û kalên wî bi eslê xwe ji Semerqenda Asyaya Navîn hatine, bi ihtîmaleke mezin ji hoza Ebherê ne;⁹⁷ di rastiye de kevneşopîya nasnavan a wê serdemê nîşan dide ku nasnava “El-Ebherî” li pêş “Es-Semerqendî” hatiye bikaranîn û ev jî tê wê wateyê ku demekê li wir jiyaye, ne ku bi eslê xwe ji wir e. Ji ber ku bajarê Ebherê di dirêjahiya dîrokê de wekî bingeha hozeke kurd a resen e; çavkaniyên berdest destnîşan didin ku Ebher di serdema sasanîyan de ji aliyê Xanedana Mihranî ve hatiye rêvebirin û navdarekî wê hozê jî Behramê Çopîn ê kurd e.⁹⁸ Lewre bi ihtîmaleke mezin Şêx Esîredînê Ebherî kurd e; ji ber ku xêncî wî herî kêr pênç zanayên kurd ên bi nasnavên “El-Ebherî” hene ku Salih Şêxo El-Hesinyaniyî navên wan di ferhenga navdarên kurd (“Ulema’ul-Kurdi we Kurdistan”) de kişandine û ev zanyarî ihtimala navbihurî xurttir dikan: **Ebdulwahid b. Hesên b. Mihemed El-Ebherî** (sedsala 4 k./10 z.; r. 285), **Ceifer b. Mihemed b. Hisên El-Ebherî** (m. 428 k./1036 z.; r. 138), **Hisên b. Ebdurrezzaq b. Hesên El-Ebherî** (sedsala 5 k./11 z.; r. 166), **Ebdulmuhsin b. Ebî'l-Emîd b. Xalid El-Ebherî** (556-624 k./1151-1225 z.; r. 280), **Ebdulwasi' b. Ebdulkafî El-Ebherî** (599-690 k./1202-1291 z.; r. 287).⁹⁹ Îcar derbarê astên perwerdehiya Ebheriyî de agehî kêr in; tê texmînkirin ku wî perwerdehiya seretayî li Mûsilê dîtiye û paşê ji bo berdehamkirina xwendina xwe çûye navendên zanistî-çandî yê li Xoresan, Bexda û Hewlêrê. Li gorî Ibn Xelikanî, Ebheriyî di xortaniya xwe de ji bo hînbûna mantiq, felsefe, fiqh û tefsîra Quranê li ber destê zanayekî kurd ê mûsilî Şêx Kemaledînê Ênis (m. 639 k./1242 z.) xwendiyê, piştê li Medreseya Bedriyeyê ya Mûsilê wekî alîkarê wî kar kiriye; lê belê hinek çavkanî diyar dikan ku ketiye xizmeta Îmam Fexredînê Raziyî

⁹⁵ Abdulkuddus Bingol (1994), Ebherî Esîruddîn, TDV Islam Ansiklopedisi, c. 10, r. 75-76; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebheri-esiruddin>; dema gihîştinê: 12.09.2022; 02:04.

⁹⁶ M. Saadettin Aygen (1985), Büyük Filozof Esirüddin Ebherî, Afyon, r. 6-7

⁹⁷ Huseyîn Sarioglu (2007), Abharî: Athîr al Dîn al Mufađđal ibn 'Umar ibn al Mufađđal al Samarqandî al Abharî, bnr.: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-0-387-30400-7_9; dema gihîştinê 01.09.2022; 04:21.

⁹⁸ Ji bo dîroka Ebherê bnr.: <https://fa.wikipedia.org/wiki/اِبهر>; ji bo dîroka Mihraniyan bnr.: https://fa.wikipedia.org/wiki/خانداَن_مِهراَن; dema gihîştinê 01.09.2022; 04:47.

⁹⁹ Salih Şêxo El-Hesinyanî (2012), Ulema'ul-Kurdi we Kurdistan, Rêveberiya Çap û Weşanê ya Wezaretê Çand û Ciwanan: Duhok

(m. 606 k./1210 z.), pêşiyê bûye bûye şagirtê wî û sala 1248an jî li Medreseya Şerefiyeyê ya Bexdayê ders dane.¹⁰⁰ Her wiha bi Xoce Nasiredînê Tûsî re bûye hevnas, her duyan ji hev re name şandine û Tûsiyî gelekî pesna wî daye.¹⁰¹ Her çiqas Ebherî li Mûsilê jiyabe û navdar bûbe jî, sala 626an k./ 1228an z. li Hewlêrê niştecîh bûye; her wiha sala 651ê koçî çûye Şamê, bûye hevnasê Mîr Mihyedînê kurê Şemsedînê Cizîriyî, çendek berhemên xwe diyariyî wî kirine û rastî eleqedariya vî mîrê kurd hatiye. Divê bê gotin ku Ebherî hem li Anatolyayê geriyaye hem jî çendekê li Sêwazê jiyaye; lê belê di dawiya temenê xwe de vegeyriyaye welatê xwe û sala 663an k./1265an z. li Şebîsterê miriye.¹⁰² Wî derbarê felsefe, bîrkarî û endazyariyê de çendek berhem nivîsandine; her wiha li ser mantiqê jî du xebatên wî yên wekî “*Îsagocî*” (Destpêka Mantiqê) û “*Et-Tehzîbu fî'l-Mentiq*” hene.

Hêjayî gotinê ye ku “*Îsagocî*”ya Ebheriyî bi watenasiyê (delaleta peyvê) dest pê dike û wateyê li ser sê beşan pareve dike: “*wateya giştî*”, “*wateya parkirî*” û “*wateya pêwîst*”. Wekî mînak: her peyveke hevoka “*Mirov zindiyekî hişmend e.*” wateyekê dide. Li vir wateya peyva “*mirov*”î giştî ye, ji ber ku hemû cureyên mirovan dikevin ber vê peyvê; lê belê wateya peyva “*zindî*” parkirî ye, ji ber ku ev taybetmendî di navbera mirov û ajalên zindî de hatiye parvekirin, bi gotineke din hem mirov hem jî ajal zindî ne û dikevin ber vê pênasîkirinê. Her çî ku wateya peyva “*hişmend*”î ye wekî pêwîstiyê mirovbûnê ye ku tenê nîfşê mirovan xwediyê hişekî (ne ku mêjîyekî) û şîyanên hizirînê ye. “*Îsagocî*” piştî cureyên peyvên şîrove dike; li gorî wê peyv an “*xwerû*” ne yan jî “*pêkhatî/hevedudanî*” ne. Wekî mînak: peyva “*mirov*”î xwerû ye, her parçeyek an jî kîteyê wê delaletî ser tevahiya peyvê nake; lê belê herî kêr parçeyekî peyva “*mêrkuj*” a pêkhatî û her du parçeyên peyva “*pîremêr*”î ya hevedudanî watedar in. Peyvên xwerû jî di navbera xwe de dibin du paran: “*giştî*” û “*taybet*”; dîsan gava tu dibêjî “*mirov*” ev peyv xwediyê wateyê giştî ye û hemû cureyên mirovan dikevin ber vê peyvê (mirovê pişthotik, çêrmsor, qemer, çavbeloq...), lê gava tu dibêjî “*Memê Alan*” ev peyv xwediyê wateyê taybet e û ji cureyên mirovan tenê kesekî bi vî navî dikeve ber. Wihareng e peyvên giştî jî dibine du paran: “*wateyên gewherî*” û “*wateyên destkeftî*”; sîwana peyvên gewherî cureyên rastiyekê dihingêvin, wekî mînak peyva “*zindî*” hem mirovan hem jî ajelan dihingêve û destnîşan dike. Berekavî vê yekê, wateya peyva “*zarşîrîn*”ê di bin sîwana xwe de ji zindîyan tenê delaletî ser mirovî dike ku şîyana axaftina xweş aydî wî ye.¹⁰³ Bêguman di gotarekê de em ê nikaribin tevahiya pirtûka “*Îsagocî*”ya Ebheriyî wergerînin kurdî û nîqaş bikin; lê belê em dikarin beşên vê xebatê bi rêzbandî wiha berpêş bikin: “*wateyên bêjeyan*”, “*cureyên bêjeyan*”, “*pênc rêbazên giştî yên peyvnasiyê*”, “*ferhengsazî: pênasîya şîroveker*”, “*pêşniyar: hevoknasî*”, “*nakokbarî*”, “*çepkirin û vajîkirina hevokan*”, “*cureyên berawirdkirinê*”, “*birhan: îsbatkirin û piştrastkirin*”, “*cedel: rêbazên lec û nîqaşê*”, “*xitabet: axaftinên navdaran*”, “*helbest*”, “*muxalata: rêbazên berevajîkirin û çewtkirinê*”. Wisan dixuye ku “*Îsagocî*”ya Ebheriyî di nava misilmanan de bûye bingehe gelek zanistên metodolojiyê yên din jî.

3.4. Dibistana Heranê ya Rexneyî

Heran an jî Aran (bi yûnaniya kevnare: “*Κάρραι/Karraî*”; bi latînî: “*Carrhae*”) bajarekî bakurê Kurdistanê ye; roja îroyîn yek ji navçeyên başûrê rojhilata Rihayê ye û bi qasî 44 kîlometroyan jê dûr e. Ev dever xwediyê dîrokeke gelekî kevnare û zengîn e; şûnwar û bermahiyên wî yên dîrokî hê jî peyda dibin, bi taybetî jî bi malên xwe yên mîna kewarên mêşhingivan navdar e. Li gorî serjimariya sala 2008an gelheya bajêr ji 61 hezarî zêdetir e.¹⁰⁴ Bajare Heranê di destpêkê de

¹⁰⁰ Eichner, Heidrun (2008), “Al-Abharî, Athîr al-Dîn”, Encyclopaedia of Islam, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_26284; dema gihiştinê: 01.09.2022; 04:05.

¹⁰¹ Muhemmed Fenayî Eşkûrî (edîtor, 1390 k. h.), Deramedî ber Tarîxê Felsefeyê Îslamî, Sazûmanê Mutaleê o Tedvînê Kutubê Ulûmê Insaniyê Danişgahha (Semt), c. 2, r. 136.

¹⁰² Ji bo agehiyên zêdetir bnr.: https://ar.wikipedia.org/wiki/أثير_الدين_الأهري; dema gihiştinê: 01.09.2022; 05:13; https://fa.wikipedia.org/wiki/اثير_الدين_اهري; dema gihiştinê: 01.09.2022; 05:15.

¹⁰³ Huseyin Sarıoglu (2016), *Îsagûcî (Mantîga Giriş) Ebherî: Inceleme - Tahkik - Çeviri*, Türkiye Bilimler Akademisi: Ankara, r. 63-64; ji bo nusxeya înternetî bnr.: https://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/TIBKM/Isagucü_Mantıga_Giriş.pdf; dema gihiştinê: 02.09.2022; 17:30.

¹⁰⁴ Ji bo agehiyên zêdetir bnr.: <https://ku.wikipedia.org/wiki/Herran>; dema gihiştinê: 09.09.2022; 01:46.

wekî koloniyeye bazirganiyê ji hêla bazirganên sumerî yên ji Rihayê ve hatiye damezirandin (sedsalên 25-20an BZ); lê belê hanzûka bûye navendeke çandî, bazirganî û ayînî ya devera Mezra Botan. Heran di serdema qralê aşûrî Adad-Nirarî I (1305–1274 BZ) de hem paytext hem jî parêzgeha duyem a piştî paytexta aşûrî ya bi navê Aşûr bûye; her wiha piştî hilweşîna Împaratoriya Aşûrî jî vegeyriyaye paytexta dawîn a Aşûristana Nû (612-609 BZ). Piştî hilweşîna Aşûristana Nû jî serdemên wekî Babîliya Nû (609-539 BZ), Hexamendişî (539-330 BZ), Makedonî (330-312 BZ) û Seleukî (312-132 BZ) derbas kirine. Di serdema kevnare ya klasîk de Heran pir caran di navbera împaratoriyan Roma û Partî (Eşkanî) de bûye sedema şerên berdewam û mîrateya pêşbazîya li ser Heranê derbasî serdema Sasanî jî bûye. Wekî mînak: di sala 53an BZ de artêşên Şahînsahiya Eşkanî (Partî) û Komara Romayê li ser Heranê hîlbaskîne hev û di vî şerê dijwar de serdarê aryayî Rustaham Sûrena bi 10 hezar leşkerî êrişek li dar xistiye; fermanarê romayî Marcus Licinius Crassus jî artêşeke 120 hezar leşkerî amade kiriye, lê artêşa eşkanî gurzekî wisan xurt li serê romayîyan xistiye û derseke leşkerî ya nejbîrkirî daye wan ku ev şer bûye destpêka şerên 700 salî yê di navbera Arya û Romayê de.¹⁰⁵ Hinek çavkaniyên dîrokî diyar dikin ku Heran hertim navendeke pûtperestiyê bûye û lewre hem berî îslamê hem jî piştî belavbûna îslamê rastî êriş û talanan hatiye. Wekî mînak: zivistana 639-640î artêşa Xilafeta Reşîdûn bi femandariya Iyad b. Xenm Heran dorpêç kiriye û pûtperestên bajêr li ser radestkirina aştiyane ya bajêr danûstandin kirine;¹⁰⁶ lê belê her çawa hebe, Heran di serdema îslamî de miameleya bajarekî giring dîtîye û vegeyriyaye navendeke zanistî. Hêjayî gotinê ye ku Mizgefta Heranê ya ku di serdema xelîfeyê duyem Umer de hatiye jenîn, di pêvajoya dîrokî de bûye zanîngeha yekem a Mezra Botan û Anatolyayê. Divê bê gotin ku di serdema navîn de Heran du caran bûye paytext: Mîrgeha Emewîyan (744-750) û Mîrgeha Numeyriyan (990-1081); lê di sala 1260î de ji hêla moxolan ve hatiye dagirkirin û hilweşandin. Tevî ku tengasiya avê dikişand jî, Heran di serdema Eyûbiyan de jî bajarekî giring bûye; Siltan Silhedînî Mizgefta Mezin a Heranê berfireh kiriye û birayê xwe Mîr Adilê Yekem wekî parêzgarê bajêr destnîşan kiriye. Piştî Mîr Adilê Yekem kurê wî yê Mîr Kamil bûye desthilatdarê bajêr û wî jî bi mirina xwe re desthilatdarî radestî birayê xwe Mîr Eşref Mûsa kiriye. Piştî mirina Mîr Eşref Mûsayî giringiya bajêr her ku çûye kêmbûye û sala 1237an ji aliyê Xwarezmiyan ve hatiye dagirkirin; lê keleh ji aliyê Salih Eyûb ve hatiye parastin û xurtkirin, dîsan jî mîrê eyûbî piştî demeke kurt neçar maye ku dev jê berde û bi Xwarezmiyan re li hev bike. Li gorî bendên peymanê divê eyûbî û heraniyan alîkariya leşkerî bidaya Xwarezmiyan ku li dijî mîrê Mûsilê Bedredînê Lûlû şer dikirin; her çawa hebe, mîrê Helebê yê eyûbî Nasir Êsiv sala 1240î Heran ji destê Xwarezmiyan derxistiye û ew ji deverê qewartine.¹⁰⁷

Ji dîroka bajêr diyar e ku niştecihên Heranê ne dûrî rexne, bertek, serhildan, peymangirêdan û şeran bûne; bêguman vê taybetmendîya bajêr bandor li ser hizirîn û mantiqa akincihan jî kiriye. Îcar Zanîngeha Heranê jî wekî navendeke zanistî hertim di nava nîqaş, hilberîna ramanan û bertekên zanistî de bûye; stêrka vê zanîngehê di heyama belavbûna mezheba henbelî de (dawiya sedsala 9an) çirûsiye û stêrkeke esmanê wê jî Ibn Teymiyeyê Heranî (661-728 k./ 1263-1328 z.) bûye ku bi xebatên xwe yên dînî-ramanî “*Dibistana Heranê ya Rexneyî*” damezirandiye. Bi rastî Ibn Teymiyeyî -di piraniya 65 sal temenê xwe de- ne ku tenê bertek nîşanî mantiq û felsefeyê daye; lê belê wî hemû bîr û baweriyên cihêreng nepejirandine, bi xebatên xwe (yên ku hejmara wan ji 70î zêdetir e) şaşiyên wan şirove kirine û pirsgerêkên heyama xwe bersivandine. Bêguman Ibn Teymiye zanayekî dînî ye û bi çarçoveya zanistên xwe yên dînî li bûyer, raman û encaman nihêriye; lewre di berhema xwe ya bi navê “*Er-Reddu ‘ela’l-Mentiqiyîn*” (“*Rexneya Mantiqnasan*”) de ji vê dîmenê pirseke wiha pêşkêşî mantiqnasan dike: “*Xwedê ji heyama Nûh Pêxemberî û pê de pirtûkên pîroz dişîne û teraziya hizirîne jî di wan pirtûkan de bi cih kiriye; lê Arîstoyî ev ramanên bi navê mantiqa*

¹⁰⁵ Donald Frew (1999), “Harran: Last Refuge of Classical Paganism”, *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 13 (9): 17–29; doi:10.1558/pome.v13i9.17; her wiha bnr.: https://www.academia.edu/17141871/Harran_Last_Refuge_of_Classical_Paganism; dema gihîştinê: 10.09.2022; 14:44.

¹⁰⁶ Mikhail A. Vedeshkin (2018), “Bribe and Punishment: To the Question of Persistence of Pagan Cults in Late Antiquity”. *Schole*. 12 (1): 259-275; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://philpapers.org/archive/VEDBAP.pdf>; dema gihîştinê: 10.09.2022; 14:55.

¹⁰⁷ Ji bo şopandina zanyariyên derbarê Heranê de bnr.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Harran>; dema gihîştinê: 10.09.2022; 21:55.

yûnanî sêsed sal beriya Îsa Pêxemberî nivîsandine. Wisan e, ew şaristaniyên beriya wî çawa bêyî pîvan û teraziya hizirîne dijiyan?”¹⁰⁸ Divê bê zanîn ku di dîroka mirovahiyê ya piştî Arîstoyî de tenê Ibn Teymiyyê mantiqa yûnanî rexne nekiriye, lê ramyarên rojavayî yên wekî Bertnard Russel û John Stuart Mill jî ramanên Arîstoyî dane ber rim û gurzên rexneyê; îcar -li gorî hinek lêkolîneran-divê mirovahî sipasdarê Ibn Teymiyyê be ku dergê rexneya zanistî ya iqnaker vekiriye û mirovahî hîn nîqaşên sûdmend û berhemdar kiriye.¹⁰⁹ Hêjayî gotinê ye ku ramanên Ibn Teymiyyê yên derbarê mantiq, felsefe û bîrdoziyên derveyî îslama kevneşopî hem demeke dirêj li “*Dibistana Heranê ya Rexneyî*” hatine nîqaşkirin û hînkirin hem jî ji wê serdemê heta roja îroyîn bandor li tevahiya cîhana îslamê û çendek ramyarên rojavayî kiriye.

3.5. Dibistana Qeredaxê ya Hikmetê

Bajarokê Qeredaxê yê başûrê Kurdistanê ji aliyê erdnîgariyê ve di navbera Silêmanî, Çemçemal, Şehrezûr û Derbendîxanê de ye; ji aliyê îdarî ve jî bi ser parêzgeha Silêmaniyê ve ye û navendeke serdema kevneşopî ya hîndekariya zanista mantiqê ye. Bajarok xwediyê girîngiyeke dîrokî ya taybet e; ji ber ku li qûntarên çiyayê Qeredaxê wêneyekî nîgarkirî yê qralê akadî Naram-Sînî (2218-2254 BZ) hatiye vedîtin ku serkeftina xwe ya di şerekî li dijî dagirkeran de bi ahengekê pîroz dike. -Ji ber daristanên zêde û geliyên kûr- kêş û hewayaya wî zivistanan sar in û havînan hênik û nerm in; li gorî nexşerêya Lijneya Amaran a Wezaretê Plandanan a Hikûmeta Herêma Kurdistanê (sala 2018an), van dawîyan hejmara niştecihên devera Qeredaxê nêzikî 11 hezar kesî ye.¹¹⁰

Bêguman rola Mîrgeha Babaniyan a di damezrandin û lînêrîna dibistanên devera Qeredaxê de pir girîng e; ji ber ku babaniyan cara pêşîn li Qeredaxê dibistaneke zanistî ya mezin ava kiriye, sala 1163 k./1746 z. Şêx Evdiletîfê Merdoxî (m. 1213 k.) wekî serokê zana û şêxên vê medreseyê destnîşan kiriye, pêdiviyên vê xwendîgehê bi kirêya zeviyên çandîniyê û beşîşên gelek gundan peyda kiriye. Her wisan babaniyan Medreseya Mela Emerê Qeredaxî jî li Qeredaxê damezirandiye û xebatên wê yên perwerdehiyê heta sala 1256 k./1819 z. berdewam kiriye. Li milê din, babaniyan tenê medrese ava nekirine, her wiha pirtûkxaneyê gelekî hêja jî li Qeredaxê damezirandiye û berhemên destnivîsên giranbiha û kêmpayda tê de civandine; lê mixabin di heyama dagirkeriya ingilîzan a sala 1919an de hatiye şewitandin û beşeke biçûk a vê mîrateyê hatiye rizgarkirin.¹¹¹

Gava mirov li dîroka Qeredaxê dinîhêre, xuya dibe ku di warê zanistî de xwediyê pêgeheke xurt e, ji serdema destpêkê ya îslamê û pê ve saziyên çandî û zanistî lê hebûne; lewre çendek zanyarên ji vî bajarokî hem medreseyên xwe vekirine hem jî li ser şopa Dibistana Bexdayê ya Hikmetê berhem dane. Wekî mînak: Mela Mihemedê Qeredaxî (1213-1281 k./1796-1864 z.) yek ji wan zanayan e ku ji welatê xwe re xizmet kiriye û li ser mantiqê berhemeke bi navê “*Teliqatun ‘ela Şerh’îş-Şemsiyyeh*” nivîsandiye; Silêman Paşayê Babanî jî wekî xelateke xizmetheziya wî medrese û mizgeftê jê re ava kirine (sala 1266 k./1849 z.). Dîsan Şêx Evdirehmanê Qeredaxî (1253-1335 k./1838-1917 z.) kesayetê navdar e û li ser mantiqê berhemeke bi navê “*Tuhfet’ul-Lebîbi fi’l-Mentiq*” nivîsandiye. Hêjayî gotinê ye ku “*Dibistana Qeredaxê ya Hikmetê*” rengvedaneke kurdî ya “*Dibistana Bexdayê ya Hikmetê*” ye û daye ser şopa Îmam Xezaliyî.

3.6. Dibistana Bazîdê ya Çardeh Ilman

Di çavkaniyên heyama Romayê yên berî zayîne de navê “*Bazîd*”ê wekî Basenia û Basean dihate nasîn; her wiha di hin nexşeyan de navê “*Batazia*”ê jî derbas dibe. Erdnîgarê ereb Şerîf El-Idrisî di sedsala 12an de navê “*Badjasis*”ê, qasidê qralê Îspanyayê Claviyoyî di sala 1403an de peyva “*Vazît*”ê û gerokê brîtanî Sir Thomas Herbertî jî di seyahatnameya xwe ya sala 1627an de navê “*Baezd*”ê bi kar tînin. Zanayê navdar Mela Mehmûdê Bazîdî jî di nîveka sedsala 19an de

¹⁰⁸ Muhammed Husnî Ez-Zeyn (2008), Ibn Teymiyyetu we Menhecuh’ul-Fikrî, El-Mekteb’ul-Islamî: Beyrût, r. 236; her wiha bnr.: Ibn Teymiyyeh, Er-Reddu ‘ela’l-Mentiqiyîn, r. 14-15.

¹⁰⁹ Efaf El-Xemrî (2001), Mentiqû Ibni Teymiyyeh, Daru Quba: Qahire, r. 12.

¹¹⁰ Enes Mihemed Brahîm, Qezay Qeredax; ji bo agehiyên zêdetir bnr.: <http://chawykurd.com/details.aspx?hewal&jmare=5783&Jor=65&Jor2=4>; dema ghiştinê: 09.09.2022; 21:34.

¹¹¹ Umîd Necmedîn Cemîl El-Muftî, Et-Tibyanu fi Beyan’in-Nasixi we’l-Mensûxi min’el-Quran; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://ketabonline.com/ar/books/91737/read?part=1&page=16&index=4625616/4625617>; dema ghiştinê: 10.09.2022; 02:21.

bajêr wekî “*Bazîd*” bi nav dike; lê belê wekî sancaqekê jî qala navê “*Bayazîd*”ê dike. Ji aliyekî din ve, hema hema hemû nimûneyên zargotina herêmê û tevahiya gelê Serhedê jî navê bajêr wekî “*Bazîd*” bi lêv dikin. Ji wêneyên şkeftan û kelefeyên hin avahiyan eşkere dibe ku dîroka kevneşopî ya herêma Bazîdê digihêje hezaran salên beriya zayînê. Li gelek cî û warên wekî Teperiz, Kêrtekela, Şorik, Arzep, Ziyaret, Kelareşk, Kelasor û yên mayîn hê hê jî şopên avahî û kelehên ku beriya 2-3 hezar salan hatine avakirin diyar in. Gelek çavkanî destnîşanî dikin ku dîroka kurdên herêma Bazîdê û koka kevneşopiya çanda wan digihêje heyamên kevnare yên serdema Medan. Li gorî nivîsên Strabonî, niştecihên doraliya çiyayên Araratê “*Kardû*” ne. Li gorî Moses von Choren jî, piştî hilweşandina dewleta Medan û kuştina qral Ejdeha (*Astyages*), jina wî û bêtirî 10 hezar xizmên wî li derdorên Araratê li deverên wekî Dambat, Nexşciwan û aliyê Basean/Bazîdê hatine bicihkirin. Kurdnasê navdar Mînoriskî jî van bûyerên dîrokî piştrast dike û kurdan wekî bineliyên devera Araratê bi nav dike. Li gorî lêkolîneke Max Bûdinger a derbarê dîroka Împaratoriya Romayê de, herêma Bazîdê ji sedsala 1em a piştî zayînê û pê ve warê kurdan bûye. Serbazê romayî yê bi navê Corbulo dema ku bi artêşekê êriş biriye ser mîrê ermenî yê bi navê Tiridates û gihiştîye nêzikî Elaşgirê, riya xwe guhertiye û bi ser Milazgirê re çûye aliyê Aryayê, nexwestîye rastî kurdên Bazîdê were. Di heyama belavbûna îslamê ya sedsala 7an de artêşên ereban gihiştîne devera Araratê û li wir rastî kurdan (*El-Ekrad*) hatine. Her wisa gelek çavkanî radigihînin ku di serdema navîn de jî bineliyên Bazîdê û tevahiya Serhedê bi nifûseke berfireh kurd bûne, di bin desthilatdariya bav û kalên Silheddîn Eyûbî yên Şedadî de serwerên xaka xwe bûne. Ji sala 1054an û pê ve komên selçûqî hatine herêmê; di sala 1071an de wan bi hevkarîya kurdên şedadî û mîrên mayîn ên Serhedê bandora bîzansiyan şikandine û heta destpêka sedsala 10an wan li tevahiya herêmê serwerî kiriye. Herêma Bazîdê jî wekî piraniya Kurdistanê û Anatolyayê di nîvê duyem ê sedsala 14an de rastî êrişên Tîmûrê Leng hatiye; di salên 1386 û 1395an de du caran ji aliyê artêşa moxolî ve hatiye dagirkirin. Qasîdê qralê Îspanyayê Clavio yê ku di sala 1403an de hatibûye Bazîdê, di bîranên xwe de agehiyên gelekî balkêş û kêrhatî dide. Ev keleha kevnare ya ku di heyama Êrartûyan de hatibûye jenandin û li gorî çavkaniyan gelekî xurt-parastî bûye, piştî mirina Tîmûrî di meha gulanê ya sala 1421an de ji aliyê artêşa moxolî ya bi bin femandariya Şahrûh de hatiye dagirkirin. Herêma Bazîdê ji sala 1467an û pê ve pir caran ketiye bin serweriya qereqoyunî, aq-qoyunî û sefewiyan; lê ji sala 1502an şun de tevahiya Kurdistanê ji aliyê sefewiyan ve hatiye dagirkirin, di encamê de şerek di navbera artêşên osmanî-sefewî de derketiye û beşeke mîrên kurd alîkariya osmaniyan kiriye. Piştî şerê osmanî-sefewiyan, Sultan Selîmî çend malbatên serwer ên bazîdî digel şerkarên wan hildane terkiya xwe û ew wekî serwerên Gurgumê/Mereşê destnîşan kirine. Piştî şerê Çaldiranê yê di navbera Qanûnî Sultan Suleyman û Şah Îsmayîl de, Dewleta Osmanî bi mîrên kurdan re peymanekê girêdide ku li ser wê bingehe her mîrektiyek wekî herêmeke xweser girêdayî dewletê be û bi vê peymanê ku di Qanunnameya Humayûnê de jî cih girtibû, Bazîdê dibe herêmeke xweser a bi destnîşana sancaqa “*yurtluk ve ocaklik*” (ango war û ocaxa bav-kalên niştecihan). Ansîklopediyêke almanî vê statûya Bazîdê û mîrektiyên wekî wê yên di bin banê Dewleta Osmanî de wiha şirove dike: “Li Kurdistanê sancaqên wekî Bazîd, Mûş, Wan, Colemêrg, Amêdî, Silêmanî, Qereçolan û Zaxoyê hene. Dewleta navendî ji van tenê serwerê Wanê tayîn dike. Pêkhatiya her sancaqekê gelek eşîrên ji vê neteweyê ye û ji aliyê mîrekî ji wan ve tê birêvebirin. Ev sancaq tenê di dema şeran de alîkariya dewleta navendî dikin; lê di dema aştîyê de jiyana xwe ya tam serbixwe didomînin.” Hinek çavkaniyên osmanî û bi taybetî jî Şerefname neqil dikin ku piştî sala 1578an eşîra Zîlanê, binemalên Besyan û Bociyan ber bi Bazîdê ve tên, keleha wê zeft dikin û Şehsiwar Beg dibe mîrê herêmê; ji wê demê û pê ve binemala vî mîrî heta nîvê duyem ê sedsala 19an li Bazîdê û sancaqên wê serweriya herêmê meşandiye.¹¹²

Derbarê damezrandin û pêşxistina “*Dibistana Bazîdê ya Çardeh Ilman*” de, gelo mirov dikare bibêje ku zanyarên Bazîdê îlham ji “*Destana Memê Alanî*” girtiye ku piştê bi destî Ehmedê Xaniyî wekî “*Mem û Zîn*”ê helbestkî hatiye hûnandin? Bi rastî pîrseke wiha bêwate û dûrî pêvajoya dîrokê ye; ji ber ku pêkhatina bûyer û çîroka vê destanê pêrgî serdema Eyûbiyan tê û jixwe

¹¹² Umîd Demîrhan (2021), “Awirek li dîroka welatên Mela Mehmûdê Bazîdî û Lev Tolstoyî”, kovara Bernagehê; ji bo xwendina gotarê bnr.: <https://www.bernamegeh.org/umid-demirhan-awirek-li-diroka-welaten-mela-mehmude-bazidi-u-lev-tolstoyi/>; dema gihiştinê: 10.09.2022; 22:09.

pergaleke wan a perwerdehiya yekgirtî jî hebûye. Ji aliyekî din ve, çîrok dibêje ku “*gava Mem digihêje temenê xwendinê, bavê wî seydayekî duwanzdeh-ilmî jê re destnîşan dike û wî dide perwerdekirin*”; ev agehî bi xwe jî dibêje ku hê wê çaxê perwerdehiyeke li ser duwanzdeh ilmên bingehîn hebûye û Mem jî di vê ezmûnê re derbas bûye. Li gorî lêkolînerê kurd Şakir Epozdemirî bernameya perwerdehiyê ya “*zanayê duwanzdeh-ilmî*” di serdema Împaratoriya Eyûbiyan de cara yekem li tevahiya cîhana misilmanan hatiye sepandin; li gorî gotina wî, “*piştî ku Silhedînê Eyûbî bûye desthilatdar pergaleke perwerdehiyê ya yekgirtî ya bi navê <Tewhîd’ut-Tedrîsat>ê damezrandiye; bi vî awayî li ser bingehê mezheba Îmam Şafî’iyî zanistên îslamî dane xwendin û ahengek di navbera xwendekaran de pêk aniye. Di vê pergalê de 12 zanist hatine xwendin û xwendekar li pêşberî dîwaneke mamosteyan ketine ezmûnan. Ev pergala eyûbiyan ji wê serdemê heta roja îroyîn di hemû medrese û hucreyên dînî yên Kurdistanê de hatiye şopandin.*”¹¹³

Gelê kurd ê ku endamekî cîhana îslamî ye, di warê mantiqê de xwediyê mîrateyeke gelekî zengîn e; lewre lûtkeya zanyariya dînî ya kurdan bi têgiha “*melayê duwanzdeh-ilmî*” hatiye pênasekirin. Ev têgih di hinek guhartoyên “*Destana Memê Alanî*” de jî dibihure ku Memî li ber destê zanayên herî pilebilind ên heyama xwe xwendiyê ku wekî “*melayê duwanzdeh-ilmî*” hatine pênasekirin. Li gorî Zeynelabidîn Zinarê Amedî ji bernameya perwerdehiyê ya medreseyên Kurdistanê re “*pirtûkên rêzê*” dihate gotin û bi rêzbandî nêzikî sed pirtûkî dihatin xwendin; lê wî tenê kariye navê 89 pirtûkên rêzê berhev bike û li gorî dabeşkirina şaxên xwendinê şirove bike. Perwerdehiya ku ji elifbêka erebî hetanî dawiya xwendina rêzîn dihate dayîn, piranî li ser zimannasiya erebî ne ku hejmara wan digihêje 36an; ji wan 12 pirtûk li ser huqûqa îslamê, 13 pirtûk li ser hedîsan û 3 pirtûk jî li ser siyerê (jînenîgariya Pêxemberê Îslamê -silav lê bin-) ne. Kesê ku tevahiya pirtûkan dixwend, ast û xisleta meletiyê bi dest dixist û jê re “*melayê heft-‘ilmî*” yan jî “*meleyê duwanzdeh-‘ilmî*” dihate gotin.¹¹⁴ Rast e, bingehên “*Dibistana Bazîdê ya Duwanzdeh Ilman*” di heyama Ehmedê Xanî (1650-1706) de derketibû asteke bilind; lê di serdema Îsmayîlê Bazîdî (1654-1709) û Murad Xanê Bazîdî (1736-1778) de çanda gelêrî ya kurdî jî hatibû berhevkirin û zimanê kurdî ji bo destpêka pexşanê hatibû guncandin. Lewre Mele Mehmûdê Bazîdiyî li ser bingehê van xebatan pexşana kurdî derxistibû asteke pêşketî; her çiqas piştî wî Mele Mihemedê Celalî dîsa vegeyriyabû zimanê erebî yê medreseyên klasîk jî, Xelîfe Êsivê Bazîdî yê şagirtê wî şêwazê mamosteyê xwe terikandibû û hemû berhemên xwe yên helbestî û pexşanî bi kurdî nivîsandibûn; lewre mirov dikare bibêje ku wî guhartoyeke kurdî ya bernameya erebî ya medreseyan ji bo gel amade kiriye û hewl daye ku tevahiya bernameya zanistên îslamî wergerîne kurdî. Her çî ku Mele Mûsayê Celalî (1938-2021) ye, wî jî hem berhemên kurdî nivîsandine (her çiqas li gorî berhemên wî yên erebî rêjeya wan kêm be jî) hem jî gelek berhemên erebî amade kirine (hejmara berhemên devî devî 40î dike). Li aliyê din, Mele Mûsayê Celalî nûnerê dawîn ê seydayên nivîskar û xwedî-medrese yên Bazîdê ye ku hema hema di her mijarê de qelema xwe livandiyê. Di çarçoveya vê gotarê de berhema wî ya bi sernavê “*Mecmû’at’ul-‘Ulûm*” (“*Berhevoka Zanistan*”) gelekî giring e û wî di vê xebata xwe ya bi terzê kevneşopî de 14 zanistên kevneşopî yên medreseyên Kurdistanê kurteve kirine ku nivê wan derbarê ziman û ramanê de ne; lê divê bê gotin ku wî hinek zanist ji hev veqetandine. Wekî mînak: wî zanistên rewanbêjiyê (belaxet) ji hev veqetandine; ji ber ku bi kevneşopî “*ilmê beyanê*” (“*rewanbêjî*”), “*ilmê me’aniyê*” (“*watenasî*”), “*ilmê bedî’ê*” (“*xweşaxaftin*”) di bin sîwana “*ilmê fesahet û belaxetê*” de dihatin fêrkirin. Îcar wî ev zanistên bi hev re eleqedar wekî zanistên serbixwe amade kirine; her wiha hem zanistên zimanasîyê yên “*ilmê serfê*” (“*peyv sazî*”) û “*ilmê nehwe*” (“*rêzîman û rastnivîs*”) hem jî zanistên ramanî yên “*ilmê mentiqê*”, “*ilmê wedî’ê*” (têgih sazî), “*ilmê munazarayê*” (şêwazên lec û nîqaşan) ji hev veqetandine, lewre hejmara van zanistan derketiye çardehan. Zanistên ku di vê berhevokê de bi kurtî hatine şirovekirin, bi rêzbandî wiha ne: “*serf*” (“*peyv sazî*”), “*nehw*” (“*rêzîman û rastnivîs*”), “*mantiq*”, “*wedî*” (têgih sazî), “*munazara*” (şêwazên lec û nîqaşan), “*beyan*” (“*rewanbêjî*”), “*me’ani*” (“*watenasî*”), “*bedî*” (“*xweşaxaftin*”), “*eqaid*” (“*bingehên*”).

¹¹³ Şakir Epozdemir (2017), *Medreseyên Kurdistanê, Weşanxaneya Nûbiharê: Sitebol*.

¹¹⁴ Zeynelabidîn Zinar (1993), *Xwendina Medresê, Weşanxaneya Çanda Kurdî: Stockholm*, r. 63-100; her wiha bnr.: Martin van Bruinessen (1998), “*Medrese education in northern Kurdistan*” by Zeynelabidîn Zinar, translated and annotated by Martin van Bruinessen, *Les Annales de l’Autre Islam* 5.

baweriyê”), “tefsîr” (“rêbazên şiroveya Quranê”), “usûl’ul-hedîs” (“rêbazên hedîsnasiyê”), usûl’ul-fîqh (“rêbazên mafnasiya îslamî”), “tesewîf” (“sofîgerî”), “tecwîd” (“rastnivîs, rastxwendin û dengsaziya Quranê”).¹¹⁵ Hêjayî gotinê ye ku Seyda Mele Mûsayî ev xebata xwe li gorî zêdebûna zanistên îslamî rojane kiriye û hewl daye ku kilîla her ilmê bide destê xwendekarên xwe û wan bi mîrateya çandî ya kevneşopî re bike çavnas.

E. Encamname: Berhevkirina “mantiqa neteweyî” û bêjîngkirina “mantiqa hinardekirî ya gerdûnî”

Bêguman “mantiqa neteweyî” ya gelekî ji aliyê dem û dezgehên zanistî-fermî yên wî gelî ve tîn amadekirin û sazûmana wê jî li ser “mîrateya neteweyî” ya wî gelî tê avakirin. Hêjayî gotinê ye ku di dîroka kurdan a nêzik de sê bernameyên perwerdehiya zarok û ciwanan xwerû bi kurdî hatine amadekirin û bernameya pêşîn li Kurdîstana Sor hatiye weşandin. Di rastiyê de ev bername wergereke bernameya perwerdehiyê ya Yekîtiya Sovyetê ye ku di çarçoveya zimanên zindî yên sovyetî (korenizatsiya) de ji bo gelên sovyetî hatibû amadekirin û ji bo mebestên wê yên îdeolojîk hatibûn weşandin. Di nava van pirtûkên dersê de zanistên ramanî jî bi sernavên “Logîka” û “Fîlosofiya”yê hatibûn pêşkêşkirin; lê mixabin heta nivîsandina vê gotarê nusxeyên van xebatan negihîştin ber destê me, lê ji pirtûkên dersê yên ku wê serdemê bi rûsî amadekirî xuya dike ku ji aliyê naverokê ve cudahiyeke berbiçav di navbera makepirtûka rûsî û wergera kurdî de tune. Bernameya perwerdehiya ya duyem jî li başûrê Kurdistanê, ango li Herêma Kurdîstana Iraqê di destpêkê de bi soranî hatiye amadekirin û piştî li kurmanciya Behdînanê hatiye wergerandin. Bernameya perwerdehiyê ya sêyem jî reşnivîsa wê li Kampa Penaberan a Rustem Cûdî (Kampa Mexmûrê) hatiye amadekirin û di serdema Şoreşa Rojavaya Kurdistanê de bi awayekî berfirehkirî hatine çapkirin. Bêguman ev her du bernameyên paşîn, bi taybetî jî bernameya (“Minhac”) Rojavaya Kurdistanê (Rêveberiya Xweser) di rewşên awarte û heyamên şer-hêwirzeyan de hatine berhevkirin ku mûcizeyeke “xîretkêşiya kurdan” e. Gava mirov bi çavekî zanistî û nîrxandineke “mîrateya çandî” li van bernameyan dinihêre, bernameya Rêveberiya Xweser hewl daye ku mantiqeke neteweyî amade bike û ji mirovahiyê re bibêje “*va ye em jî hene*”; her wiha bernameya Herêma Kurdistanê jî hewl daye ku tekstên mantiqî yên hinardekirî bêjîng bike, mantiqeke gerdûnî amade bike û di govenda zanistan a cîhanê de şûna xwe bigire.

“Felsefe”yê ya pola 10an a Rojavayê Kurdistanê “felsefe”yê bi yûnaniyan dide destpêkirin û ji aliyê estetîkê ve, divê beşa duyem (“Pêşketina hizira mirovî”) di destpêkê de bihata bicihkirin ku ji van binbeşan pêk tê: “giringiya hizirê”, “rêbazên hizirîna mirovî 1-2” “şêweyên hizirînê”. Divê bê pejirandin ku di pirtûkê de carinan agehiyên derbarê hişmendên kurdan û erdnîgariya giştî ya kurdan de jî derbas dibin; beşa duyem hêviyê dide mirovî ku kurd dê bikaribin ber bi mantiqa xwe ya neteweyî biçin. Wekî mînak: ev xebat raman û zimên bi awayekî xurt bi hev ve girêdide, (“Têkilîyeke xurt di navbera hizir û ziman de heye; ji ber ku her peyvek di ziman de gelek wateyan nîşan dide, carinan ziman şaş tê têgihîştin. Mînak: ber=rex, ber=kevir, ber=beşek ji êlê...”), xwendekarî ber bi xweperwerdekirina pêşketî kaş dike (“Kêmbûna agahiyan dibe astengiyek li pêşiya hizirandina mirov. Mînak: Mirovê ku zanîna wî li ser pîşeyekê kêman dibe asteng li pêşiya pêşketina wî mirovî.”), ji bo çaseriya pîrsgirêkên rojane xweamadekirinê pêşniyar dike (“Dema ku pîrsgirêk ne li gorî asta hiş û zanîna mirov be, nikare çare bike. Mînak: Gava ku mamoste mijareke felsefeyî ji xwendekarekê/î refa yekem bixwaze; ji ber ku ne li gorî asta mejiyê wê/î ye, ew xwendekar nikare binivîse.”). [r. 51-53]¹¹⁶ Divê bê gotin ku her çiqas çendek mijarên mantiqê di nava pirtûkên dersê yên ji bo polên 10, 11 û 12an de bêyî diyarkirina sernavên vê zanistê hatibin belavkirin jî, beşeke taybet ji bo mantiqê nehatiye veqetandin.

Her çî ku “Destpêka Felsefê” ya pola 11an a Herêma Kurdîstana Iraqê ye, hem pêvajoya hizirînê şirove kiriye hem jî beşeke taybet a kurt ji bo mantiqa kevneşopî veqetandiye û giringiya wê ya di zanista felsefeyê de aniye zimên. Di vê beşa bi sernavê “Lojîk (El-Mentiq)”ê de mijar

¹¹⁵ Mele Mûsa Celalî (1434 k. h.), Mecmû’at’ul-Ulûm, bi sererastkirin û lêkolîna Mele Evdiselamê Bêcirmanî, Ihvan Neşriyat: Sitembol.

¹¹⁶ Komîteya Felsefeyê ya Saziya Minhacan (2019/2020), Felsefe amadeyî 10, Herêma Bakur û Rojhilata Sûriyeyê, r. 7-68.

wiha pêşkêş kiriye: “Eger babetê felsefa rewîştî başî bît û ciwanî felsefa ciwanîyê bît, babetê lojîkê rastî û duristî ye. Lojîk hatiye nasandin ku “hizirkirina rast” e, yan “zanistê yasaya hizrê” ye, wê hizrê her çi bît. Ev nasandine li gor lojîkê karekî rast e, Ew lojîka ku Aristoyî binçînên wî danayn û heta derkeftina corên lojîka nûy ya berbelav bû. Lojîknasên nûy nabêjin lojîka zanistî hizirkirin nîne ku rast û xeletiyê jêk cuda diket; belê bernamê ezmûnkariyê daye digel da. Ji ber evê li def wan bûye zanistekê sitayîşane (medh), li dev yê berahiyê zanistekê pîvaneyî bû, anku ew vekolîn derbarey hizirkirina rast divêt ya çawa bît. Lewra yê berahiyê bi zanistekê pîvaneyî danaye anku ew pîver e yan terazî ye yan jî saxkerê hizrê ye. Hizirnasên berahiyê lojîk bi amraz û derazînkana zanistên xo danabû, niho di piraniya tewerên felsefî yê nûy da di kalika felsefê da ye. Lojîka kevn bi wêneyî hatiye navkirin, çunkî babeteke wêney zanistî wergirtiye nek babet bi xo. Belê, yasayên hizirkirinê li gor lojîka kevn sê ne: **Êk:** Yasa yan bîr û bawerê xoyetî û ramana wê ew e ku “her tiştek her ew e”, di derbirîneka dî ew tişt her ew bi xo ye. “Elif elif e.” **Dû:** Ji êkê destpêka ya dûyê dihête wergirtin. “Destpêk ne ya beruvajî ye.” Tiştek neşet ew bît û ew nebît di heman dem da. “Elif ne-elif nîne.”, “Hebûn hebûn nîne.” yan “Zêde zêde nîn e.” **Sê:** Destpêka ji navberê: Tiştek yan dê bît yan nabît, “yan elif e yan elif nîne”, yan “zindî neşet di heman dem da yê zindî bît û yê mirî jî bît”, “di heman dem da diyar dibît yan diyar nebît”. Ev ca ber hindê ku babetê lojîkê kiryarên jîrî ne ji rûyê dirûstî û nedirûstiyê ve. Kiryarên jîrî jî sê ne û pêkhatî ne: ji “şêwekirin”, “pesendkirin” yan “sepandin”, “girove-înan” Lojîk ramana ewan sê pişkan dibexşit: **1. Şêwekirin:** Zanîna rastiya tiştî bi yê sepandina sepandina boçûnan bi ser wan bi eyan e ku vekolîna peyvan li rûyê çawanî û nasandina wan vedigerit. **2. Pesendkirin yan sepandina hebûna hizirê:** Digel dakeftî da û sepandina boçûnê li ser bi rast danana wê yan derew derêxistina wê, coreha kêşe tê da dihêne rêzkirin. Ev ca ji ber hindê ku babetê lojîkê kiryarên jîrî ne ji rûyê dirûstî û nedirûstiyê ve. **3. Girove-înan:** Veguhastina jîrî ye ji wan kêşên ku hatîne sepandin bo yê dî ku ji wan hatiye wergirtin; anku encam derînanana nehatiye zanîna jê hatiye zanîna ku: yan girove-înanana rastexo ye, wek derînanana encamê “Hindek efrîqî mexribî ne.” ji hindê ku “Her mexribiyek jî efrîqî ye.”; yan girove-înanana nerastexo ye, ev dumahî pîvan e, divêt di navbera wan da hebît wekî bêjin: “Her mirovek namînî û Sokrat mirov e; anku Sokrat namînî.” Armanca lojîkê vedîtina rastiye nîne, evca ev rastiye bîrkarî bît yan fîzyayî û dîrokî û derûnî û civakî bît. Ew erkê zana û pisporên her zanistekî ji wan zanistan e. Her zanistekî şêwaz û bernamê xo heye, ewa cihê giringiya lojîknasî bît zanîna ewan mercane ku welê kiriye rastiya aşkera bît. Ji vî rûyî ve zanyariya lojîkê sê saloxet û taybetmendî hene: **Êk:** Lojîk (el-mentiq) corekî zanyariya ji zanîna rastiye bo merciyên wê bilind dibît. **Dû:** Lojîk corekê zanyariya rexnegirî ye; hewl didet rastî û nerastiye bi wan mercan jêk cuda biket û derbêxîrê kîj wan hwirtir in bo gehîştina rastiye û derbirîna wê. **Sê:** Lojîk corekî zanyariya pîvanî ye yan biha ye; ne vekolîne li hizirkirinê diket weku hey û ne li dakeftiyên jî vedikolît her wekî hene. Belku li hizira rast û dirûst vedikolît, anku hizir divêt ya çawa bît û çarçovê ewan mercên ku welê diken digel xo û digel dakeftî da guncawtir bît. Di vîre da hindê ku ew li dakeftiyên derûnî û dîrokî û sirûstî vedikolin wek xo ka çawan hene, ne ku wek ku divêt wesa bin yan wesa rûy biden. Belê karê lojîknasî dwîvçûna ewan pêngavên hizirîne ku her êk ji wan bo gehîştina wan bo rastiye peyrew kirîne.”¹¹⁷

Bêguman ev her du nimûneyên dawîn, tevahiya zanyariyên jorîn û agehiyên ku li benda lêkolîne ne nîşan didin ku mîrate û samaneke kurdan a zengîn heye; lê belê hema hema tevahiya wan -li gorî qonaxên dîrokî yê kurdan- ne bi zimanê kurdî ne. “Gelo divê kurd xwedî li wan dernekevin û ji nû ve mantiqa xwe binivîsin yan her berhemeke aydî kurdan parçeyekî raman û zanistên xwe bihesibînin û bi riya lêkolîn, wergerandin û nirxandina wan rûpelên dîroka xwe ya tarî ronî bikin?” Bi me tesbîtkirin û senifandina sermayeya kurdan a çandî jî erkeke neteweyî ye ku divê kesên eleqedar vê mijarê ji biyaniyan re nehêlin; her wiha divê kurd wekî şîrîk û hevparên zimanê erebî, farsî, osmanî, tirkî û zimanên din ên ku ramanên xwe bi wan nivîsandine tevbigerin, nebêjin ku ne kurdî ne û wan zêr-zebercedan paşguh nekin. Bi vî hêviya ku ev gotar dêrî li xebatên berfirehtir, têkûztir û kûrtir veke.

¹¹⁷ Rêveberiya Giştî ya Program û Çapemeniya (2015), Destpêkên Felsefê bo pola yazdê amadeyî-wêjeyî, Wezaretê Perwerdê-Herêma Kurdistanê Iraqê, r. 47-50.

Pêrista çavkaniyan:

- Abdulkuddus Bingol (1994), “*Ebherî Esîruddîn*”, TDV Islam Ansiklopedisi.
- Ahmet Kerim Gultekin (2019), “*Kurdish Alevism Creating New Ways of Practicing the Religion*”, Working Paper Series of the HCAS “Multiple Secularities – Beyond the West, Beyond Modernities, Leipzig University: Germany.
- Ahmet Yaşar Ocak (1993), “*Danişmendname*”, TDV Ansiklopedisi.
- Alexander Kazhdan (edîtor, 1991), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press.
- Alî Gurdilî, “*Di civaka êzidiyan de saziya Birayê Axretê*”, (gotara înternetî).
- Alî Gurdilî, “*Sîstema kastê di civaka êzidiyan de*”, (gotara înternetî)
- Ansîklopediya Îslamê ya TDV
- Arnold Hugh Martin Jones (1971), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press.
- Arşak Poladyan (2013), *El-Ekradu fî Heqebet’il-Xilafet’il-Ebasiyyeti fî’l-Qerneyni 10-11 m.*, Dar’ul-Farabî & Aras.
- Arşak Poladyan (2013), *El-Ekradu min’el-Qern’is-Sabi’i ile’l-Qern’is-’Aşir’il-Mîladî Wîfq’el-Mesadir’il-’Erebiyyeh*, Dar’ul-Farabî & Aras.
- Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek*, wergera Ziya Avci, Weşanên Azad: Mersîn.
- Behzad Xweşhalî (1380 k.h.), *Qazî Muhemmed o Cumhûrî der Ayineyê Isnad*, Çapê Firdewsî: Hemedan,
- C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs & G. Lecomte (1997), *Encyclopaedia of Islam: A dictionary of the geography, ethnography and biography of the Mohammedan peoples*, Brill: Leiden
- C. E. Butterworth & M. Mehdi (1992), *The Political Aspects of Islamic Philosophy*, Harvard CMES Publishers.
- D. Neil MacKenzie, “*Bundahišn*”, *Encyclopaedia Iranica*
- Donald Frew (1999), “*Harran: Last Refuge of Classical Paganism*”, *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 13 (9).
- Dr. Elî El-Werdî (1994), *Mentiqu Ibn Xeldûn*, Daru Kûfan: London, r. 57.
- Ebdusselam Muhammed Ebdûh, “*El-Mecûsiyyeh*”, *El-Mewsû’at’ul-Mefahîm’il-Islamiyyet’il-’Ammeh*, *El-Meclis’ul-E’la li’ş-Şuûn’il-Islamiyyeh-Misir*.
- Editoriyaya Beşa Çandê, *Zûgotinok*, malpera Xwebûnê.
- Efaf El-Xemrî (2001), *Mentiqu Ibni Teymiyyeh*, Daru Quba: Qahire
- Ehmed b. Elî El-Qelqesendî, *Subh’ul-Eşa fî Sinaet’il-Inşa*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût.
- Ehmed b. Yehyayê Umerî (1423 k.), *Mesalik’ul-Ebsari fî Memalik’il-Emsar*, *El-Mecme’us-Seqafî: Ebû Daby*.
- Ehmedê Xanî (1986), *Nûbihara Biçûkan*, Weşanên Roja Nû: Siwêd, r. 7.
- Eichner, Heidrun (2008), “*Al-Abharî, Athîr al-Dîn*”, *Encyclopaedia of Islam*
- El-Hac Xelîfe (2008), *Keşf’uz-Zunûn ‘en Esam’il-Kutubi we’l-Funûn*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût.
- Elî b. Ebî Bekr El-Heysemî (1986), *Mecme’uz-Zewaid*, Muesseset’ul-Me’arif: Beyrût
- Enes Mihemed Brahîm, *Qezay Qeredax*, malpera Chawykurd.Com.
- Evdillan Merdûx (1997), “*The Madrasa in Sunni Kurdistan*”, *Encyclopaedia Iranica*.
- Evliya Çelebi (2006), *Seyahatname I-X*, amadekariya çapê: Robert Dankof-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları: Sitembol.
- Ferhenga Dêhxuda.
- Ferhenga Merriam-Webster.
- Henry Corbin (1977), *Spiritual Body and Celestial Earth (From Mazdean Iran to Shi’ite Iran)*, wergera ji fransiyê: Nancy Pearson, Princeton
- Henry Corbin (1998), *The Voyage and the Messenger: Iran and Philosophy*, North Atlantic Books: Berkeley, California.
- Hêriş Kemal Rêkanî (2022), “*Berkar û Destnivîsên Mela Mehmûdê Bazîdî*”, (gotara înternetî)

- Huseyin Sarioglu (2007), “*Abharî: Athîr al Dîn al Mufađđal ibn ‘Umar ibn al Mufađđal al Samarqandî al Abharî*” (gotara înternetî).
- Huseyin Sarioglu (2016), Îsagûcî (Mantiga Giriş) Ebherî: Inceleme - Tahkik - Çeviri, Türkiye Bilimler Akademisi: Ankara.
- Ibn Teymiyye (1951), *Neqd’ul-Mentiq*, Metbe’et’us-Sunnet’il-Muhemmediyyeh: Qahire, r. 16-17.
- Ibn Teymiyyeh (1976), Er-Reddu ‘ela’l-Mentiqiyyîn, Daru Tercuman’us-Sunneh: Pakistan.
- Ibn’ul-Imad (1993), *Şezerat’uz-Zeheb fî Exbari men Zeheb*, Daru Ibn Kesîr: Şam.
- Isma’îl Başa El-Babanî (1967), *Hediyet’ul-‘Arifîn*, Mektebet’ul-Islamiyyeh & El-Ce’ferî Et-Tebrîzî: Tehran
- Jaakko J. Hintikka (2022), “*Philosophy of logic*”, (gotara înternetî)
- Jacob L. Mey (1993), *Pragmatics: An Introduction*, Blackwell: Oxford.
- Jaklîna Sûrênovna Mûsaeliyan (2004), “*Mela Maxmûd Bayazîdî î yego perviy perevod «Şaraf-nama» Şarafxana Bidlîsî na kurdskiy yazik*”, Pîsmenniye Pamyatnikî Vostoka, St. Petersburg.
- Jean Kellens, “*AVESTA i. Survey of the history and contents of the book*” Encyclopaedia Iranica, III/1.
- John H. Rosser (2012), *Historical dictionary of Byzantium*, Scarecrow Press: Maryland.
- Komîteya Felsefeyê ya Saziya Minhacan (2019/2020), *Felsefe amadeyî 10*, Herêma Bakur û Rojhilata Sûriyeyê.
- M. Mahmût Beyazîdî (1979), *Adetên Kurdistanê*, Den Haag.
- M. Saadettin Aygen (1985), Büyük Filozof Esirüddin Ebherî, Afyon, r. 6-7.
- Malpera Academia.Edu.
- Malpera Archive.Org
- Malpera Bernamegeh.Org
- Malpera Britannica.
- Malpera Dehkoda.Ut.Ac.Ir.
- Malpera Institutkurde.Org.
- Malpera IranicaOnline.Org.
- Malpera Iranpress.Com
- Malpera IslamAnsiklopedisi.Org.
- Malpera IslamPort.Com
- Malpera Merriam-Webster.Com
- Malpera Philpapers.Org.
- Malpera Scribd.Com
- Malpera Springer.Com
- Malpera Tuba.Gov.Tr.
- Malpera Wikifeqh.Ir
- Malpera Wikipedia.
- Martin van Bruinessen (1998), “*Medrese education in northern Kurdistan*” by Zeynelabidîn Zinar, translated and annotated by Martin van Bruinessen, Les Annales de l’Autre Islam 5.
- Mehmet Akbaş, “*Evliya Çelebi’nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*”, (gotara înternetî)
- Mehmet Fatih Barış (2012), “*Wesiyeta Qazî Mihemed*”, (gotara înternetî).
- Mehmûd Muhammed Elî Muhammed (1999), *El-Mentiq’ul-Işraqiyyu ‘inde Şihabiddîn Es-Suhrewerdî*, Misr’ul-Erebiyyetu li’n-Neşri we’t-Tewzî’: Qahire.
- Mele Mûsa Celalî (1434 k. h.), *Mecmû’at’ul-Ulûm*, bi sererastkirin û lêkolîna Mele Evdiselamê Bêcirmanî, Ihvan Neşriyat: Sitembol.
- Mesrob K. Krikorian (1977), *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge and Kegan Paul.
- Mewlûd Es-Serîrî Es-Sûsî (2002), *Mu’cem’ul-Usûliyyîn*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût.
- Mikhail A. Vedeshkin (2018), “*Bribe and Punishment: To the Question of Persistence of Pagan Cults in Late Antiquity*”. Schol. 12 (1).
- Muhammedreza Feşahî (2008), *Aristoyê Bexdad: ez eqlê yûnanî be wehyê quranî*, Intişaratê Karvan: Tehran.

- Muhemmed b. Cerîr Et-Taberî (2000), *Cami'ul-Beyani fî Tefsîri Ay'il-Quran*, Muesseset'ur-Risaleh: Beyrût.
- Muhemmed Emîn b. Fedlullah El-Muhibbî El-Henefî (2006), *Xulaset'ul-Eser fî E'yan'il-Qern'il-Hadî Eşer*, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût.
- Muhemmed Emîn Zekî Bek (1947), *Meşahîr'ul-Kurdi we Kurdistanê fî'l-Ehd'il-Islamî*, Metbe'et'ut-Tefwîd'il-Ehliyyeh: Bexdad.
- Muhemmed Fenayî Eşkûrî (edîtor, 1390 k. h.), *Deramedî ber Tarîxê Felsefeyê Îslamî*, Sazûmanê Mutaleê o Tedvînê Kutubê Ulûmê Insaniyê Danişgahha (Semt).
- Muhemmed Husnî Ez-Zeyn (2008), *Ibn Teymiyyetu we Menhecuh'ul-Fikrî*, El-Mekteb'ul-Islamî: Beyrût
- Muhemmed Mihryar (1379 k.h.), “*Suhr, Suhran, Suhr û Fîrozan, Suhrewerd*”, Vîjenameyê Isfahan.
- Muhemmed Xelîl b. Elî El-Muradî (1301 k.), *Silk'ud-Durer fî E'yan'il-Qern'il-Sanî Eşer*, El-Metbe'et'ul-Mîriyyet'ul-Amireh: Qahire..
- Mustafa Çagrici (1996), *Gazzalî*, TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Nebez Semed (2016), “*Kurdish language and sexism*”, (gotara înternetî).
- Nicetas Choniates (1673), *Historia (Histoire de Constantinople V)*, wergêr: M. Cousin, Paris.
- Nîqûla Rîşer (2005), Tarîxu 'Ilm'il-Mentiqî 'inde'l-'Ereb, wergera Dr. Mihemed Mehran, Menşûratu Esmar: Parîs.
- Philip G. Kreyenbroek & Khanna Omarkhali (2016), “*Yezidism and Yezidi Studies in the early 21st century*”, *Kurdish Studies*.
- Philippe Gignoux, *Denkard, Encyclopaedia Iranica*.
- Prods Oktor Skjærvø (2006), “*An Introduction to Manicheism*” (pirtûka înternetî)
- Rêveberiya Giştî ya Program û Çapemeniya (2015), *Destpêkên Felsefê bo pola yazdê amadeyî-wêjeyî*, Wezaretê Perwerdê-Herêma Kurdistana Iraqê.
- Sabah Mofidi (2020), “*Kurdistan on the path of a historical evolution (from the Xenophon's report)*”, (gotara înternetî).
- Şakir Epozdemir (2017), *Medreseyên Kurdistanê*, Weşanxaneyê Nûbiharê: Sitebol.
- Salih Şêxo El-Hesinyanî (2012), *Ulema'ul-Kurdi we Kurdistan*, Rêveberiya Çap û Weşanê ya Wezaretê Çand û Ciwanan: Duhok.
- Scott Douglas Jacobsen (2018), “*Kurdish culture like any other cultures in the world is patriarchal*”, (gotara înternetî).
- Seîdê Kurd (1908), “*Ey gelî kurdan*”, hejmarê yekem a Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi: Sitebol.
- Semiha Akinci & Hasan Ali Under (2013), *Klasik Mantik*, Anadolu Univesitesi Yayinlari: Eskişehir.
- Şerefhanê Bedlîsî (2014), *Şerefname: Dîroka Kurdistanê*, wergêrê kurmançî: Ziya Avci, Weşanên Azad: Mersîn.
- Seyyed Hossein Nasr & Mehdi Aminrazavi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia, Volume I: From Zoroaster to 'Umar Khayyām*, I.B.Tauris & Co Ltd: London.
- Shahab Vali (2016), “*Nasandina giştî ya edebiyata dînî ya kurdên yarsanî*”, Nûbihar Akademî.
- Speros Vryonis (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press.
- Suleyman b. Ehmed Et-Taberanî (2003), *El-Mu'cem'us-Sexîr*, Dar'ul-Kutub: Beyrût.
- Suleyman b. Ehmed Et-Taberanî (200t), *El-Mu'cem'ul-Kebîr*, DKI: Beyrût.
- T. Tahîrî, *Mêjû û Felsefeyî Yarsan*, wergera Bêhzad Xweşhalî, (pirtûka înternetî).
- Umer Rida Kehaleh (1983), *Mu'cem'ul-Muellifîn*, Muesseset'ur-Risaleh: Beyrût.
- Umîd Demîrhan (2021), “*Awirek li dîroka welatên Mela Mehmûdê Bazîdî û Lev Tolstoyî*”, kovara Bernagehê
- Umîd Necmedîn Cemîl El-Muftî, *Et-Tibyana fî Beyan'in-Nasixi we'l-Mensûxi min'el-Quran*.
- Werner Sundermann (2009), “*Mani*” *Encyclopædia Iranica*.
- Xeruddîn El-Ziriklî (1954), *El-E'lam*, Dar'ul-Ilmi li'l-Melayîn: Beyrût.
- Yaqût El-Hemawî (1983), *Mu'cem'ul-Udeba*, Dar'ul-Xerb'il-Islamî: Beyrût.
- Zeynelabidîn Zinar (1993), *Xwendina Medresê*, Weşanxaneyê Çanda Kurdî: Stockholm,

Destpêka felsefeyê: Ber bi diyarkirina “hizirîna neteweyî ya kurdan”

Pêşek

Pirsa herî girîng a “rêbaza hizirînê ya kurdan” ew e ku “çi li ser çi ava bûye?” ye. Wisan e divê mirov bipirse bê ka “ramyariya kurdî an jî felsefeya yûnanî li ser çi ava bûye?”. Ji bo bersivandina vê pirsê jî divê mirov lingên xwe berde nava dîrokê, erdê ku peyvên “ramyarî” û “felsefe”yê li ser hêşîn û geş bûne raxîne ber çavan.

Li gorî çavkaniyên ewropî “felsefe” di sedsala 6an a berî zayînê de li bajarê Mîletê yê şaristaniya Îyonyayê (Efesa Îzmîrê) derketiye holê û filozofê pêşîn Thales e. Îcar gava mirov vedigere dîroka bajarê Mîletê, dibîne ku di sedsala 10an de ji aliyê yûnaniyan ve hatiye dagirkirin û navê wê yê kevnare Alope ye ku gelekî dişibihe peyva “Heleb”ê. Gelo têkiliya Alopeyê û Helebê bi hev re heye? Helbet heye: Dîroknasê kurd ê belûçî Mihemed Salih Zengene di berhema xwe ya giranbiha “Kurdgalnamek”ê de dibêje ku kurdên madî li ser du beşan lewa bûne; Madê Mezin serweriya xwe ber bi rojavayê biriye û Madê Biçûk jî ber bi rojhilatê, sedsala nehan a berî zayînê dewleta Madan hatiye damezrandin û neviyên Madê Mezin gihiştine Deryaya Romayê (Ege) û îro di çanda gelêrî ya Belûçistanê de behsa hatineke ji Helebê dikin ku şayanî lêkolînên kûrtir e. Tenê mirov li reh û rîşeyên peyva “medicine”ê binêre, diyar dibe ku ewropiyan zanistên bijîjkiyê ji Madan, ango ji dezgehên perwerdehiyê yên Medyayê wergirtine û bi pêş ve birine. Jixwe dîroka ewropiyan jî dibêje ku di sedsalên 12an û 11an ên beriya zayînê de koçberiya romiyan a ber bi Asyaya Biçûk dest pê kiriye û di sedsala 10an de qeraxên Deryaya Romî jî bi destê kolonyalîstan hatiye dagirkirin. Ji aliyekî din ve gelek biwêjên wekî “mîna malê Çînê sexte”, “rûleta rûsan”, “wekî filmên hindî”, “notla almanên çikûs ên ku bi xiyaran zikên xwe têr dikin”, “mîna segên Xoresanê bê qinaet” û hwd hene ku raman û tevgera neteweyeke taybet nîşan didin. Wisan e ne dût e ku parzemîna Ewropayê ya wê demê bi riya Medan gihiştibe asta xwe ya felsefeyê. Wekî ku dewletên erebî yên Emewî û Ebasî li ser şaristaniyên Bîzans û Sasaniyan hatine damezrandin, şaristaniya Yûnanistan û Îrana qedîm jî li ser şaristaniya Medan hatiye avakirin. Dewleta Osmanî ya ku piştê gihiştîye herêmê jî tirsikeke ji çanda rojhilatê û rojavayî ye ku di nava xwe de biharatên Hindistanê, zehferana Xoresanê, xwêya Kurdistanê, sewzeyên Kafkas û Balkanê dihewîne. Tirkan ew qas keresteyên curecureyî ji meşa xwe ya koletiyê ya ber bi Şam û Bexdayê, ji dagirkeriyên moxolî, îlxanî, tîmûrî, selçûkî, aqqoyî-nî-qereqoyî-nî û osmanî bi dest xistine. Ji aliyê civaknasiyê ve tirkên Tirkiyayê ewqasî guherîne ku vexwarina xwe ya neteweyî ya bi navê “qimiz”ê (şîrê mehînan) ji bîr kiriye; pir balkêş e ku li Bûrsayê, paytexta osmanî ya kevn, şîrê mankeran wekî derman tê firotan-bikaranîn, lîtreyê wê ji wîskiya Amerîkayê bihatir e ku ne di çanda wan a neteweyî de ne jî di çanda wan a îslamî de cihê wê heye.

1. Pêşveçûna felsefeyê li Yûnanistana kevnare:

Li gorî dîroka ewropiyan sedemên pêşveçûna felsefeyê li Yûnanistana kevnare:

- a. *Pêşveçûna bazirganiya deryayî ye ku danûstandinên çandî geş dike.*
- b. *Asta refahê ya bilind e ku hizirîn li welatê ziktêran bi pêş ve diçe.*
- c. *Şêwazê desthilatdariyê demokrasî ye ku di dorhêleke azad de hizirîn bi pêş ve diçe.*
- d. *Serweriya ayînên pirxwedayî ye ku rastî bertekên rapirsînê hatiye.*

Jixwe ev her çar sedem nîşan didin ku:

1. Yûnanî bi riya penaberî û bazirganiyê hînî çandeke ji ya xwe pêşketîtir hatine. Ji tevgera penaberî û bazirganiyê ya îroyîn jî diyar e ku asta refah, rêveberî, azadî û pirayîniyê ya Ewropayê bala welatên paşvemayî dikêşe.

2. Piştî ku gihiştine armancên xwe yên dagirkeriyê, têr xwarine û dest bi hizirînê kirine. Ji dîroka ewro-amerîkayî diyar e ku pergala wê ya koledar bi zêdebûna kole û palyan derfetên pêşketinê bi dest xistiye.

3. Çanda gelên xwecihî yên herêmî têk birine, pergaleke leşkerî ya “col” a pirneteweyî damezirandine; tenê desthilatdarên ku hêz û piranî bi dest xistine karibûne serweriyê bikin.

4. Pergala yekxwedayî ya mîtrayî ji holê rakirine; ji ber ku hem dûtî çanda xwe ketine hem jî aramiya derûnî ya deverê têk birine jî, bi ayînên xwe yên pûtperest, mirovperest û xwezaperest re ketine nakokiyê.

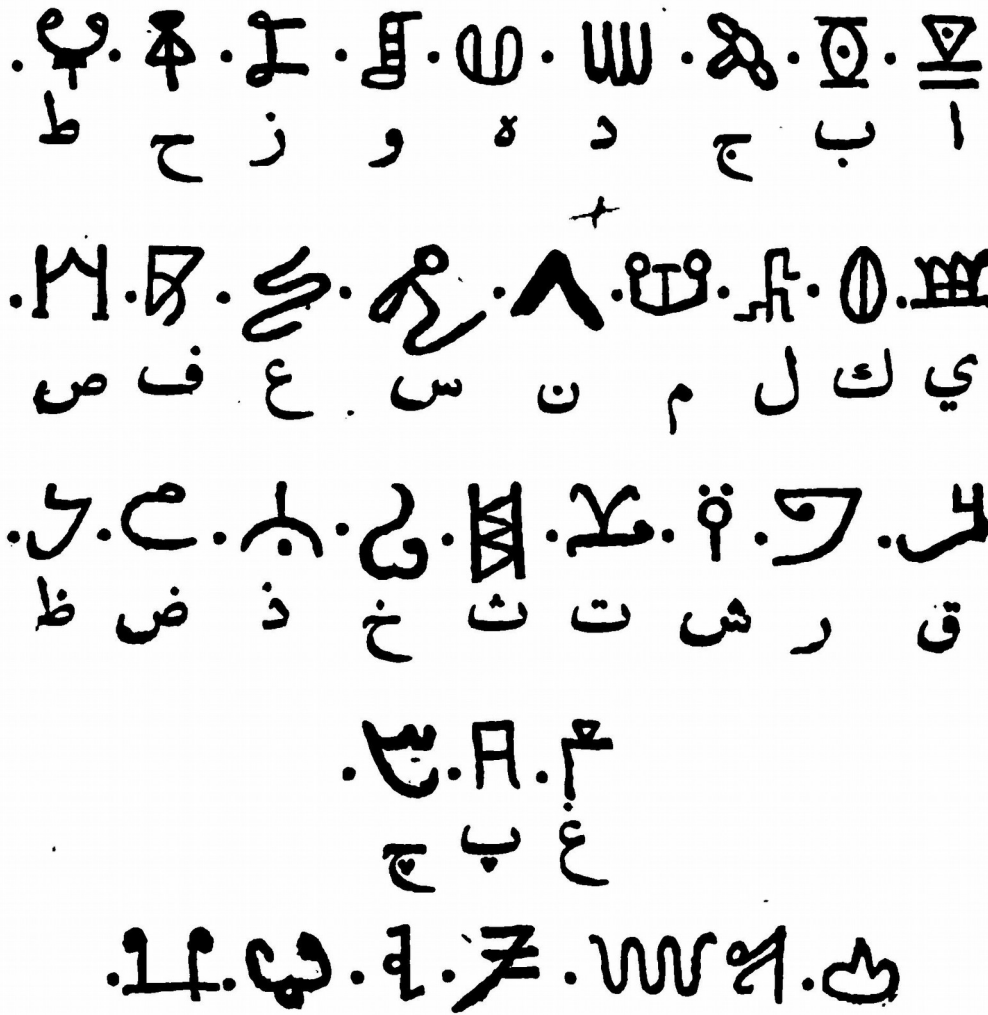
Di Yûnanistana kevnare ya koledar de ziktêr neketine heyra tîbûn û birçîbûnê; lewre xweza û gerdûn mereq kirine. Her wiha ji ber ku yûnaniyên li qeraxa Deryaya Romî ji reh û rîşeyên xwe qetiyane û çanda wan a pirxwedayî û efsaneyî li hemberî ayîneke yekxwedayî rastî guherînekê hatiye, îcar paşê wan dest bi hizirînê kiriye. Ew gotina felsefî ya ku dibêje “*ew çemê ku te carekê xwe tê de şûşt, êdî ne ew çem çemê berê ye ne jî cendekê te ew cendekê berê ye*” tê wê wateyê ku piştî kolonyalîzma yûnanî hizirmendan dest bi giyanpaqijiyê kiriye; ji ber ku piştî dagirkeriya Iyonyayê êdî yûnanî ji çavkaniyên çanda xwe ya kevn dût ketine û gelê dagirkirî jî hêmanên baweriya xwe ya berî dagirkirinê ji bîr kirine. Îcar di pêvajoya hizirînê de pirsgerêka “*arxe*”yê derketiye ku rêbazêke hizirînê ye û li gorî wê gerdûn xwe bi xwe hatiye holê. Sedema pejirandina vê rêbazê jî mantiqa koledariyê ye ku “*divê axa (anjî derebeg, lord, dût, majeste û hwd) ne bişibihe bav û kalên xwe yên ku nizanibûn koletiyê li ser deverên dagirkirî ferz bikin ne jî bişibihe kole û paleyên ku nizanibûn azadî û serweriya xwe baş biparêzin*”. Lewre feraseteke bîj afirandin da ku kesek nepirse bê ka çima û çawa û ji ku hatine welatê dagirkirî. Bîjîtiya felsefeya yûnanî hê di sedsala 7an de ji aliyê ereban ve hatibû keşfîkirin. Dema ku Evdilahê kurê Rewahe li Tebûka Girava Ereban li dijî artêşa bîzansî ya dagirker şer dikir, di helbesta xwe de wiha digot: “*Hey nefîsê, tu ji mirinê û romiyên bîj ditirsî! Sond be ez ê bêvila te bi erdê re kaşî şer û kuştinê bikim.*”

2. Sedemên paşveçûna hizirîna kurdan li Medyaya kevnare û bermayeyên wê yên şaristaniyê

Li gorî Kurdgalnamekê sedema dîrokî ya têkçûna dewleta Madê ew e ku paşeyê dawîn Azdiyak kesekî bêtêr û bêhêz bûye û nikaribûye kar û barên wê dewleta berfireh bi rê ve bibe; her wiha pergala berê ya dadweriyê vegehandiye amûreke sitemkarî û rencê, rêveberên sivîl û leşkerî ji xebatê sar kirine, saman û sermayeya welêt dêrz kirine û pêşveçûna welêt a hundirîn-dervayî rawestandîye. Lewre mîr û serdarên Madê biryar daye ku Azdiyakê kordunde ji desthilatdariyê dût bixin û Kûrîşê Hexamenî, neviyê wî yê ji keça wî bikin serwerê xwe. Bi vî awayî xanedana Madê ya ku 300 salî fermanrewatî li welêt kiriye, ketiye destê malbateke parsî; parsîyan heta demeke dirêj bi navê mad û parsan rêveberî meşandiye, piştî şopên madiyan bi tevahî ji holê rakirine û tapûya welêt wergerandine ser navên xwe.

Ji vê kurtegehiyê diyar e ku Medyayê bi têkçûna xwe du şaristaniyên mezin ava kirine: Yûnanistan û Parsiya yên kevnare. Gelo ji bilî Kurdgalnamekê çavkaniyên kevnir qala şaristaniya kurdan dikin? Helbet dikin: Ebûbekr Ehmed Ibn Wehşîye (860-935) nivîskarekî asûrî yê sedsala nehan e. Di gelek qadên zanistî de pispor e. Li ser stêrnasî, çandiyarî, kîmyagerî, fizîk, jehrnasî, bijîjkî, dîrok û raznivîsên kevnare berhemên pir girîng dane. Her wiha gelek berhemên kevnare yên zanistî jî wergerandine zimanê erebî. Vî zanyarî di berhema xwe ya bi navê “*Şewq-ul-Musteham Fî Meirifeti Rumûz-il-Eqlam*” de behsa alfabe ya Masî Soratî ya kurdan û asta wan a şaristaniyê kiriye ku wiha dibêje: “*Heçî ku keldanî ne ew zanatirên heyama xwe bûne. Kurdên pêşîn xwestine ku bi wan re têkevin pêşbaziyê û qayîşkêşanê. Lêbelê ji erdê hetanî esmanê heftan cudahî di navbera her duyan de heye. Pisporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û reheknsiyê (ziraet û botanîkê) de bûye. Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrî û Rûpela Qusamî di destên wan de ne. Her çî hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Dana gihiştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî rastî ne wisan e. Berevajî wê gotina wan çiqas zanyarî û huner di destên wan de hebin gişt ji keldaniyan gihiştine wan. Di vê babetê de keldanî ji kurdan kevnir in. Lewre di navbera her du seriyan de dijminahiyeke aşkera û demdirêj heye.*” [r. 131-132 ji nusxeya Joseph Hammerî]

Ibn Wehşiye piştî vê gotina xwe, du heb nimûneyên alfabeya keldaniyan dide û derbasî mijara alfabeya kurdan dibe: “Ev jî cureyekî nivîsê yî kevnênivîsan e û hinek tîpên wê ji şêweyên tîpan vediqetin. Li gorî angaşt û amajeya kurdan, Bînûşad û Masî Soratî ev alfabe bi kar anîne. Her wiha hemû zanyarî û hunerên wan her du kesayetên bi vê alfabeyê bûne. Wekî ku tu jî dibînî ev alfabe bi awayê jêrîn e:

Ew tîpên mayî jî, em di tu ziman û alfabeyê de rastî hevber û hevdengên wan nehatine. Ev tîp pir sosret û gelekî balkêş in. Min bi vê cureyê nivîsê li Bexda û Nawosê nêzikî sî pirtûkî dîtî. Ji wan pirtûkan li Şamê du heb li ba min hebûn. Yek derheqa çandina tirî û xurmeyan de bû û ya din jî derheqa avnasiyê, derxistin û bidestxistina avên ku çavkaniyên wan nediyar in de bû. Ji bo faydeya mirovahiyê min ew ji zimanê kurdan wergerandin ser zimanê erebî. Min berê ew temam nekiribûn; lê piştî bîst û yek salan Xwedê ji min re hêsa kir û min ew vereşandin û kemilandin. Pesn ji bo Xwedê be ku daxwaz û mebesta me bi cih hat. Min ew beşişandin pirtûkxaneyê Cenabê Mîrê Bawermendan Evdilmelikê Kurê Merwanî. Xwedê kamraniya dewleta wî lê nîşan bide, stûna ayîne jî bi hêza milk û siltaneta wî xurttir bike. Roja pêncşema pîroz a sisîyê meha remezanê, sala 241an. Pesn tenê ji bo Xwedê ye. Dawî li pirtûkê hat.”[r. 134-135 ji nusxeya Joseph Hammerî]¹¹⁸

Ev zanyariya dîrokî ya Ibn Wehşiyeyî divê ji çend aliyan ve were nirxandin:

¹¹⁸ Joseph Hammer, Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr Bin Wahshih, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, **Barkoda wê: 302079777%**, **jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham**)

1. Nivîskarî gotiye: “Heçî ku keldanî ne ew zanatirên heyama xwe bûne. Kurdên pêşîn xwestine ku bi wan re têkevin pêşbaziyê û qayîşkêşanê. Lêbelê ji erdê hetanî esmanê heftan cudahî di navbera her duyan de heye.”

Ibn Wehşiyê kesekî nebetî ango kesayeteke ji gelên aramî ye û nijadperestekî Şaristaniya Babilê ye. Li gorî Brockleman Ibn Wehşiyeyî nedipejirand ku kesek bi qasî babiliyan zanatir be: lêbelê zanyariyên wî yên derheqa Şaristaniya Babilê tunebûn. Lewre wî hinek berhem bi destên xwe nivîsandin û zanyariyên yûnanî yên wergerandî jî wekî çavkanî nîşan dan.¹¹⁹

2. Nivîskarî gotiye: “Pisporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û rehekasiyê (ziraet û botanîkê) de bûye.”

Ibn Wehşiyeyî derbareya çandiyariya gelê nebet de berhemek nivîsiye û ev berhem ji zanyariyên xwe yên bi çanda wergerên yûnanî hûnaye. Diyar e ku berhemeke gelê nebet a berdest tunebûye ku nivîskarî bi xwe berhemek afirandiye. Wekî ew bi xwe jî dibêje çandiyariya gelê kurd û rehekasiya wan ji hemû gelan pêşdetir bûye. Rehekna Ebû Henîfeyê Dînewerî û Ehmedê Dirihî jî delîla vê yekê ne.¹²⁰

3. Nivîskarî gotiye: “Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrit û Rûpela Qusamî di destên wan de ne. Her çî hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Dana gihîştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî rastî ne wisan e. Berevajî vê gotina wan çiqas zanyarî û huner di destên wan de hebin gişt ji keldaniyan gihîştîne wan. Di vê babetê de keldanî jî kurdan kevntir in. Lewre di navbera her du seriyan de dijminahiyeke aşkera û demdirêj heye.”

Her çiqas Ibn Wehşiyeyî ji kurdî pirtûk wergerandibin jî bi nankorî dibêje ku ew nezan in, gotinên wan bêbingeh in û gotinên wan ji angaştan derbas nabin. Lêbelê salixên wî nîşan didin ku kurd nifşnas (nesebzana) in û dizanin ku ew neviyên kê ne, kîjan pirtûk gihîştîne ber destên wan û zanyariyên wan li ser çî ne. Her wiha sedema înkara Ibn Wehşiyeyî jî di navbera her sê hevokên wî yên dawîn de veşartî ye: “Berevajî vê gotina wan çiqas zanyarî û huner di destên wan de hebin gişt ji keldaniyan gihîştîne wan. Di vê babetê de keldanî jî kurdan kevntir in. Lewre di navbera her du seriyan de dijminahiyeke aşkera û demdirêj heye.” Her wekî hûn jî dibînin Ibn Wehşiyê ji aliyekî ve gotinên kurdan radigihîne; zengîn û rengîniya çanda kurdan vedibêje. Lêbelê nijadperestiya wî nahêle ku zanist layiqî kurdan bin. Lewre zanyarî û hunerên kurdan dike malê keldaniyan.

4. Nivîskarî gotiye: “Ev jî cureyekî nivîsê yî kevnenivîsan e û hinek tîpên wê ji şeweyên tîpan vediqetin. Li gorî angaştê û amajeya kurdan Bînûşad û Masî Soratî ev alfabe bi kar anîne. Her wiha hemû zanyarî û hunerên wan her du kesayetan bi vê alfabeyê bûne.”

Ibn Wehşiyê dipejirîne ku alfabe ya kurdan xweser e û dengnasiya zimanê kurdî ji ya zimanên din cudatir e. Her wiha bav û kalên wan hemû zanyariyên xwe bi vê alfabeyê vegotine. Lê belê cardin nijadperestiya wî nahêle ku bibêje ev salixên kurdan rast in. Bi rastî nakokî ne di gotinên kurdan de bûye. Nakokî di vî zanyarê nijadperest de bûye.

5. Nivîskarî gotiye: “Ew tîpên mayî jî, em di tu ziman û alfabeyê de rastî hevber û hevdengên wan nehatine. Ev tîp pir sosret û gelekî balkêş in. Min bi vê cureyê nivîsê li Bexda û Nawosê nêzikî sî pirtûkî dîtî. Ji wan pirtûkan li Şamê du heb li ba min hebûn. Yek derheqa çandina tîrî û xurmeyan de bû û ya din jî derheqa avnasiyê, derxistin û bidestxistina avên ku çavkaniyên

¹¹⁹ Iyad Xalid Ettabbaa, Menhecu Tehqîq-il-Mextûtat we meehû kitabu Şewq-ul-Musteham Fî Mehrifeti Rumûz-il-Eqlam Libni Wehşiyê Ennebetî, weşana Dar-ul-Fîkr, Şam, Sûriye, 2003, ISBN: 1-59239-041-2

¹²⁰ Bnr. Bal Ve Balarisi Kitabi, Ebû Henîfeyê Dînewerî, wergera tirkî Umîd Demîrhan, weşanên Hîvdayê, Stenbol.

wan nediyar in de bû. Ji bo faydeya mirovahiyê min ew ji zimanê kurdan wergerandin ser zimanê erebî”

Wergêrê pirtûkên kurdî Ibn Wehşiyê rastî gelek pirtûkên kurdî hatibe û ji wan hinek wergerandibin jî ew gotinên wî yên berê mirovî matmayî dihêlin. Heke di zimanên ku Ibn Wehşiyê dizanibû de ev zanyarî hebûna -bi texmîna min- wî ev pirtûkên kurdî wernedigerandin.

3. Berawirdkirina felsefeya yûnanî û ramyariya kurdî

Ji zanyariyên bihurî diyar e ku her neteweyê şaristaniya xwe li ser hîmê hinek şaristaniyên beriya xwe ava kiriye, di vê “pêşbirka teknolojiyê” de pêşketina bêbav, bêxwedî û bêsponsor ne mumkin e; lê belê her çi hikmeta Xwedê hebe, dagirkerên romayî wekî xwendekar, penaber û bazirgan hatine welatê Medyayê û ji nişkê ve bûne feylesof. Gelo zimannasiya kurdî ya îro hinekî jî ne deyndarê pêşveçûna li Ewropa, Amerîka û Rûsyayê ye? Heke kurdan li dibistanên dagirkerên xwe nexwenda, gelê ew dê çawa bigihîştana vê feraseta îroyîn? Gelo xwendekarên ku ji welatên paşvemaî diçine Ewropa, Amerîka û Rûsyayê û piştî vegera xwe ya li warê bav-kalan mînanî xwişk û birayên xwe yên nexwendî ne? Helbet her xwedanê wijdan û ferasetê nikare rola hêzdarên cîhanê ya di pêşveçûna ramyarî û teknolojiyê de înkâr bike; lê belê cîhana rojavayî dikare zanîne ji xwe bide destpêkirin û vê feraseta xwe li ser gelên din bide ferzkirin. Sedema vê totalîteriya zanistî ya ku çavkaniya xwe wekî formûla Coca-Colayê vedişêre, koledarî û exlaqê wê ye krîmînal e.

Heke mirov li gorî zanyariyên Ibn Wehşiyê û zanyariyên berbelav ên felsefeyê her du rêbazên hizirîne berawird bike, ev taybetmendî derdikevin holê:

Felsefeya yûnanî ya koledar

1. Kesane ye, ango li gorî kesan diguhere, keyfî û zewqî ye; subjektîf e;

2. Pirsîyar e, lê ne berpirsîyar e; ango bi xwe her2. Ji zanyariyên xwe berpirsîyar e, ji destpêkê zanyariyê dadirizîne û rêbazeke darizandina xweheta encamê xwe dispêre çavkaniyan û zelaliyê. nîşan nade.

3. -Wekî exlaqê her koledarî- rexnegir e, ji ber ku heyfa wê bi tunekirinê nayê.

Ramyariya kurdî ya afirîner

1. Gelemperî ye, li gorî kesan naguhere û ceribandînen dūvedirêj gihiştîye asta rêzikên jîyanê.

2. Ji ber ku asta ramyariyê ya hera bilind a gelemperî nîşan dide, kedeke mezin lê hatiye mezaxtin, rexneya neheq ji bo hebûna wê xeternak e.

4. Dibêjin qaşo gerdûnî ye, bi rastî global e; ji ber ku gerdûnî ye; ev peyva qedîm û pêşveçûna ku heta heyameke nêzik tevahiya rojavayîyanstêrnasiyê ya Madistanê nîşan dide ku kurdan bi giloverbûn û zivirîna cîhanê nedipejirand. ger û zivirîna cîhanê bawer kiriye.

5. Yekpare ye; ji ber ku koledarên kevn bi5. Pirparçeyî û piralî ye; ji ber ku civaka kurdan parçeyan razî nedibûn, ji bo naskirina tiştêkî divêxwezayî ye, ji kakilê ber bi çiqilê ve diçe. tevahiya wê bidîtana. Herwiha ji ber ku kurd afirînerê sermayeya xwe ya ramanî bûn, ji parçeyên tiştan reh û rîşeyên wan nas dikirin.

6. Ramanên felsefî bêpêjn li ser hev kom dibin û6. Bi ceribandîne dipije û bêhna xwe li jîngehê bi pêş ve naçin, wekî ava golegeniyên in; angobelav dike, wekî çavkaniyekê dizê û berejêr kumulatîf e. diherike; ango simulatîf e.

7. Vegerok e, li xwe dizivire û xwe dike bin şikê;7. Xwezayî ye, zelal e û di heyama xwe de ji wê

ango refleksîv e.

pêşdetir tune; heke pêşveçûn li cihekî din peyda bibe, wekî çemekî xwe digihîne deryayê.

Ber bi felsefeyê neteweyî: “Ziman, gotinên pêşyan û dîroka kurdan”

Pêşek

Ev demek e dirêj e ku kovara Felsefevan hewl dide ku zimanekî felsefî yê kurdî biafirîne û heta niha karên qenc jî kirine; lêbelê pirsgerêkek heye ku dîroka felsefeyê kurdan hîç û pûç dike. Bi gotineke din gava dîroka felsefeyê bi feylesofên yûnanî tê destpêkirin û bi destî rewşenbîrên ewro-amrîkî tê bipêşvebirin, kurd wekî parsekên zanîn û fehmkirinê xuya dibin. Gelo kurdan di dîroka xwe de li ser “*hizirîn*”ê qet tiştek negotiye û nekiriye? Ne mumkin e ku gelekî qedîm tu qenciyekek pêşkêşî cîhanê nekiribe. Wisan e, sedema vê nexuyabûna kurdan a li warê “*hizirîn*”ê çi ye? Em ê di vê kurtenivîsê de qala vê mijarê bikin û hewl bidin ku çarçoveyê giştî ji bo felsefeya kurdî ya neteweyî pêşkêş bikin.

1. Li ser destpêka felsefeyê çend gotin

Wekî ku di tevahiya hînkerên felsefeyê de hatiye nivîsîn, têgihîna “*felsefe*”yê ji cotepeyvên “*phila*” û “*sophia*”yê pêk hatiye ku tê wateya “*gera li pey zanîne, hezkirina hînbûnê*” û filan, bêvan... Divê bê zanîn ku heta destpêka “*Keşfên Cografi*” yê ewropîyan di wêjeya Hind û Çînê de peyva “*felsefe*”yê nehate tomakirin; lê ev nayê wê wateyê ku beriya “*felsefeya yûnanî*” li van deveran rêbazên hizirînê tunebûye.

Sedema yekane ya navdariya felsefeya yûnanî ew e ku heta demeke dereng neketiye ber pêla dagirkeriya ereban a bi navê “*futûhat*”ê, ya tirkî a bi navê “*gazawat*”ê û ya farsan a “*cenghayê şahîşahî*”yê; lewre nimûneyên wê hatine parastin. Her wiha sedema têkçûna berhemên felsefî yê Kurdistan, Aran, Xoresan, Segistan, Belûçistan, Sind û Hindê ew e ku di pêla pêşîn (xulefa), duyem (emewî) û sêyem (ebasî) a desthilatdariyên ereban de hatine tunekirin, şewitandin, windakirin. Lewre hemû şaristaniyên ku destê dagirkeriya ereban negihiştîyê, wan mîrate û kelepura xwe parastine. Divê bê zanîn ku exlaq û tevgera ereban a futûhatan bûye nimûneya tirk û farsan jî; wan jî hemû hêmayên netirkî-nefarsî ji holê rakirine, di tevahiya desthilatdariyên xwe de bi heman şeweyî miameleya çandên biyanî kirine. Sedema sereke ya veguhastina çanda yûnanî jî bi armanca qirêj e. Emewiyên ku nedixwestin welatî li ser xerabiyên wan bifikirin û bi huqûqa îslamê ceza bidin wan, rojeva welatê xwe yê berfireh bi van zanyariyên yûnanî ve dadigirtin. Heta gelek berhemên çanda yûnanî yê resen winda bûne û piştê ev berhem ji wergerên erebî yê rûçikandî hatine bidestxistin ku ji aliyê “*Dar’ul-Hikme*”ya emewî û dibistanên endelusî ve hatine parastin.

2. Destpêka berhevkirina felsefeya rojhilatê

Di dawiya desthilatdariya emewî û destpêka ebasîyan de dijberiyê (muxalefetê) berê xwe dabû çanda rojhilatî û bermayeyên devkî yê Kurdistan, Aran, Îran û Sind-Hindê berhev dikirin. Her çiqas berhevkirina vê çandê bi kêrî dîroka gelên van deveran hatibin jî, armanca vê tomakirinê jî qirêj bû. Dijberiya ereb dixwest ku bi awayekî ji emewîyan rizgar bibe û bêyî biyaniyên rojhilatî ev ne pêkan bû. Lewre wekî bertekeke li dijî emewîyan dest bi vê berhevkariyê kirin.

Bi rastî piştî têkçûna emewîyan û serkeftina dijberiya ebasî belgeyên girîng ji çanda rojhilatî nemabûn; tenê tomereyên devkî yê gelêrî mabûn ku farsan piştê li ser wan destkeftiyên felsefeya xwe ya neteweyî ava kir. Lê belê vê rewşê jî zêde nedomand û tirkên dagirker heta Bexdayê hatin, wan jî piraniya van berhemên muxalifî emewîyan şewitand. Dîsa jî berhemên rizgarbûyî têra danîna bingehekê dikir û bi vî awayî felsefeya rojhilatî ya emewî-ebasî derkete holê. Xwedê rastiyê hez

bike, çanda emewî-ebasî jî kopyeyekê çanda rûçikandî ya yûnanî ye ku dibistanên wekî “*murciyî*”, “*mutezîleyî*”, “*kelamî*”, “*sûfî*”, “*cebrî*”, “*qederî*”, “*ixwanusafayî*”, “*matûrîdî*”, “*eşarî*”, “*îşraqî*”, “*selefi*”, “*tabîî*”, “*dehrî*”, “*behayî*”, “*îsmailî*”, “*nuseyrî*”, “*meşai*”, “*hurûfî*”, “*batinî*”, “*muşebihî*”, “*mucesimî*” û hwd ji wê zane, bi şîrê wê têr bûne. Lê belê li kêleka van dibistanên hizrî yên qaşo îslamî de çend dibistanên medoparsî yên wekî “*manîheyî*”, “*zerdeştî*”, “*durzî*” (*durustî*), “*xuremdînî*” û hwd jî derketine holê ku hewlên avakirina felsefeyê neteweyî ne. Ji aliyekî din ve, her çiqas beşeke Turkistan û Hindistanê ketibe destê ereban jî dibistanên felsefeyî yên wekî “*şamanî*”, “*vedayî*”, “*brahmî*”, “*yogayî*”, “*darmayî*”, “*karmayî*” û hwd heta roja îroyîn jî jiyane.

3. Kurd û felsefe

Helbet gava peyvên “*kurd*” û “*felsefe*” yê werin ba hev, divê bê fêmkirin ku mijar têkiliya kurdan a bi felsefeya yûnanî ye. Çi di destpêka wergera felsefeyê de çi di hûnandina wê ya îslamî de kurdan roleke girîng lîstine û hê hê jî dilîzîn. Her wiha di hûnandina wê ya modern de jî kedeke berbiçav a kurdan heye. Çi bi zimanên desthilatdarên xwe û çi jî bi kurdî (bi piraniya zaravayên xwe) felsefeya yûnanî gihandine civaka kurd. Heta mirov dikare bibêje ku ewqasî reklamkirina felsefeya yûnanî bûye sedema wê yekê ku gelek kurd bi wê hewesê berê xwe bidine Ewropayê; lê negihîştine mirazên xwe, cendekên wan bi têlên sînoran ve daliqî mane, di çem-deryayan de xeniqîne, di kampên penaberan de riziyane û yên rizgarbûyî jî ketine dilqê peykerên yûnanî.

Xebatên Mehmûdê Bazîdî yên derbarê hizirîna kurdan de ji çend aliyan ve çavkaniyên herî girîng in. Ji ber ku xebatên wî kurdî ne, pexşankî hatine nivîsandin û xîmên felsefeya netewesaz a kurdî ne ku gihiştine roja îroyîn. “*Rusûmatname*” ji bo naskirina exlaq, dab û nêrît, ayîn û xurafeyên civaka kurd çarçoveyê geştî radixe ber çavan. “*Wergera Şerefnameyê*” ya bi kurdî rêbaza dîroknivîsînê xêz dike û “*Çil Hikyat*” jî destpêkeke baş e ji bo hunerên wêjeyî. Heçî ku “*Tesrîf*” û ferhengên wî ne destpêka zimannasiya kurdî ya li gorî rêbazên zanistî ne. Berhemên Mele Mehmûdî rêbazên hizirîna kurdan wekî felsefeya hevdem analîz nekiribe jî, bi awayekî geştî felsefeya zanîn, hişmendî, hebûn, exlaq, siyaset, ayîn û hunera kurdan şîrove kiriye.

Piraniya xebatên hevdem ên felsefeya kurdî (kurmançî) ji aliyê Abdusamet Yigit, Elî Gurdîlî û desteya weşanê ya kovara Felsefevan ve hatine pêşkêşkirin. Gava mirov li berhemên Abdusamet Yigitî dinêre, rasterast xuya dike ku tekamula xwe ya zimanî pêk neaniye; lê dîsa jî xebatên wî heta radeyekê baş in, ji ber ku berhem di nava labîrentên felsefeyê de şopa kurdan digerin. Berhemên wî yên wekî “*Di Xeta Dîroka Kurdistanê de Felsefe û Pêşketina Zimanê Kurdî*” (Berlîn, 2013), “*Li ser Dîroka Felsefeya Îdealîzmê*” (Berlîn, 2014), “*Dîroka Felsefeyê li Kurdistanê*” (Berlîn, 2016), “*Li ser Dîroka Felsefeya Jiyana Civakî li Kurdistanê*” (Berlîn, 2016) “*Li ser Aqil û Felsefeya Serokatîyê*” (Berlîn, 2017), “*Felsefeya Dîrokê*” (Berlîn, 2017), “*Dîroka Felsefeyê*” (Berlîn, 2020), “*Civaknasî, Dîrok û Felsefe*” (Berlîn, 2020), “*Li ser Dîroka Felsefeya Metalyalîzmê*” (Berlîn, 2020) dervayî ezberên xwendinî-dibistanî ne, her dem û dereke munasib de gotin aniye ser hizirîna kurdan; mirov dikare van xebatên wî yên destpêkî wekî nirxekî kelepora kurdî bihesibîne; ji ber ku bi kurdî ne, bi xema avakirina felsefeya kurdî hatine berhevkirin, bi welatperwerî û xîretkêşî hatine hûnandin. Lêbelê ji ber zimanê wan ê sist, bêsrerastkirin, bêrastnivîs û dûrî hevoksaziya kurdî ya gihiştî, mirov bi tu awayî nikare van xebatan wekî çarçoveya “*dîroka hizirînê*” ya nimûneyî ji bo kurdan bipejirîne; divê ev xebat-lêkolîn li gorî hevoksaziya kurdî ya wêjeyî bîn venivîsandin. Divê bê gotin ku zimanê Mele Mehmûdî ji yê Abdusamet Yigitî gelekî xurtir û wêjeyîtir e.

4. Bingeheke ferhengî û çandî ji bo rêbazên hizirîna kurdan

Îcar kurd li kê dera vê peyv û têgihîna felsefeyê ne? Helbet berî îslamê û piştî wê pêwendiyê xurt a kurdan bi “felsefeya yûnanî” re hebûye; ev rewş ji ber kambaxiya dagirkeriya bîzansiyan a li ser beşeke Kurdistanê pêk hatiye û bi destî mîratgirên dagirkeriyê heta roja îroyîn jî berdewam kiriye. Ligel vê yekê jî, rêbazeke hizirînê ya kurdan hebûye û gotinên pêşiyên ên kurdan nimûneyêke vê yekê ne. Bi min kurdan badilhewa negotiye ku “giya li ser koka xwe hêşîn dibe”. Ev

tê wê wateyê ku hizirîna kurdan a neteweyî li sor reh û rîşeyên kurdî hatiye avakirin. Gava em li ferhengên kurdî dinêrin, em rastî peyvên wekî “ramîn”, “hizirîn”, “ponijîn”, “pokinîn”, û peyva erebî ya “fikirîn”ê tên. Ev tenê peyvên zaravayê kurmançî ne ku gava peyvên zaravayên din jî lê zêde bikî, herî kêr wê bigihêje 10 peyv. Ji bilî van peyvên xwerû, lêkerên hevedudanî û biwêjên wekî “dan hişê xwe”, “dan aqilê xwe”, “têgihîştin”, “dan ber hev û tiştêk/fikrêk jê derxistin” û bi dehan nimûneyên din hene. Zimanekî ku ji bo hizirînê ewqas peyv afirandibin ne mumkin e ku ji çemk û feraseteke taybet bêpar be. Îcar çima “giyayê hewşê tehl e”? Çima kurd piştî têgihîştineke zimanî li ser rêbaza hizirîna kurdan naaxivin?

Îro piraniya kurdan misilman e; çî bi çend mezhebên sunî, çî jî bi çend mezhebên şîî. Beşeke kurdan a êzidî, yarsanî, kakeyî, ehleheqî, şebekî û hwd jî heye ku hê jî bîr û baweriyên xwe yêr kevnare diparêze. Bila her kesek bêyî pelçiqandin û pelixandina kesekî dîtir li ser baweriyaya xwe be; lê belê hevpariyên kurdan çî ne? Kurdan çawa li xwe, li dorhêla xwe û gerdûnê nihêrîne, niha çawa dinihêrin, çima wisa nihêrîne û divê çawa binihêrin? Bersivên van pirsan jî di hişmendiya hevpar a kurdan de ye ku ew jî ziman, gotinên pêşyan û dîroka kurdan in.

Ji van gotinên jorîn hate fêmkirin ku “felsefe” yûnanî ye, li gorî rêbazên wê perwerdekirina nifşan hinek neyînîyan dihewîne. Wekî çend neyînîyên dermanan, neyînîya vê felsefeyê jî hîçkirina kurd û Kurdistanê û koçberkirina ber bi warê wê dinyaya xeyalî ye. Ji nifşa me ya bi ser 40 saletiyê re, tu kesî li ser rêbazên hizirîna kurdan a neteweyî perwerdehiyeke zanistî nedîtiye. Nifşa ku li başûr û rojavayê Kurdistanê bi kurdî perwerdehiyê dibîne jî rêbaza hizirînê bi yûnaniyan dide destpêkirin, xwe hîç dike.

Bi min bêyî amadekirina ferhengên kurdî bi kurdî, şîrovekirina gotinên pêşyan û berhevkirina folklor û dîroka kurdan a kronolojîk ev karesat û trajedî dê berdeyam bike. Heta ev her sê hemanên ku çavkaniya hizirînê ne tamam nebin, Arîsto dê bibe pêxemberê dewletavakirinê, serdana Ewropayê dê bibe hecekî dîplomasiyê, sînorên Yûnanistanê dê bibin goristana gelek şehîd û bengiyên felsefeyê, Will Durant jî dê bibe dergevanê wê devera pîroz. Wisan e, divê em bi quretîyeke li ser bingehên kurdî li ser koka xwe hêşîn bin, ji giyayê hewşa xwe ya dermankî (piraniya dermanan tehl in) bixwin, çav bernedin pimpara xelqê ya ku em nizanin kîjan jehrîn e û kîjan jî vîtamîn e.

Ziyanpirsiya neteweyî ya kurd û Kurdistanê: Ber bi stratejiya neteweyî ya berhevkirina zanyariyan

Pêşek

Ji tevgera kurdan a ramanî xuya ye ku heta vê saetê jî kurdan ji zivirîna cîhanê tiştêk fêr nekiriye; lê kurdên qedîm ên ku pergala hebûnê wekî “gerdûn” bi nav kiriye û zayenda wê jî wekî “mêza” diyar kiriye dizanibûye ku jiyan berdeyam e, wekî çerxekê dizivire, wekî beraşê aşekî çî dikeve ber dihêre. Piraniya pêşengên kurdan dizanibûye ku sitemkariyek li kurdan tê kirin; lê têngihîştine ku tenê pergaleke ji bo kurdan avakirî dikare kurdan biparêze û tenê kurd dikarên vê pergala xwe ya avakirî biparêzin.

Herwiha hê hê jî gelek kurdan fêr nekiriye ku avakirina pergalekê bi amûrên pêwîst mumkin e; bi kaxez, pêûs, mor, hesin, pola, lek, şûşe, genim, ceh, giya, dar, xwelî, av û hewayên kurdî mumkin e. Çepgirên kurdan ên ku di suhbetên xwe yêr şevane de dewletekê ava dikin û çend dewletan bi carekê ve dirûxînin, fêr nekiriye ku rola banqe, poste, kolan, lewheyên agehdariyê, fişên marketan, peyamên telefonan, marqeyên tiştan nîşaneyên çî ne. Neteweperwerên kurdan fêr nekiriye ku pergala wan a neteweyî li ser kîjan zanyariyan ava dibe, ev zanyarî çawa tên amadekirin û çiqasî kurdperwer in, çiqasî berbelav in, li hemberî reqîban çiqasî xurt in. Oldarên kurdan fêr

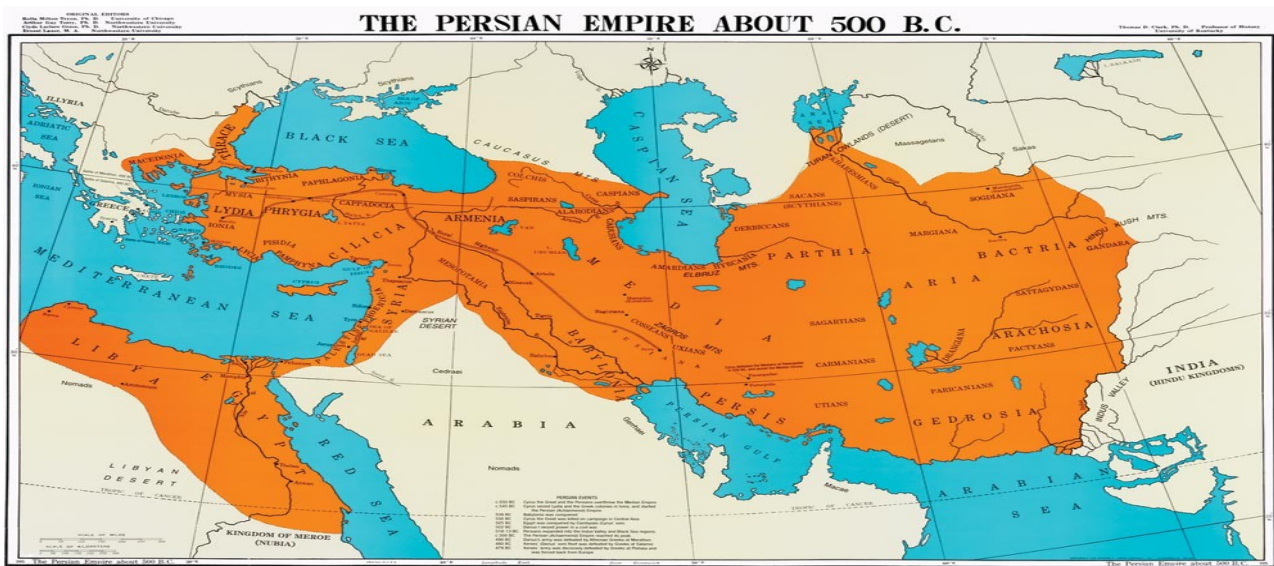
nekiriye ku tunebûna zanyariyên bi kurdî gelê wan ê belengaz mehkûmî ziman û pergaleke biyanî dike; dibe ku hê hê jî kurdan nebihîstiyê ku pêxemberekî qala qiyametê kiriye, mereqdarkî jê pirsîye bê ka roja qiyametê kengê ye û wî jî wiha bersiv daye: “Te ji wê rojê re çi amade kiriye?”

Dostên kurdan jî fêm nekiriye ku pergala Rêxistina Neteweyên Yekbûyî dêw û ejdehayekî wisa afirandiye ku her roj bi mêjiyê kurdan zikê xwe têr dike, ev rêxistina ku her roj gazî aştîyê dike qet rojekê dewletên endam gazî aştkirina rewşa kurdan nekiriye û ji bo vê mebestê neciviyaye. Di heyameke ku şîrîkê vê rêxistinê yî herî mezin Amerîka wê rêxistinê bi sîxuriya Çînê tawanbar dike, bala dostên kurdan nakêşe ku ev rêxistin sîxurê dijminê kurdan be jî, bi rişweta ku ji van endamên sitemkar distîne kurdan serkut û dijkurdan serbilind dike.

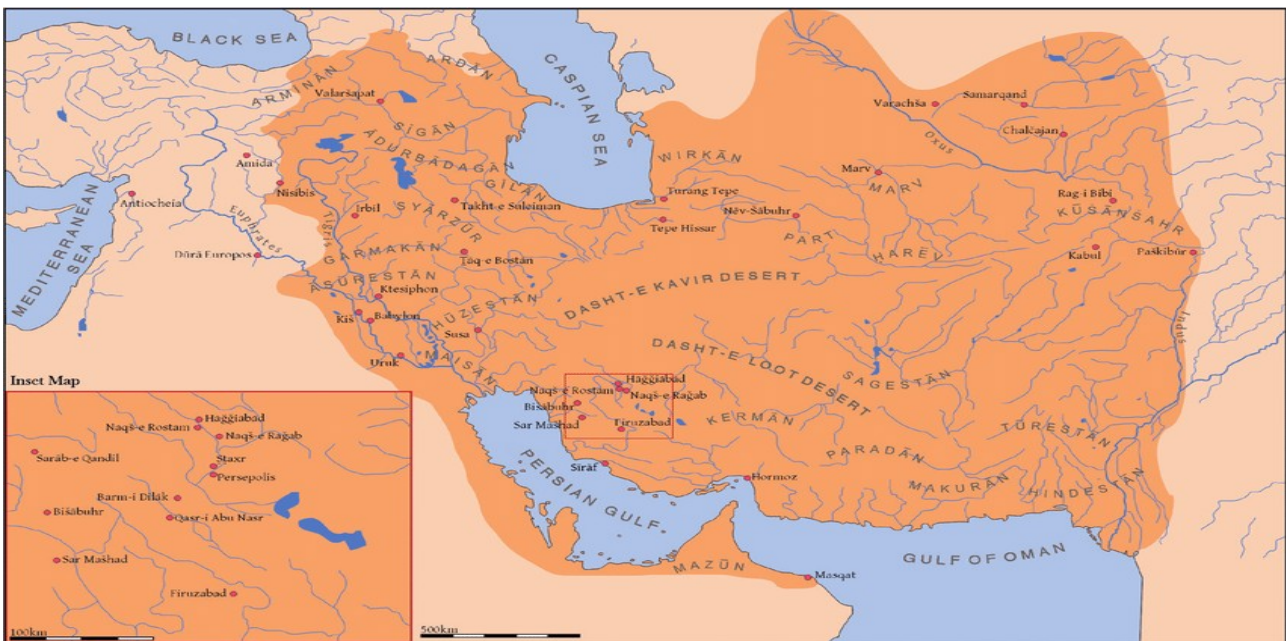
Bi kurtî bibêjim ku li gelek welatên Ewropa, Asya û Efrîqayê geriyam; ji bilî paytextan û bajarên pîşesaziyê piraniya bajarên wan hema hema bê mirov bûn, kolan vala bûn. Lêbelê avahiyên fermî lê hebûn, karmendên li van avahiyên hebûn, derhata van sazî û karmendan ji xaka wî welatî bi dest dixistin. Li bajarên kurdan jî geriyam; derziyê biavêjî erdê ji ber qalebala mirovan nagêje erdê, ji bo rûniştinê cihekî nikarî peyda bikî, li kolanan dimeşî û qe nebe bi çend mirovan re li hev dikevî, ji her temenî mirovan dibînî ku bi tiştêkî re mijûl in. Lê dîsa jî ev gelhe bi navê xwe tuneye, bi zimanê xwe tuneye, ji bilî başûr û beşeke rojhilatê bi nîşane, cil û bergên xwe tuneye; ji bilî başûr û rojava navê wan di deftera mişkan de jî tuneye.

1. Paşperdeya dîrokî ya têkçûnên pergala kurdî: Med, dagirkeriya Skenderê Kodeman, cengên şahîşahiyê, futûhatên îslamê, êrişên tirkên şamanîst, damezrandin-rûxîna dewletên îslamî yên kurd, xezayên bimbarek ên osmanî-sefewiyan, kurd li cîhana nû ya piştî avakirina Kombenda Neteweyan û Rêxistina Neteweyên Yekbûyî

Me di nivîseke pêştir de sedemên têkçûna pergala kurdî ya Madistanê aşkera kiribûn. Piştî dewleta Madê xanedana Axamenî ya bi pêşengiya Kûriş (Cyrus) federasyona medoparsî damezrandibû û piştê sînoren wê yên bakurê rojavayî gihîştibûn Makedonyayê û yên başûrê rojavayî gihîştibûn Tûnisê. Li vê derê divê bê zanîn ku beriya îslamê Şam û Bexda tu carî nebûne deverên erebî. Di demeke ku dewleta medoparsî lawaz bûye, Lexmiyên ereb li rojavayê çemê Ferêt dewletek ava kiriye û paytexta wê El-Hîre bûye. Her wiha Xesaniyan jî li başûrê Şamê dewleteke nîv serbixwe damezrandiye, piştê ayîna filetiyê pejirandiye û di xizmeta grekoromaiyan de maye. Hêjayî gotinê ye ku ev erebên ku li bakurê Girava Ereban dewletên Xesanî û Lexmî ava kirine, koçber û penaberên yemenî yên ereb in ku di heyamên lawaziya medoparsî û grekoromaiyan de derfeta serxwebûneke demkurt dîtine û piştê ketine bin serweriya bîzansî û sasanîyan. Ji vê nexşeya jêrîn jî diyar e ku sînoren medoparsiyan gihîştine kê derê.

Di heyama Skenderê Kodeman de tevahiya welatê medoparsî ketiye ber pêla dagirkeriyê ya grekoromayîyan. Kurdgalnamek êrişa mezin a Skenderî wiha vedibêje: “Welatê Yûnanê ji giravên biçûk û mezin pêk hatiye; her giravek ji aliyê desthilatdarekî ve hatiye rêvebirin û yekîtiya wan a navendî tunebûye. Paşayê eyaleta Makedonyayê Philippos xwestiye ku yekîtiya welatê xwe damezirîne û li dijî Mad û Parsê êrişekê li dar bixîne; lê belê ji ber pirsgerêkeke navxweyî Philippos tê kuştin û kurê wî yê bi navê Aleksandrus Codamanus derdikeve ser text. Skenderê Kodeman bi mebesta berdewamkirina projeya bavê xwe sala 334ê beriya zayînê berê xwe dide dagirkirina welatên Asyayê; di destpêkê de Sûriya û Misirê dagir dike û piştê berê xwe dide xaka Mad û Parsê. Di encama vê êrişa mezin de tevahiya welatê Mad û Parsê dagir dike, digihêje Hindistanê û ji wir jî vedigere Bexdayê, li wir jî dimire. Piştî mirina Skenderê makedonî demekê parêzgarên wî welatên dagirkirî bi rê ve dibin; lêbelê medoparsî dîsa dest bi avakirina dewleta xwe dikin. Di encamê de xanedanên Eşkanî û Sasanî piştî şerên dirêj ên şahîşahiye nivê welatê medoparsiyan ê kevn ji destê grekoromayîyan derdixin; lêbelê cara pêşîn Kurdistan di navbera bîzansî û sasaniyan de tê parvekirin.” Nexşeya jêrîn sînorên bîzansî û medoparsiyan ê beriya futûhatên îslamî nîşan dide.

Wekî ku ji nexşeyê diyar e, beşeke mezin a welatê kurdan û Kafkasyayê, her wiha tevahiya xaka Îraqê di destê medoparsiyan de ye; ji wê zêdetir tevahiya xaka welatên Kendavê heta Musqatê û beşeke girîng a Yemenê di bin serweriya medoparsiyan de ye. Aliyê rojavayî yê Madê Mezin di destê bîzansiyan de maye û serweriya wan li ser vê deverê heta heyama xelîfeyê duyem Umerê kurê Xetabî berdewam kiriye. Gava mirov li axaftinên serok û berpîrsên Şam û Îraqê guhdariyê dike, kenê miriyan tê; ji ber ku ev desthilatdarên dagirker kurdên ku li ser axa xwe ya dîrokî dijîn wekî penaber, koçber û mêvan dihesibînin. Di rastiye de ew bi xwe koçber û dagirkerên welatê me ne; ji bo veşartina vê rewşa xwe gelê me wekî tawanbar destnîşan dikin.

Piştî wefata Pêxemberê Îslamê, xelîfeyê yekem mijûlî şerên navxweyî bûbû; lê belê xelîfeyê duyem pergala xelîfeyî vegerande împaratoriyeke, pêşiyê dewleta sasanî rûxand û piştê berê xwe da bîzansiyan. Di serdema xelîfeyê sêyem de tevahiya xaka Kurdistanê medoparsiyan a rojhilatî û beşeke girîng a Kurdistanê bîzansiyan a rojavayî jî ketin destê ereban. Kurdan cara pêşîn di bin alaya ereban de qedera bindestan pareve kir; bi rastî faydeyê ve bindestiya hevpar jî ev bû ku sînorên di navbera kurdan de rabûn û kurd bi giştî bûn welatîyên dewleteke biyanî.

Piştî ku futûhatên îslamî berbelav bûn, sînorên dewleta erebî yê bakurî gihîştin Konstantînopol, Kurdistan, Kafkasya, Xoresan, Çîn û Hindistanê; her wiha sînorên rojavayî bi ser

Misir û bakurê Afrîqayê re ghiştin Endelûs (Spanya) û qeraxên Îtalyayê. Piştî heyamekê navenda dewleta erebî tûşî şerekî navxweyî bû; di dawiyê de du dibistanên ramanî derketin holê: qureşiyên emewî li ser beşa rojavayî welêt desthilatdarî kir û paytextê wan bû Şam, her wiha qureşiyên haşimî jî li ser Girava Ereban û beşeke welatê medoparsiyan desthilatdarî kir û wekî paytext Kûfe hilbijart. Piştî gelek şerên desthilatdariyê haşimî têk çûn û welat ji emewiyan re ma; lê belê vî pariyê girê gewrîdir zikê desthilatdariya emewiyan qelişand. Ebasiyên haşimî giraniya tevgera xwe li rojhilatê dewletê li dar xist û di dawiyê de bi alîkariya medoparsiyan dawî li desthilatdariya emewî anî. Piştî serkeftina şoreşa ebasiyên haşimî, desthilatdaran pêşiya pêşîn şer li dijî binemala xwe da destpêkirin; tevgera kurdoparsî ya Ebû Muslimê Xoresanî û Bermekiyan di têkbirina muxalifan de roleke girîng lîst, lê piştî wê dora tasfiyekirinê hate wan jî. Vê carê ebasiyan piştî xwe bi koleyên xwe yê tirk ve girêda û hejmareke bêhesab ji Yecûc û Mecûcên Çîn û Maçînê guhastine Rojhilata Navîn.

Tîmûçînê tatarî yê şamanîst (Cengîz Xan) ji bo tolhildanê li dijî pergala koledar a ereb şerekî nedîtî meşand, ji Asyaya Navîn heta Şam û Bexdayê her tişt qeland, rûxand, wêran kir û dawî li dewleta ereban a li welatên Anatolya, Kurdistan, Kafkasya, Xoresan, Azerbaycan, Medya û Persiyayê anî. Piştî mirina Cengîz Xanî, kurê wî yê bi navê Holagû heman wêrankarî meşand. Piştî cengîzxaniyan tîmûrî, îlxanî û selcûqiyên tirk welatê medoparsê zêrand, şêland û li ser desthilatdarî kir. Di heyama ebasiyan de hinek mîrgehên kurdan ên wekî hesnewî, buweyhî, şedadî, merwanî, dostikî û eyûbî derketin holê. Di vê navberê de komên tirkan berê xwe dane welatê Bîzansê û medoparsiyan jî berê xwe da Xoresan û Îsfahanê; bi vî awayî terazûya desthilatdariyê ya misilmanan di navbera îslama emewî ya li Stenbolê û îslama şîe ya li Tewrêzê de hate parvekirin. Li vir hêjayî gotinê ye ku hinek nivîskar xanedana sefawî kurd dihesibînin¹²¹ û mamosteyê ku Fatih Siltan Mihemed gihande textê Stenbolê zanayekî kurd ê bi navê Melayê Goranî ye ku gelek xebatên wî yê li ser Quranê hene.

Di destpêka avabûna dewletên Osmanî û Sefawî de Kurdistan di navbera sê dewletan de hatibû dabeşkirin: ji Kafkasyayê heta Amed û Bexdayê di destê Aqqoyûniyan de bû, ji Azerbaycanê heta Xoresanê ketibû destê Sefewiyan û Kolemendên Misirê (Memlûkî) jî li ser axa Eyûbiyan dewleta xwe ava kiribû. Di vê navberê de li hinek beşên Anatolyayê çend mîrgehên kurdan ên serbixwe hebûn ku Menteşayî, Germiyanî, Candarî, Amasyayî û Zulqadirî hinek ji wan in. Li vir divê mirov qala trajediya Eyûbiyan jî bike. Eyûbiyan bi pêşengiya Silhedînî hema hema nîvê gelheya kurdan di şerên xaçparêzan ên li dijî Quds û Filistinê de da qirê; di dawiyê de serkeftin bi dest xist û Quds, Filistin, Misir û Şam ji destê wan derxist. Lê belê piştî mirina Silhedînî ereban piştgirî dan Kolemendan û dawî li dewleta kurdan anî.

¹²¹ F. Daftary, "Intellectual Traditions in Islam", I.B.Tauris, 2001. r. 147; her wiha binêre: <https://iranicaonline.org/articles/ebn-bazzaz>

Piştî bidestxistina Stenbolê, osmaniyan berê xwe da wêrankirina Kurdistanê û bi ser welatê kurdan re gihişte sînoren sefewiyan; osmaniyan bi domana demê re ji bilî xaka Kurdistanê ya yekparçe welatên Misir, Şam, Bexda, Filistîn, Kafkasyayê jî dagir kirin, kurdên van deveran jî derbasî bin serweriya xwe kirin. Li ser erdê kurdan ê di destê sefewiyan de gelek şerên osmanî-sefewî pêk hatin. Di dawiya dawîn de her du aliyan bi Peymana Qesra Şîrîne sînorek da navbera xwe û dabeşkirina Kurdistanê kirin belgeye fermî. Piştî kişandina xeteye sînorî, êdî mîrekiyên kurdan bûn armanca xezayên bimbarek ên osmanî-sefewiyan; osmaniyan carekê ber bi Balkanê artêşek radikirin, coleke koleyan berhev dikir, jinên kolekirî difirotin, mêrên wan dikirin yenîçerî (kesê teze hatî, leşkerên neperwerdekirî), ew perwerde dikirin, piştî dişandin ser mîrekiyên kurdan û hînî şerên biçûk dikirin. Her wiha sefewiyan jî ber bi Kafkas, Xoresan û Hindê artêş radikirin, kole berhev dikirin, bi wan koleyan dibûne qiraskê serê mîrgehên kurd, vê kêşmekêşa di navbera her du dewletan de heta sedsala 20an berdewam kir.

Di dawiya sedsala 19an de di encama şerê rûs û tirkan de beşeke bakurê Kurdistanê ketibû destê rûsan; rûsan hewl dida ku vî erdê dagirkirî baş nas bikin û piştî li gorî dewleta xwe bi rê ve bibin. Lewre gelek xebatên gelnasiyê (etnografîk), civaknasiyê û mirovnasiyê (antropolojîk) li ser deverên kurdan hatin meşandin; di vê navberê de gelek berhemên kurdan ber bi Petersbûrgê hatin guhastin, gelek êl-eşîrên kurdan ber bi Kafkasê hatin koçberkirin.

Di sedsala 19 û 20an de welatên Ewropayê çend şoreşên ramanî, siyasî û pîşesaziyê pêk anîn; wan dest bi avakirina dewletên neteweyî kir û di riya vê armançê de gelek şerên navxweyî rûdan. Helbet di vê navberê de hinek hewldanên aştîxwaziyê yê navmala ewropî jî derketin holê; ji bo çareseriya pîrsgirêkên parzemîna Ewropayê û berjewendiyên wan ên li cîhanê pêwistî bi damezrandina sîwanekê hebû. Bi vî awayî Kombenda Neteweyan (1920) wekî berhema van hewldanên siyasî û dîplomatîk gihişte hawarê; lê ev kombend ji aliyê hêzdar û piştixurtan ve hatibû avakirin, ava damezrîneran hevraz dipekiya û beşek ji neteweyên hejar tu sûdek ji vê saziyê wernegirt. Di van her du sedsalan de çend guherîn û bûyerên girîng di nava refên civaka kurd de jî qewimîn. Mihemed Elî Paşayê kurd (1769 - 1849) li Misirê desthilatdarî bi dest xist, kolemendên ku dawî li Dewleta Eyûbî anîbûn bi temamî ji holê rakirin û serweriya xwe li Misir, Sûdan, Erebestan û beşeke Şamê pêk anî; lê vê dewletê girîngî neda mafên kurdan ên neteweyî, wekî dewleteke ereban ji gelê Misirê re xizmet kir û beşeke ereban ji destê osmanî û fransiyan rizgar kir.

Li ser xaka yekparçeyî ya Kurdistanê jî hê di sed sala 16an de şoreşên kurdan dest pê kiribû. Li gorî lêkolîneke Kakşar Oremarî stratejiya partî, komele, sazî, xanedan û siyasetmedarên kurd ew bûye ku bi hilweşîna Dewleta Osmanî û mercên nû yên siyaseta cihanî re bibine xwedî dewleteke serbixwe; ji ber ku kurdan heta wê hingê li dijî osmanî, sefawî û qacariyan hinek serhildanên girîng li Kurdistanê li dar xistine. Evdal Xanê Bedlîsî li dijî osmaniyan (1574), Emîrxanê Lepzêrîn li dijî sefawîyan (Kela Dimdimê, 1609), eşîra Cîhanbegiyên Meletiyê li dijî osmaniyan (1765), eşîrên Reşkotan û Xerzan ên Sêrt û Amedê bi pêşengiya Ferho Axa û Qasimê Xerzî (1789) li dijî osmaniyan, eşîrên Zerkan û Tîrkan ên Amedê li dijî osmaniyan (1794), Evdirehman Baban li Silêmaniyê li dijî osmaniyan (1806), Ehmed Paşayê Baban li Silêmaniyê li dijî osmaniyan (1811), kurdên Sêwazê li dijî osmaniyan (1819), Mîr Mihemed Paşayê Rewanduzî li Soranê li dijî osmaniyan (1834), kurdên Êzidî li Şengalê li dijî osmaniyan (1843), Mîr Bedirxan Begê Botanî li dijî osmaniyan (1846), Yezdan Şêr li Botan û Hekariyê li dijî osmaniyan (1853), Şêx Ubeydullahê Nehrî li dijî osmanî û qacariyan (1799-1800), Husênxanê Bedirxanî li Botanê li dijî osmaniyan (1879), eşîra Celaliyên Bazîd, Agirî, Mako û Îdirê li dijî osmanî û rûsan (1828, 1905, 1914), kurdên Mûsilê li dijî osmaniyan (1907), Şêx Ebdilselamê Barzanî li Mûsil, Behdînan û Barzanê li dijî osmaniyan (1912) şoreşên mezin pêk anîbûn; her wiha li gel van şoreşan gelek serhildanên biçûk jî li tevahiya xaka Kurdistanê rûdabûn. Hêjayî gotinê ye ku divê bê gotin di vê heyamê de xaka kurdan a yekparçe di navbera osmanî, rûs û îraniyan de bi peymanan hatibû parçekirin. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekemîn jî hêzdarên vî şerî (Îngiltere û Fransayê) bi lihevkirineke veşartî ya bi navê Peymana Sykes-Picot (1916) beşeke başûrê Kurdistanê bi ser dewletên nû yên Iraq û Sûriyayê ve berdabûn; bi vî awayî kurd bûne pênc parçeyan.

Piştî salên 1920î li xaka Kurdistanê ya pêncparçeyî li Urmiye, Barzan, Amed, Agirî, Îlam, Silêmanî, Xorasan û gelek bajar û herêmên din ên Kurdistanê şer û xebat di kirasê serhildanên siyasî de dest pê kir.

Piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn dewletên rojavayî yên hêzdar dîtî ku Kombenda Neteweyan nikare derd û kulên aliyên şeran çareser bike; lewre wan saziyeke qaşo ji Kombendê pêşketîr a bi navê Rêxistina Neteweyên Yekbûyî (1945) damezirand. Ji roja damezrandina wê heta niha vê saziyê bi awayekî cidî li rewşa kurdan nenêriye, komkujiyên dagirkeran ên li pênc parçeyan hertim pelpût kirine, biryarên xwe yên ji bo parastina hinek nixrên mirovahiyê yên li Kurdistanê nesepandine û bi vî awayî ji alîkariya kurdan zêdetir piştgiriya endamên xwe yên dagirker kiriye. Dîsa hêjayî gotinê ye ku îro Amerîka vê saziya navneteweyî bi casûstiya li ser hesabê hinek dewletan ve tawanbar dike

ku divê kurd dersan ji vê yekê derxin. *Mirovê asayî yê kurd jî bi rehetî dikare bibêje ku NY ji ber wergirtina rişwetan ji dagirkeran çareserîya bêdewletbûna kurdan asteng dike.* Lewre divê kurd ji saziyên navneteweyî yên huqûqî û dewletên dost hilweşandina vê rêxistina paşverû bikin, piştgiriya wê ya li zilmê bînin rojevê û tawanbarkirina Amerîkayê bi awayekî cidî bixwînin. Her wiha di destê kurdan de gelek belge hene ku doza xwe pêşkêşî saziyên huqûqî yên navneteweyî bikin: Komkujiyên Zîlan, Agirî û Dêrsimê di heyama Kombenda Neteweyan de pêk hatine; dîsa rûxandina Kurdistanê Sor û surgûnkirina kurdên Kafkasê li ber çavên wê pêk hatiye. Her wiha komkujiyên Barzan, Mehabad, Helebçe, Hema, Şengal û Kobaniyê di heyama Rêxistina Neteweyên Yekbûyî de pêk hatine ku êş û azarên wê hê hê jî berdewam dikin; dîsa li ber çavên vê rêxistinê bajarên kurdan ên dîrokî Samsat, Sûra Amedê, Cizîr û Heskîf bi bihaneyên curecureyî ji holê hatine rakirin, hatine rûxandin, hinek parçeyên wê hatine guhastin ku RNY bangî civaka navneteweyî nekiriye, ev helwestên dijmirovane nedane rawestandî û maf daye kurdan ku wê rêxistinê bi casûsî, gendelxurî, sitemkariyê tawanbar bikin.

2. Ziyanpirsiya neteweyî ya kurd û Kurdistanê

Li gorî zanyariyên tomarkirî yên dîrokî, cara pêşîn Skenderê Kodeman tevahiya xaka medoparsiyan dagir kiriye, qeyûmên xwe danîne ser deverên dagirkirî û vê rewşê demeke dirêj kişandîye. Piştî ev rêbazên wî yên dagirkirinê bûne bingehe hemî dagirkirinên paştir. Lewre divê kurd çend guhartoyên ziyandariyê amade bikin; ziman, çand û dîroka kurdan li gorî wê ji nû ve binirxînin. Di destpêkê de divê Ziyandariya Neteweyî ya Giştî (Natoinal Damage Assessment) were amadekirin, li ser du beşan bê dabeşkirin û ji bo vê mebestê du malperên înternetî bîn sazkin: kurd û Kurdistan, em bibêjin ku bila navên wan kurdpedia.net û kurdistanpedia.org bin. Her wiha divê ji bo rêvebirina van her du projeyan du destê (komîsyon) bîn avakirin

Desteya 'kurdpedia.net'ê dikare ji aliyê zimanî, çandî, civakî, derûnî û mirovnasiyê ve li kesayeta kurd binêre; bersivê bide pirsên wekî. Zimanê kurdan çawan bûye ewqas zaravayan, devok û bindevokên her zaravayî çi ne? Çanda kurdan a resen çawan e, ji ber sedemên dagirkerîyan çawan guherîye, ayînan çawa çanda kurdan guherandîye, erênî û neyîniyên van guhertinan çi ne? Kesayeta kurdan a civakî çawan e, dînamîkên kesayeta kurd çi ne, xurtî û qelsiyên civaka kurd çi ne? Pêvajoya kurdan a bişaftinê çawan pêk tê, bişaftina xwezayî-dilsozane-zorî çawan dimeşe an jî tê meşandin? Derûnînasiya kurdan a kesane û civakî çawan e, bandora bişaftin û stemkariyê ya li ser kesayeta kurd çi ye? Li gorî rêbazên mirovnasiyê yên hevçerx û çanda gelêrî ya kurdî kurd çito kes e an jî pergala organîk a civaka kurd çawan e? Helbet xwenda û pisporên kurdî dikarin numûneyên Japonya û Almaniyayê bidine ber çavên xwe. Almaniyayê piştî têkçûna di Şerê Cîhanê yê Duyemîn de projeyeke bi navê "Demjimêra Almaniyayê" da destpêkirin; her dilsozê alman li gorî pisporî û şiyarên xwe navê xwe di beşeke projeyê de tomar kir, bi qasî demjimêrekê xizmeta welatê xwe kir û ji bo vê yekê heqdestek wernegirt. Dibêjin saeteke xebatên projeyê ji karê rûtînê karmendiyê kêrhatîtir bûye ku îro ev dewleta têkçûyî ketiye rêza yekem a dewletên herî biprestîj. Japonyayê jî piştî Bobelata Hîroşîma-Nagasakiyê projeyek daye destpêkirin ku berhemên herî girîng ên cîhanê wergerandine zimanê japonî û li ser bingehekî zanistî gihiştine teknolojiya xwe ya îroyîn.

Desteya 'kurdistanpedia.org'ê jî dikare Wikipediayê model bigire; derbarê Kurdistanê de zanyariyan li vê malperê bar bike, li gorî belge-agehiyên nû zanyariyan rojane bike. Helbet zanyariyên derbarê dîrok, civaknasî, erdnîgarî, çandiyarî, endazyarî, siyaset, leşkerî, serwetên sererd-binerd, ragihandin, huner, tevn-destkarî, pîşeyên gelêrî-kevneşopî, rêbazên hizirînê, sembolen neteweyî, kêş û hewa, tevgerên dagirkeran ên li Kurdistanê, îstatîstîk, reheknaşî (flora û faûna) û hwd li ser ekranên vê malperê peyda bibin.

Mebest ji van xebatan ew e ku çarçoveya giştî ya kesayet û civaka kurd derkeve holê; bingeha ansîklopediyeke kurdî bê avakirin. Ziyandariya Neteweyî ya Giştî dê hem kurd û Kurdistanê derxe holê, hem dînamîkên kurdî û dînamîtên dijminan xuya bike hem jî asoyekê ji kurdan re veke.

Mijarên felsefeyê: Di hizirîna kurdan de “te ji ku aniye?” û ber bi “çavkaniyên neteweyî yên hizirînê”

Pêşek

Ji bo kurdan bersiva pirsê “te ji ku aniye?” gelekî girîng e; mirov dikare bibêje ku hema hema tevahiya kurdan li ser bersiva vê pirsê dikarin werin ba hev û bigihêjin encamekê. Wekî nimûne: heke tu gotineke navdar a di nava elewîyan de li ba suniyan bibêjî, kesê bihîstî bi wê gotinê bawer neke jî bi xatirê ku ew baweriyêke elewîyan e rêzê lê digire, lewre xwediyê wê gotinê serkut nake; her wiha gotinên di nava suniyan, şiiyan, êzîdiyan, yarsaniyan û kakeiyan de jî bi heman miameleyê tîn pêşwazîkirin. Mudaxeleyên niha yên heyî yan jî di dewraneke dîrokê de rûdayî bi kişkişandineke derveyî pêk hatine ku di kevneşopiya kurdan a hizirînê de cihê wê tune.

Kurdan baweriyên êzdiyan, yarsaniyan, kakeiyan, rayêheqîyan, duristiyan û tevahiyan firçe û mezhebên îslamê bêyî dijminahî pêşwazî kirine; her kesek li ser ayîn û mezheb-meşreba xwe di nava aştîyê de pêk ve jiyane.

Kurd neteweyêke xwezayî ye û bi pirsê “te ji ku aniye?” mijarên hebûn, zanyarî û tevgera tişt û ramanan bersivandine. Di jiyana rojane de gava kurdek diçe bazarekê, gelekî asayî ye ku bipirse “ev malê kê derê ye?”; her wiha gava malxweyek vegere malê û rastî tiştêkî nû were, dîsa wekî erkekî dipirse bê ka ev ji ku hatiye.

Di jiyana kevneşopî ya kurdan de bersivandina pirsên “kê ji ku aniye”, “çi çawa hatiye”, “kê çi çawa aniye” ne tenê ji bo hînbûn û mereqekê ye; her wiha ji bo pêkanîna dadwerî û ewlehiyê ye jî.

1. Li gorî çavkaniyên yûnanî paşperdeya dîrokî ya kurdan

Serleşker, nivîskar û dîrokzanê atînayî Ksenophon, di berhema xwe ya bi navê Anabasis (Vegera Dehhezaran) de qala şerê kurdên kardoxî û yûnaniyên helenî dike. Ksenophon di nava bûyerên sala 401ê berî zayînê de behsa êrişa heleniyan a li dijî medoparsê dike ku di vegerê de rastî kurdan tê û hewl dide bi artêşa xwe ve ji Kurdistanê derbas bibe. Li gorî Ksenophonî rêwîtiya artêşa peretî ya helenî sala 400an ji Sardesa Lîdyayê dest pê dike. Artêşa peretî li nêzikî Laodikeîyê (Denizli) ji çemê Menderesê re derbas dibe, xwe digihîne Kelaînaîyê (Afyon), ji wir jî diçe Îkonîonê (Konya), bi qasî sê rojan li wir dimîne, piştê bi rêya rêzeçiyayên Torosê ji ser Kilîkyayê re derbasî Tarsûs û Myriandrosê dibe, ji wir derbasî bakurê Sûriyeyê dibe û ji ber ku rênas û beledên baş li cem wan hebûne, ev rêwîti bêteşqele derbas dibe. Di şerê li başûrê Mezopotamyayê de artêşa Artaksêsê parsî hevalbendê yûnaniyan Mîr Kyrosê parsî têk dibe; lewre leşkerên peretî neçar dimînin ku vegerin malên xwe. Lêbelê kurdên kardoxî bi çavê dostaniyê li wan neniherîne û bi wan re şer kirine. Li gorî gotinên vî gotindarî kardoxî neteweyêke şervan e ku serê xwe li ber tu qralî daynane û li çiyayan dijî. Demekê qralekî hewl daye ku vî gelî dîl bigire, artêşêke ji sed û bîst hezar şervanî şandîye ser wan, lê ji wan kesek zindî nefilitiye û neziviriye mala xwe. Kardoxiyan jîngehên xwe li çiyayan ava kirine. Her wiha dema yûnanî ji xaka wan re derbas dibin, wan asteng dikin; lewre di navbera her du aliyan de (kardoxî û helenî) gelek şer û qirên diqewimin, rêwîtiya yûnaniyan bi qasî heft rojan dikêşe û rastî ziyaneke wisan mezin tîn ku ji ziyarên şerê bi parsan re zêdetir bûye. Ksenophon salix dide ku ragihandina leşkerî ya di navbera kardoxiyan bi êgir û dû bûye, şervanên kardoxî kevanên xwe baş bi kar anîne û tîrkêşên jêhatî bûne.

2. Berawirdkirinek di navbera mijarên felsefeya yûnanî û hizirîna kurdan de

Me di nivîseke kevn de salixên Ibn Wehşiyeyî yê derbarê kurdan de û di vê nivîsê de jî salixên Ksenophonî yê derbarê kurdan de bi kurtî guhastin. Îcar divê em çavekî li hêmanên her du dibistanên ramanî bigerînin û wan berawird bikin:

1. Felsefeya yûnanî ya ku niha dinya wekî marekî rapêçaye li ser sê mijaran ava bûye: hebûn (ontolojî), zanyarî (epîstemolojî) û nixrên jiyane (aksîyon). Ji ber ku bav û kalên yûnaniyan pûtperest, mirovperest û xwezaperest bûne nifşên peyhatî jî demeke dirêj dane ser şopa wan; lêbelê piştî koçberiya wan a li welatê medoparsiyan rastî ayîneke yekxwedayî hatine û vê yekê ew neçar hiştine ku li ser baweriyên xwe bifikirin, wan rojane bikin, reh û rîşeyekê ji ramanên xwe re bibînin. Ji bo bersivandina pirsên “hebûn”, “zanyarî” û “nixrên jiyane” zanistên xwe yê eqlî bi kar anîne. Wekî mînak, gava li ser destpêka hebûnê fikirîne, hê di wî çaxî de wan mirov kiriye zarokê Xwedê; dema ku piştê bûne file jî dîsa ew baweriya xwe parastine. Dema ku bingeha zanyariyê spartine made û materyalê, ev zanyariya wan bûye bingehê baweriya wan a materyalîst ku hê jî berdewam e. Ji ber ku hebûna xwe spartine bavtiya Xwedê û zanyariyên xwe jî ji madeyê wergirtine, di şîrovekirina nixrên jiyane yê wekî qencî û xerabiyê de hertim xwedî li ramanên emperyalîstî derketine. Helbet di her heyamekê de pirs-bersivên cuda û pirsgirêkên curecureyî derketine holê; lê piraniya şîroveyên wan li dora van her sê hêmanan çûye û hatiye. Divê bê gotin ku di serdema me de ewropaya ku li ser felsefeya yûnanî ava bûye, **di nava xwe de** dest ji hinek taybetmendiyan xwe yê materyalîst, emperyalîst û kolonyalîst berdane; lêbelê welatên paşvemayiyên ku exlaqên ewropiyan ên kevn wergirtine, hê hê jî hevvelatîyên xwe dizêrin, koçber û tune dikin.

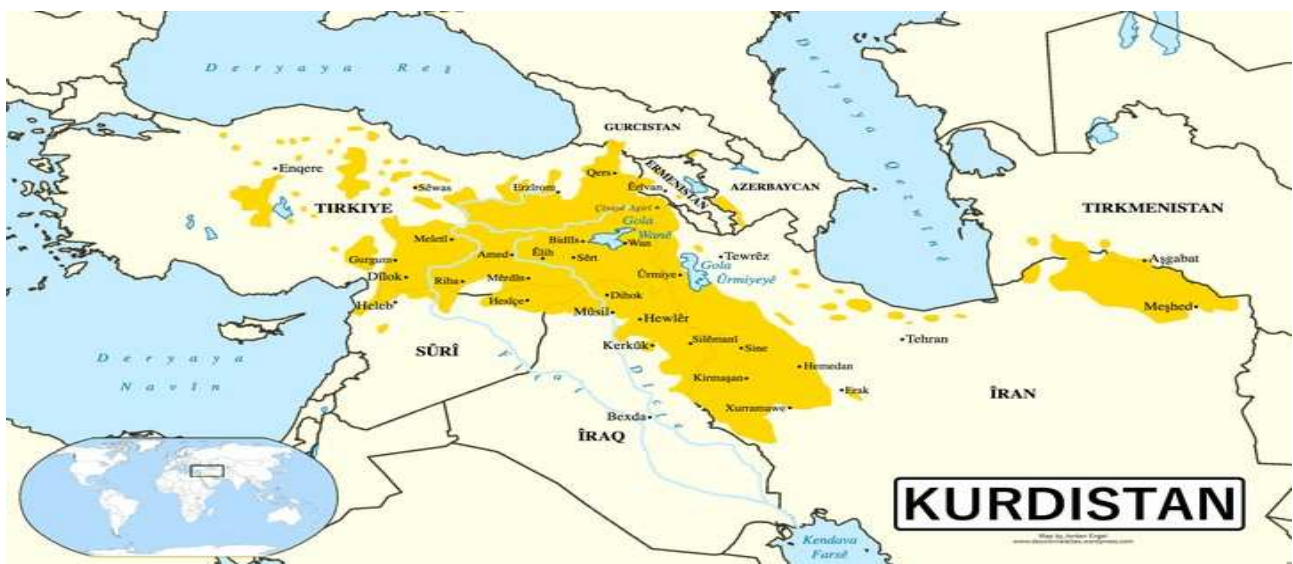
2. Kurdên qedîm zanyariyên xwe ji pirtûkên pîroz wergirtine ku rêzikên jiyane yê îlahî ne. Ibn Weşiyeyî digot: “Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrît û Rûpela Qusamî di destên wan de bûne; zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Dana gihîştîye ber destên wan.” Diyar e ku kurd ji bo çareserkirina pirsgirêkên xwe tekstên li ber destên xwe bi kar anîne; ji kêşeyên eqlî zêdetir li ser kêşeyên tetbîqî xebitîne. Kurdan hertim hewl daye ku di çarçoveya tekstên îlahî de zanyariyên xwe rojane bikin, rêyên baştir ên sepandina van rêzikên îlahî bi dest bixînin. Her çî ku yûnaniyên qedîm in, berî cenabê Îsa di destê wan de zanyariyên îlahî tunebûne, lewre çî bi dest xistibin bi şixulandina qabiliyetên xwe yê eqlî gihîştinê yan jî bi riya talan û dagirkeriyê hazir bi dest xistine.

3. Kurd “neviyên Bînûşad in. Bînûşad û Masî Soratî alfabeyeke taybetî fonetîka zimanê kurdî afirandiye. Kurdên kevnare hemû zanyarî û hunerên xwe bi vê alfabeyê tomar kirine. Ev alfabeyê cureyekî nivîsê yî kevnarî e ku hinek tîpên wê ji şeweyên tîpan vediqetin. Her wiha hinek tîpên vê alfabeyê bi zimanên din re hevpar in; lê tîpên mayî di tu ziman û alfabeyan de hevber û hevdengên wan tunene. Bi vê alfabeya bêhevta li Şam, Bexda û Nawosê nêzikî sî pirtûkî hatine dîtîn. Ji wan pirtûkan du heb li Şamê hatine dîtîn ku yek derheqa çandina tirî û xurmeyan de bûye û ya din jî derheqa avnasiyê, derxistin û bidestxistina avên ku çavkaniyên wan nediyar bû. Ji bo faydeya mirovahiyê ev her du pirtûk jî zimanê kurdî bo zimanên din ên cîhanê hatine wergerandin.” Lêbelê ji wê alfabeyê, zanyarî, pirtûkên pîroz tiştek nemaye; di ber pêlên dagirkeriyê yên bîzans, ereb, fars û tirk de ji holê rabûne. Mirov dikare bibêje ku ji wê mîrateya kurdan ji bilî van agehiyan tiştek nemaye.

Her çî yûnanî ne, ji mêj ve xwedî alfabeyên fonetîkî bûne; ji ber ku qismê wan î mezin ji dagirkeriyên ereb û tirk rizgar bûne alfabeyên xwe parastine. Berhemên yûnanî hem ji aliyê xwediyên ve hem jî ji aliyê dagirkeran ve hatine parastin.

4. Erdnîgariya kurdan war an jî cînarê ayînên yekxwedayî bûye. Hemû baweriyên ayînî yên mezin bandoreke xurt li civaka kurdî kiriye. Kurdan pirsên “hebûn”, “zanyarî” û “nirxên jiyane” bi ayînên xwe şîrove kirine, bi gotineke din zanyariyên xwe yên berdest ên ayînî bi kar anîne. Kurdan ayînên xwe hinarde kirine; lê baweriyên biyaniyan ji bêjînga ayînên xwe re derbas kirine û paşê hawirde kirine.

Erdnîgariya yûnaniyan ji bajar û welatên pûtperest, mirovperest û xwezaperest pêk hatiye; lewre pirsên xwe yên derbarê “hebûn”, “zanyarî” û “nirxên jiyane” de bi qabiliyet û hişmendiya xwe ya mirovî şîrove kirine. Lewre yûnaniyan raman û felsefeyên xwe hinarde kirine; lê baweriyên biyaniyan ji bêjînga felsefeya xwe re derbas kirine û paşê hawirde kirine.

3. Di hizirîna kurdan de “te ji ku aniye?” û ber bi “çavkaniyên neteweyî yên hizirîne”

Du cureyên ramyariya kurdan hene ku yek li ser bîngê zanyariyên modern hatiye hûnandin û ya din jî li ser kevnarîya kurdan a devkî û nivîskî hatiye ristîn.

Zanyariyên kurdan ên modern bi sedema bîdewletiyê û neçariyê ji zanyariyên biyanî yên li ser kurdan hatine berhevkirin. Rojhilatnas, gerok, lêkolîner, zanyar û rojnamevanên biyanî bi xebatên xwe yên meydanî gelek nivîs, wêne, belgeyên dîrokî û belgefilm li ser kurdan amade kirine; lê belê ev xebat di nava xwe de hinek zanyariyên nerast, çewt û dijminane jî dihewînin. Lewre divê kurd van zanyariyan li gorî rêbaza xwe ya “te ji ku aniye?” ji nû ve binirxînin, şîrove û rexne bikin.

Zanyariyên kurdan ên kevneşopî jî hinek bi şeweyên devkî û nivîskî gihîştine roja îroyîn, hinek di arşîvên biyanî de veşartî ne yan jî bi mercên giran ji arşîvên biyanî tîd bidestxistin, hinek bi tevahî hatine bêserûşûnkirin, beşeke girîng jî li benda tomarkirinê ne.

Mirov dikare çavkaniyên kurdan ên hizirînê -çi yê devkî çi jî yê nivîskî- li ser du beşan leva bike:

1. Çavkaniyên zimanî yê kevn-teze.
2. Çavkaniyên dîrokî yê kevn-teze.

Hemû zanyariyên berhevkirî yê li ser ziman û çanda gelêrî (folklor) ya kurdan keresteyê xam ê hizirîna kurdan in. Îcar hemû hewldanên senifandinê yê van zanyariyan divê bi amûrên zanistî yê herî rojane û pêşketî werin pêkanîn ku ziyaneke negihêje xamê eslî.

Îcar çavkaniyên kevn-dîrokî yê ku kurdan bi xwe nivîsandine divê bi çavkaniyên cîhanî yê din re bî berawirdkirin, tarîtiyên wan bî zelalkirin, kêmasî-şasîyên wan bi agehiyên rast bî xurtkirin.

Em ê di nivîsên pêştir de naveroka van çavkaniyan eşkere û zelal bikin.

Felsefeya hebûnê: Geştek li kebabistana îdeolojiyan û nimûneyek ji karxaneya pûtan

Pêşek

Feylosofên yûnaniyên qedîm bi pirsên wekî “*gelo hebûn çi ye?*”, “*bi rastî jî tiştêkî bi navê ‘hebûn’ê heye gelo?*”, “*heke hebe madeyê ku jê afiriye û zaye çi ye?*” dest bi meşa xwe ya ramiyariyê kiriye. Wekî ku me di nivîsên pêştir de jî gotibû cîhana grekoromayî ya kevn ji astên xwezaperestî, mirovperestî û pûtperesiyê re derbas bûye; lê tiştê ku hêjayî pesnê ye ew e ku mîrîkan hemû astên jiyana xwe tomar kirine û ji nifşên peyhatî re mîrate hiştine. Nifşên peyhatî jî sexbêrî û xwedîtî li wê sermayeyê kiriye û gihandiyê roja îroyîn. Feylosofan mijara “hebûn”ê di bin sê sernavan de zelal kiriye: “*ji aliyê metafîzîkê ve hebûn*”, “*ji aliyê ontolojiyê ve hebûn*” û “*pirsgirêka naveroka hebûnê*”. Diyar e ku mîrîkan piraniya raman û encamên ceribandînan xwe wekî rojnivîskeke tomar kirine û piştê dest bi senifandin û nirxandina sermayeya xwe ya ramanî kirine. Yûnaniyên kevn ketine ser şopa “*sedem û heyberên pêşîn*” û bi nîqaşên bêdawî hewl dane ku “*Xwedê, hebûna Xwedê, giyan û nemirbûna giyanî*” şîrove bikin; ramanên xwe yê di vê babetê de jî di bin sernavê “*ji aliyê metafîzîkê ve hebûn*” destnîşan kirine. Her wiha “*hebûn*” ji du aliyên ontolojîk ve nirxandine: “*bi rastî jî tiştêkî bi navê ‘hebûn’ê heye gelo?*” û “*heke hebe, madeyê ku jê afiriye û zaye çi ye, naveroka wê çi ye?*”. Bi rastî “*gera li pey hînbûnê*” ya ewropîyan, hînbûnên wan ên ast bi ast, tomarkirina wan hînbûnan, nirxandin û senifandina wan ramanan û bazarkirina wê sermayeyê bingehe şaristaniya ewro-amerîkayî pêk tîne. Naxwazim serê we bi dîroka felsefeyê biêşînim ku her yekî we di dibistanan de gelekî eş û jana wê kişandiyê; lê dixwazim bala we bikêşim ser “*bazarkirina sermayeya felsefî*” ya ewro-amerîkayî û berteka kurdan a li hemberî vê danûstandinê.

Zanyariyeke zimannasê kurd Beghanî Sarîn meşa me ya hizirînê bi kurtî şîrove dike ku dibêje: “*Di kurdiya navîn a berî du hezar salan de peyva ‘hêvî’ wekî ‘ho-me-y’ dihate bilêvkirin. Heta kurdiya kevin a hezar sal berî zayîne jî biwêja ‘hupa-mati-ka’ dihate wateya ‘li bendê mayîn’ê yan jî ‘payîn/pan/peyîn’ê. Peyva me ‘man/mayîn’ jî ji heman lêkerê tê ku ‘men’a hind-ewropî ye. Bi gotineke din, kurdan di destpêkê de ‘li bendê mayîn’ an jî ‘payîn/pan/peyîn’ di wateya ‘hêvî’yê de fêhm kiriye û bi vî awayî têgihîna ‘hêvî’yê wekî peyveke mayînde daniye tûrikê zimanê xwe. Mixabin êdî kurd îro peyva ‘umata’ (omit, umîd) ya farsî ku derbasî tirkî jî bûye bi kar tînin; ew pê nahesin ku ji zû ve dane pey ‘hêviyên tirk û farsan, bê vegeer ji hêz ketine. Kurdê ku bi zimanê tirk, ereb û*

farsan 'hêvî' dike, helbet ew ê mêjîyê xwe bi hêviyên wan jî dijî bike. Kurd e, lê naxwaze bi zimanê xwe hêviyan bike; ev rewş kafîrbaviyeke jandar e û dilê mirovî dişewitîne. Îcar ev kurdê têkçûyî navê têkçûna xwe dike 'biratî, misilmantî, demokratî, sosyalîstî, komînîstî, mirovhezî...'”

Ji vê ramana zanyarê kurd diyar e ku kurdan demeke dirêj daye pey bêhna kebabên biyanî û rastî daxkirinê hatine, bi xwe bûne kebabên yamyaman. Beriya ku kesî sûcdar an jî mafdar bikim, dixwazim kesayeta xwe ji ezmûna Beghanî Sarîn re derbas bikim, serpêhatiya xwe ya li pey xewn û xeyalên biyanî test bikim. Navê min ê kurdî “omit/umîd” e, min demeke jiyana xwe li pey hêviyên xelqê bihurandiye, di nava astên “biratî, misilmantî, demokratî, sosyalîstî, komînîstî, mirovhezî...”yê de çûme-hatime, piştî “daxa dawîn” vegeriyame ser hişê xwe; êdî li xwe û we digirim. Her wiha beriya ku behsa gera xwe ya li pey kebabên îdeolojiyan bikim û nimûneyekê ji karxaneya pûtan bidim, divê bibêjim ku “werger derdekî bêderman e”. Rojekê hevalekî di suhbetekê de qala beyteke şairekî dikir ku wiha digot: “Heke dixwazî xwe binasî, divê derdekî te hebe; heke derdê te tunebe, were, ez derdekî bi deynî bidim te. Gava derdomerdo bûyî, êdî dem hatiye ku bi birîna xwe re mijûl bibî û derdê min li min vegeirî.” Ez û ev heval -ji ber bêderdiyê be, an jî ji ber nezaniyê be- tûşî nexweşiya “werger”ê bûne; wî bi dehan pirtûkên wêjeyî û pisporî wergerandine kurdî, min jî çendek pirtûk wergerandine kurdî, tirkî, erebî û rûsî. Divê vê yekê jî bibêjim ku ne ez ji derdê wergerê têr bûme ne jî ew; lê ez dizanim ku werger wergerandin e, rûxandin e û hilweşandin e. Werger rewşeke awarte ye, neçarî ye, kambaxî ye, pejirandina bilindahiya yekî din e; gava endamekî cendekê mirovî têk biçe, çareya wê çikandina endamekî çêkirî/protez e, lê gava endamekî saxlem ji bo yekî protez bê fedakirin ew rasterast axmaxî ye ku bi texmîna min her kurdê herî biaqil jî rojê çend axmaxiyan dike. Ji bo zelalkirina derdê wergerê wiha dest pê bikim: Gava tu pirtûka Arîsto ya bi navê “Dewlet”ê wergerî kurdî, tu tenê pirtûkekê wernagerî; tu hişmendiya yûnaniyan tîna nava kurdan û kurdan gazî guhdarkirina vê hişmendiye dikî. Çerçiyê filozof hemû malên yûnanî radixe ber te, tu çend heban jê dikirî, tu kêfxweş û çerçî kêfxweş; lê gava çerçiyê kurd bertekê nîşan nede û malê biyaniyan neqewirîne, îcar hilberîna wî di destê wî de dimîne, kêmnirx dibe, daxwaz li malê yûnanî çêdibe û hilberîna kurdan erzan dibe, firoşkarên herêmî dev ji hilberîna berdidin û ber bi çavkaniya hilberîna yûnanî/ewropî diçin, hinek di rîyan de dimirin, hinek diçin kargehê û li wir dimînin, hinek di kargehan de dibin pale û careke din li hilberîna herêmî venagerin. Bi domana demê re bazara kurdan xwedî û pisporên hilberîna wî wîndî dike, qels dibe û kargeha xwe digire, kargeha kurdan vedigere bazara biyaniyan, çerçiyên biyanî malên xwe bi ziman û marqeyên xwe tînin, zimanê te li hemberî van hilberînan qels dibe, tu dikevî bin deynê wan, deynê xwe bi krediyên banqeyên wan çareser dikî, banqe milkê te rehîn digirin û paşê deyn didin, gava têk biçî dest datîne ser milkê te yê rehîngirtî, gava milkê te ji dest biçe li biyanistanan peşmûrde, şepirze û eware dibî. Werger derdek e û deyneke e; lê gava pereyên te tunebin tu mihtacî deynan dibî û divê tu wî deynî rojekê bidî. Demokrasî, sosyalîzm, femînîzm, kapîtalîzm derdên civaka ewro-amerîkayî ne; demekê me ji wan deyn kirine û dem hatiye ku em deynê xwe bidin, malên xelqê li xwediyên vegeirînin, dest bi avakirina avahiyên xwe bikin.

1. Paşperdeya kurdan a derdmendiyê û deyndariyê: wekî nimûne Brahîm pêxember

Ez nizanim gelo Brahîm pêxember heykelên çiyayê Nemrûtî şikandine, dozgerên dûgela Komegeneyê biryara şewitandina wî dane û bi teknolojiya menceîqê ew avêtine nava êgir yan bûyer li cihekî din qewimiye? Lê tiştê ku bala min dikêşe serpêhatiya wî ya hizirîna ye. Ciwanê kurd Brahîm li xwe digere, li sedema pêşîn a hebûna xwe digere, li yekî digere ku ew daye ser rûyê erdê, ji ezmûna xwedanasîyê re derbas dibe û di dawîya dawîn ji pûtên biyanî aciz dibe, vê aciziya xwe pêşiyê ji bavê xwe yê Azer re dibêje, bav xebera wî nake û wî diqewirîne, lewre dest bi karê pûtşikandinê dike, berteka wî bertekeke civakî-pergalî bi xwe re tîne, sizayê civak-pergalê şewitandina wî ye, amûrên sizadanê bi teknolojiya herî pêşketî ya heyamê ye. Brahîm ji sizayê sepanî rizgar dibe, digel malbat û hevalên xwe derdikeve dîasporayê, li wan deran bi cih dibe û dimire, piştî zarok û neviyên wî wekî desthilatdarên welatên biyanî vedigerin ser welatê bav û kalên xwe, baweriyên wan têk dibin. Brahîm kurekî xwe li Qudsê bi cih dike û yekî li Mekeyê. Zarokên Îshaqî demekê Ji Qudsê heta Hewlêrê dewleteke cihûyan ava dikin, zimanê xwe yê nû li ser zimanê bav û kalên xwe ferz dikin, her hal ew jî xwedî li derdên xelqê derdikevin û derdê xwe

yê hebûnê ji bîr dikin, deynê xelqê pişta wan dişkîne û têk diçin. Zarokên Îsmaîlî jî li Mekeyê dest bi meşeke dirêj dikin, bi ziman û çanda deverê dibin desthilatdar û dibin qiraskê serê jêdera kalikê xwe yê Brahîm; lê ferqek heye ku ev kurdên dîasporayê yên ku bûne desthilatdarên xelqê, deynê xwe yê ji wan ziman û çandan re didin, wan gelan dikin desthilatdar û desthilatdariya bav û kalên xwe yên serhişk têk dibin.

Min di destpêkê de got ku “*werger rûxandin e, deyn e û derd e*”; werger derbeyeka leşkerî ya bi alîkariya biyaniyan e li dijî pergala neteweyî. Lewre gaziya min li tevahiya rewşenbîrên kurdan ew e ku sermayeya kurdan a ramanî derxine holê, wan bisenifînin û şaristaniya xwe li ser zanyariyên xwe bi xwe ava bikin. Zimanê kurdî ne tenê alaveke ragihandinê, muzîk û edebiyatê ye. Zimanê kurdî pergala kurdî ye; şikandina pûtên biyanî yên li nava zimên erka her welathezî ye. Mixabin piraniya dîasporaya kurdî ya nûjen ji ber pûtşikênîyê nereviyaye derve, hinekên wan li pey bêhna kebabên wergerê çûne dervayî Kurdistanê, piştî çend nifşan zarokên wan revokan dê bibin dijminê bav û kalên xwe. Dibistaneke biyanî ya li Kurdistanê ne tenê avahiyeke ji bo perwerdekirina zarokan e. Ew kargeheke jêbirina zimanê kurdî, qaşilkirina ji kurdayetiyê, rûtkirin û pakêtkirina ji bo şandina deverêke biyanî ye. Hişên herî bijarte yên kurdan bi riya dibistanên biyanî diçine derve, li malê û kolanê û nava bajêr divê astengên şandina wan jîran hebin, heke bi neçarî herin jî divê hînî vegeerê jî bibin. Kesên ku kurdî û kurdayetiyê hînî zarokên xwe nakin, bila bizanibin ku wan zarokan dişînin riya hatenehatê û haya wan jê nîn e.

2. Paşperdeya min a derdmendiyê û deyndariyê: dersên min ji Pêxemberê Îslamê

Min nêzikî deh salan li biyanistanê û çend salan jî li Kurdistanê bi zimanê erebî xwend; divê li xwe mikur werim ku min demeke dirêj ezberên xwe dubare kirin û bûm tûtîyê vê çandê; lê rojekê Xwedê bi destî erebekî ez dame daxkirin: Min û hevalê xwe yê ereb li ser jînenîgariya Pêxemberê Îslamê galegal dikir ku wî camêrî bêyî hemdê xwe ji min re bi kurtî wiha got: “*Mala Xwedê li gorî daxwaza Xwedê bi kevirên xwecihî hate avakirin, lê bi domana demê re neviyên damezrînerên Mala Xwedê dil bijandine pûtên xelqê yên biyanî, bi hatina pûtan re rê û resmên dîne Brahîm pêxemberî ji holê rabûn, çanda nû ya pûtîfiroşiyê derkete holê, her çiças navên van pûtan bi erebî be jî reh û rîşeyên wan vedigere çandên biyanî. Erebên dervayî Mekeyê ji qurêşiyên navendî hînî ayîne dibûn, bi gotineke din pejirandina pûtên biyanî bi destî gelê Mekeyê hatibû pêkanîn û gundiyan dereke jî dabû ser şopa wan; lê di çanda gundiyan de şopên ayîna berê xurttir bûn, zimanê wan berfirehtir û zindîtir bû, heke helbestvanên herî navdar ên Mekeyê li ser rêbaza helbestên gundî helbest bihûnandana meqbûl bû, bi giştî jiyana çolterê ji jiyana navendê xwezayîtir bû. Lewre hinek malbatan zarokên xwe dişandine çolteran û çanda zarokmêjandinê ya gundiyan bi pêş ketibû. Zarokê ku li çolterê dihate mêjandin û mezinkirin perwerdehiyeke zimanî ya baş werdigirt. Zarok li çolterê nêzikî erdê, cureyên ajalan, tevgera erdnîgariyê û esmên dibû. Bi kurtî feraseta wî li gund û çolteran digihişte asteke pêşketîtir û cenabê Pêxember -silav lê bin- jî di zarokatiya xwe de çû gundan, jiyana gundewariyê nas kir û bi tecrubeyên gelekî girîng vegeerîya nava êl-eşîra xwe.*”

Piştî bihîstina vê kurteşîroveyê birûskekê li hişê min xist, nîvê zanyariyên min ji hişê min çû û bi biryara vegera welêt bi ser xwe de hatim. Ez êdî li ser gotinên wî camêrî û rewşa xwe difikirim. Hevoka wî ya pêşîn wiha bû: “*Mala Xwedê li gorî daxwaza Xwedê bi kevirên xwecihî hate avakirin, lê bi domana demê re neviyên damezrînerên Mala Xwedê dil bijandine pûtên xelqê yên biyanî, bi hatina pûtan re rê û resmên dîne Brahîm pêxemberî ji holê rabûn, çanda nû ya pûtîfiroşiyê derkete holê, her çiças navên van pûtan erebî be jî reh û rîşeyên wan vedigere çandên biyanî.*” Min dît ku bav û kalên min bi keresteyên xwecihî mal ava kiribûn; lê me dil bijandibû malên biyaniyan, ji bo avakirina maleke mîna ya wan em ji bajarê xwe derketibûn, dema ku em ji çanda xwe veqetiyabûn me bi çandên biyanî jiyana û feraseteke nû vesaz kiribû, bi pejirandina îdeolojiyên biyanî re dilê me ji urf û edetên me xeliyabû, çendî çend salan min nikaribû bibime misilmanekî baş, demokratekî pêşketî an jî sosyalîstekî mirovhez. Van îdeolojiyan ez dibirim fabriqeya hilberînê, dikirim paleyê pêşvebirina van îdeolojiyan û nedihîştin ez vegeerim malê. Hevoka diduyan wiha digot: “*Erebên dervayî Mekeyê ji qurêşiyên navendî hînî ayîne dibûn, bi gotineke din pejirandina pûtên biyanî bi destî gelê Mekeyê hatibû pêkanîn û gundiyan dereke jî dabû ser şopa wan; lê di çanda gundiyan de şopên ayîna berê xurttir bûn, zimanê wan berfirehtir û zindîtir bû, heke*

helbestvanên herî navdar ên Mekeyê li ser rêbaza helbestên gundî helbest bihûnandana meqbûl bû, bi giştî jiyana çolterê ji jiyana navendê xwezayîtir bû.” Em kurdên gundî li dibistanên gundan ên bi tirkî hînî xwendin-nivîsandinê dibûn. Ji me re xwendineke belaş, baş û xweş xuya dikir; lê di rastiyê de wê kargeh-dibistanê em ji qaşilê kurdariyê derdixistin, bi dubarekirina hinek zanyariyan em dikirin paleyê çandê dûtî welatê me, her asteke wê xwendinê em hinekî ji çand û zimanê kurdî dûtî dixistin. Divê di asta duyem de em ji malê veqetiyana, biçûna bajarê Bazîdê û me dibistana amadehiyê li wir bixwenda; her wiha piştî wê divê em biçûna Erzeromê, biketana ezmûnekê ku derbasî zanîngehekê bibûna. Zanîngehên herî baş li aliyê tirkan bûn, heta van salên dawîn fakulteyên zanistên siyasî, pêwendiyên navneteweyî û ekonomiya navneteweyî li bajarên kurdan tunebûn. Lewre divê mirov ji Bazîd, Agirî û Erzeromê ber bi rojavayê biçûya ku bigihîştta xwendineke baş. Gava mirov li wan zanîngehan dixwend, êdî hewesa mirovî ji gel û warê mirovî direviya; ji ber ku li warê berê kesekî di hişmendiya mirovî de nedima û dil dibijiyay warê nû yê biyaniyan. Di wan xwendingehan de em hînî cureyekî faşîzmê dibûn, bi gotineke zelaltir hê di destpêka dibistanê de me her roj wekî ibadeteke cemawerî dubare û çendbare digot: *“hebûna min qurbana hebûna tirkan be”*. Laqirdiyan nakim, me ne digot germa ne digot serma û her roj wekî ibadeteke fermî ev hevoka bihurî di dawiya *“sonda xwendekaran”* a lenetî de dubare dikir. Me hinek karên diziyê jî dikirin: hinekan bi dizîka xwe hînî Quranê dikir, medreseya kurdî dixwend û melatiyeke fexrî dikir, heke ezmûna meletiyê ya tirkan qezenc bikira dibû kadroyeke fermî ya dewleta tirkan; hinek li nava refên xwe yê dibistanî hînî têgihên demokrasî û sosyalîzmê dibûn, kapîtalîzm û faşîzm wekî dijmin hildibijartin û diketine nava rêxistinên fermî-derqanûnî, bi ser diketin, têk diçûn, direviyan derve û dihatin kuştin. Hevalî digot: *“Lewre çanda zarokmêjandinê ya gundiyan bi pêş ketibû û hinek malbatan zarokên xwe dişandine gund û çolteran. Zarokê ku li çolterê dihate mêjandin û mezinkirin perwerdehiyeke zimanî ya baş werdigirt. Zarok li çolterê nêzikî erdê, cureyên ajalan, tevgera erdnîgariyê û esmên dibû. Bi kurtî feraseta wî li gund û çolteran digihîşte asteke pêşketîtir û cenabê Pêxember -silav lê bin- jî di zarokatiya xwe de çû gundan, jiyana gundewariyê nas kir û bi tecrubeyên gelekî girîng vegehiya nava êl-eşîra xwe.”* Nifşa min a gundî û nifşa berî min bi kurdiyeke baş diaxivî; di nava xweza, çandinî û ajeldariyê de hînî karên debara jiyane dibûn, lê ev fêrbûn bi tevahî bi kurdiyeke zelal bû. Her wiha şûnên civîn, lîstik, ger û xebatê jî çanda mirovî ya zimanî-xeyalî xurt dikirin; perwerdehiyeke zindî ya pratîkî her dem li pêş mirovî bû, di jiyana rojane de axaftina bi zimanên biyanî û peyvên kêmnas şerm bû, lê gava mezinan çîrok vedigotin sînore peyvan, biwêjan û xeyalan tunebû. Ji ber wê paşperdeya min a gundîtiyê min gotinên wî hevalê xwe yê ereb baş fêhm kiribûn, ez vegehiyabûm ser kurdehariya xwe û rastî pirsgerêkeke çetin hatibûm. Ne tenê ez, tevahiya kurdan li pêşberî tunebûn û tunekirinê *“têkoşîna hebûnê”* dida; her kesî riyek bijartibû: hinek mîna avê hertim berejêr diherîkîn, hinek mîna daran hertim berejor û berwarkî bilind dibûn, hinek mîna bayî bêdeng û bêreng û bêhevseng dibûn.

Encam

Îro têkoşîna kurdan a ji bo îsbatkirina hebûna xwe naşibihe mijarên felsefeya yûnanî ya ku jîmnastîkeke hizirînê ya ziktêran e. Her wiha îsbatkirina hebûnê ne ji ber wê yekê ye ku kurd muhtacî xweîsbatkirinê ne; lê belê ji ber wê yekê ye ku pergala navneteweyî ya heyî hebûna kurdan qebûl nekiriye, hê jî nake. Bi rastî şivan û gavanên herêmî yê wê pergale hîç û pûç in; lê axa û malxweyên van şivan-gavanan zorê li kurdan dikin. Carinan dibînim ku li ser Wikipediyayê bi zimanê eşîrên Hûtsî-Tûtsî yê afrîqayî, Zûlû û gelek kêmarên nebihîstî gotar hene; lê bi kurdî nîn in. Pergaleke wisan zalim e ku dişibihe şebekeya Elî Baba û Çil Heramiyan, wekî nimûne: dagirkerekî welatê me navekî li beşeke axa me datîne û dibe xwediyê patentê, êdî kurd kumê xwe jî bidirînin nikarin wî navî rakin, ji bo wî mafê xwe şer bikin jî nikarin bi awayekî fermî çekan bikin, peymangeheke perwerdehiyê vekin jî dîplomayên wan nayên naskirin. Nimûneyeke pratîkî: Piştî Şerê Cîhanê yê Yekemîn pergala navneteweyî destûr da eşîran, komikên biçûk û kilîseya Vatîkanê ku dewletan ava bikin; lê destûr neda ku kurd li dora Çiyayê Agiriyê yê tijî kevîrên reş, darên dirikê û erdekî bêav bisitirin. Sê dewletan hev re hev re lê xist, Îngîltereyê jî balafirên nû yê cengî bi kirayê dan dagirkeran. Wê pergala navneteweyî ya zilimkar û koledar wê çaxê destûr neda ku bajarê

Dêrsimê û Geliyê Zîlanê jî bibin xwediyên statûyekê; lê destûr da ku çolistana Afrîqayê ya bê ser û ber bibe para Misir, Sûdan, Lîbya, Çad, Tûnis, Cezayîr, Fas û Morîtanyayê. Dîsa ev pergala ewqasî zalim e ku destûrê nade statûyêke kurdan a li çolek ji van çolên ku kesek lê najî jî.

Ev pergala navneteweyî nêçîrvan e û dagirkerên ku bûne qiraskê serê me jî tajî û keftarên wê ne. Pêşiya pêşîn qenc û jêhatiyên me bi riya perwerdehiyê ji nava me kaş dike; lewre bîrkarên me yên wekî Bîrkar Koçer zanîngehên wan dixemilînin, atomnasên me yên wekî Kendal Nezan laboratuwarên wan ewle dikin, karsazên me yên wekî Hemdî Ulukaya pereyan li bazarên wan dibarînin, niftnasên me yên wekî Nadir Nadirov kanên nifta wan kişî dikin; ji aliyekî din ve bermayeya bav û kalên me pirtûkxane û muzexaneyên wan tijî dikin, filan û bêvanê me nizanim kîjan çerxa wan durist dikin. Vê pergale em kirine gladyator, her carê hov-koviyekî berdide pêşîra me û bi weşeta wan li dijî me kêfxweş dibe. Piştî wekî bazirganî dikeve nava civaka me, bikêrhatiyên dibe cihine nediyar; jar-yaxan, eware-seqetan, kor-topalan radestî qesabên xwe dike, qesab jî wan kelepiçe dikin û dîsa difiroşîne wan.

Di encamê de dikarim bibêjim ku pîrsa me ya “*hebûn*”ê naşibihe pîrsa tu neteweyî û fîlozofî. Rêbaza me ya hizirîna ji pîrsên jîmnastîkî yên felsefeyê wêdetir e, em li ser krîza mirovahiya ku difikire, digihêje encamekê û nikare encama xwe qebûl bike dihizirin; ew mirovahiya ku qanûnan derdixê û nikare qanûnên xwe ji bo kurdan bi kar bîne dihizirin. Mirovahî da ku ji kêfan neteqin dihizirin; em da ku ji xeman nemirin dihizirin. Jîmnastîka wan a felsefî bêhnvedan e û hizirîna me berxwedan e.

Felsefeya exlaqî: Qeyrana cîhana pêşketî û lêgerîna bêencam a li pey exlaqekî hêja

Pêşek

Exlaq di kurdî de bi peyvên “*sinc*” û “*rewîşt*”ê hatine destnîşankirin û ev peyv li gel peyva “*exlaq*”ê ya deynkirî di çarçoveya feraseta kurdan de bi wateyê hevpar hatine ravekirin jî. Kurd di gotinên xwe yên pêşyan de gelek caran li ser mijarên sincî (exlaqî) rawestiyane û carinan ev mijar digel diwateyên wan ve vegotine. Tiştê balkêş ew e ku kurdan gelek caran ji bo diwateyên wan mijaran peyvên taybet çênekirine, tenê pêşgirên neyîniyê (ne-, bê-, der- ...) danîne pêşiyê û bi vî awayî nîşan dane ku bîngehê bêexlaqiyê tune. Gava ku mirov xurcîkê peyvên kurdî hildiqevşîne û tê de li tiştê digere gelek peyvên hevwater derdikevin holê; wekî nimûne, mirov tenê ji bo hevwater û nêzwateyên “*qencî*”yê rastî birek peyvên wekî “*pakî, çakî, başî, rindî, cindîtî*”yê tê. Îcar diwateyên wan peyvên jî yan deynkirî ne yan jî pêkhatî ne: “*xerabî (erebî), nepakî, neçakî, nebaşî, nerindî, necindîtî...*” Ev peyv û diwateyên wan di gotinên pêşyan, stran û çanda gelêrî (folklorê) de cihekî taybet digirin ku çarçoveya rewîştê kurdekî diyar dikin.

Heçî ku felsefeya yûnanî û felsefeya ewro-amerîkî ya ku li ser bîngehê wê ava bûye, li ser mijarên wekî “*qencî*”, “*nepakî*”, “*azadî*”, “*rûmet*”, “*berpirsiyarî*”, “*wijdan*”, “*qanûna exlaqî*”, “*biryara exlaqî*” û “*kiryara exlaqî*” wêjeyêke taybet ava kiriye. Ez ê li ser wate û nîqaşên li ser van tîgihînan nesekinim; ji ber ku felsefeya yûnanî û ewro-amerîkî hîn jî di nava lec û nîqaşêke bêdawî de ye; lê ez ê li ser rengvedana van tîgihînan bisekinim, bi çavê mirovekî û kurdekî binirxînim.

Bi min “*qenciya hera mezin*” a cîhana pêşketî “*înternet*” e û “*nepakiya hera mezin*” a ku di vê sedsalê de kiriye jî tevgera wê ya li dijî kurd, kurdî û Kurdistanê ye; di pêvajoya vê nepakiya xwe de Kurdistan vegehandiyê sergo û gilêşdankeke (çopdankeke) cîhanî; kurd jî kirine qirêjokên li ser, dor û berê vê sergoyê. Her wiha zimanê kurdî wekî zimanekî marjînal ê di navbera van qirêjokan de diyar kiriye; sembolên kurdan jî kirine pilî-pirtî û xirde-mirdeyên li ser vê sergoya giştî.

1. Bêexlaqiya parçekirina malbatekê ji hundir ve

Gava em (em=belengazên bêziman=xwediyên zimanên nefermî) li galegal û çîrokên li ser sinc û exlaqî dibihîzin, kelecaneke me digire û xwiha vê kelecaneke li ser eniya me ya qerçimî zîpikzîpikî dibe; lê belê dem hatiye ku em bi rûyekî sar û hişkî zindî li gotinên reqîban guhdarî bikin.

Lêkolînerê kurd Xerzî Xerzan di gotareke zanistî ya bi sernavê “*Exlaqê zanistê û bêexlaqiya mêtîngerî*” de qala wergerekê dike. Lêkolînerî bal kişandiyê ser pirtûka bi navê “*Kronografyaya Michael Psellusî*” ya ku sala 1953an ji aliyê Edgar Robert Ashton Sewter ve ji yûnanî bo inglîzî hatiye wergerandin û wergera wê ya tirkî jî ji aliyê Prof. Dr. Işın Demirkentê ve hatiye amadekirin. Divê bê gotin ku Michael Psellus bûyernivîs û hevalê Romanos Diogenes (Romen Dîyojen) e û Dîyojen jî ji sala 1068an heta şerê Melazgirê yê sala 1071ê împaratorê Bîzansê bûye. Psellusî ne tenê bûyer, her wiha derûniya kesayetên navdar jî nirxandine û Dîyojen wekî kesekî “*çavbirçî û çavsor*” pênase kiriye, sedema derketina sefera wî ya ber bi rojhilatê jî wekî “*ji ber çahvsoriya wî*” nîşan daye.

Psellus bi xwe jî beşdarî şerê Melazgirê dibe û li baregeha Bîzansê bûyeran tomar dike; di destpêka şer de tevger û helwesta Romen Dîyojenî, rewşa wî ya dawîn analîz dike. Gava Xerzî Xerzan wergera inglîzî û tirkî berawird dike, rastî vê sosretê tê:

Teksta orîjînal a inglîsî ya Edgar Robert Ashton Sewter (1953):

“...Now I was aware (though he was not) that the Sultan himself, the King of the Persians and Kurds, was present in person with his army, and most of their victories were due to his leadership...”

Wergera vê hevokê ya bi tirkî ku Prof. Dr. Işın Demirkentê amade kiriye:

“...İmparator (Romanos Diogenes) farkında değildi ama ben Selçukluların hükümdarı sultanın (Alp Arslan) bizzat ordusunun başında bulunduğu haberdardım ve zaferlerinin çoğu, onun liderlik vasıflarından kaynaklanıyordu...” <“...İmparator (Romanos Diogenes) pê ne serwext bû lê ez pê serwext bûm ku hikîmdarê Selçûqîyan (di tekstê de: “*ên faris*”), (Alp Arslan) bi xwe li pêşiya artêşa xwe bû û piraniya serkeftinên wî bi sayeya pêşengiya wî pêk dihat...”>

Wergera kurdî ya Xerzî Xerzanî ya rast:

“*Vêga ez pê serwext bûm (lê ew na), ku Siltanê faris û kurdan bi xwe di nav artêşa xwe de bû û piraniya serketinên wan bi saya pêşengîya wî pêk dihat ...*”

Lêkolînerê kurd tevahiya pirtûkê digel wergera wê ya tirkî berawird dike û tê de hinek wergerên nepîşeyî û bêexlaqî dibîne. Wekî nimûne Psellusî di bûyernameya xwe ya “*Kronografya*” yê de serdema Dîyojenî bi berfirehî nivîsiye, şert û mercên hatina wî ya li ser text rave kiriye, pratîkên Dîyojenî bi tundî rexne kirine û piştê seferên wî û encamên wan wiha nirxandine: “...Piştî hemû bûyeran, ligel tevahiya artêşa xwe ji paytextê derket û bêtî ku bizanibe ka bi ku ve diçe û dê çi bike, bi ser barbaran ve çû. Li çolan geriya, wî plan dikir ku ji rêyekê derbasî rêyeke din bibe û meşa xwe bidomîne, bi awayekî çeperast ber bi Sûriyayê û her wiha Persiyayê ve çû, tenê serkeftinek bi dest xist, ew jî: li artêşa xwe pêşengî kir, leşkerên xwe li lûtkeyên çiyayên bilind bi cih kirin, dîsa ew daxistin jêr, leşkerên wî li derbandan (newalên teng) şikestin û ji ber çûn û hatinên (manewrayên) xwe windahiyên mezin dan. Lê belê, wî dîsa xwe wekî kesekî serkeftî nîşan da; wî ne ji MEDAN, ne jî ji farisan ji bo me tu xenîmetên şer neanîn. Tenê bi tiştêkî dilê wî xweş dibû: wî bi ser dijminên xwe de girtibû...” Xerzî Xerzan gava vê tekstê dinirxîne wiha dibêje: “*Ligel çavkaniyên bîzansî û îslamî yên wê demê, me piştrast kir ku artêşa li hemberî bîzansiyan, artêşa hevkar a merwanî û selçûqîyan bû, sedema sereke ya têkçûna romiyan û dîlgirtina împaratorê wan Romen Dîyojenî jî, ji ber beşdarbûna siwariyên Merwanîyan a li şer bû... Di navbera Psellus û desthilatdariya Medan de 1600 salên dirêj hene û ev tomarî ji bo piştrastkirina rastiya ‘Med pêşiyên gelê kurd in’ tomariyeke girîng e. Di hêla ziman, demografî, erdnigarî, bawerî û kevneşopîyan de baş tê zanîn ku di navbera Medan û neteweya kurd a modern*

de t kiliy n xurt hene, ji ber van faktor n gel  kurd   n jen d mahiya Medan e   li seranser  dinyay  j  ev rastî ji h la zanyar n xwed xlaq   b al  ve wiha t  pejirandin... ”¹²²

2. B exlaqiya par ekirina malbatek  ji derve ve

Ez li ser  nernet  rastî gotareke qa o zanistî ya akadem syenek  tirk hatim ku bi r s  hatiye amadekirin, ji aliy  saziyeke zanistî ya r s  ve hatiye we andin   kesî j  nepirsiye b  ka çima  avkaniy n hinek  diay n xwe y n  exs  nedane.  car t  hi  merivan: gelo v  kes  bert l daye berpirsiyaran ji bo ku deng  xwe nekin an ew berpirsiyar j  hevkar n v  derew  ne?

Ez   p شيا p  n teksta gotar  bi awayek  b al  werger nim   pi tre rexney n xwe p  k  bikim. Qa o akadem syen  tirk Tibet Abak di destp ka gotara xwe ya bi sernav  “Dibistana Kurd  ya li Xoy ” de wiha dib je:

“Mijara p wendiy n kurd -r s  yek ji wan babetan e ku ten  ji sal n 2000  p  ve bala l kol ner n xwe ki andiy    bi xebat n wan l kol neran be eke p wendiy n dervey  y n R syay  hatiye ron kirin. Diyar e ku di destp ka sedsala 20an de raya gi t  ya r s  bi ziman,  and, jiy n   kevne opiy n kurdan re gelek  eleqedar b ye; ji aliyek  din ve, ji bo xurtkirina w ney  er n  y  R syay  di nava kurd n  mparatoriya Osman     rana Qecer  de d plomat n qeyseriya R syay  j  hewleke z de daye. Wisan e, ne karek  badilhewa ye ku mirov di ber siya v  l kol n  de guher n n di hi mendiy  gi t  ya kurdan bi xwe de bi   weyek  cudatir  rove bike; ji ber ku van guher nan di jiyana gel n bi kurdan re c ran, ango di nava tirk, fars, ermen , r m   r san de j  guhertin n cid  p k an ne. Gotar ji  alakiy n p  ng k  siyas  y  kurd Evdirezaq Bedirxan  (1864-1918) nim neyan hild cine   bi ser kesayeta v  navdar  re mijarê vedikole   k r dike. Div  b  gotin ku di dawiya sedsala 19an de malbata m rzadeyan a bedirxaniyan wek  “xanedana her  s yas ” dihate pejirandin   li ser daxwaza siltanê osman  Evdilhem d  Duyem li Stenbolê hatib  bicihkirin ku ev malbat endamên xwe y n din j  qan  bike   bi tevay  pi tgiriy  bidin hukimeta w . Miqdad   Evdirehman Sam , du ap n Evdirezaq Bedirxan  li Qahireyê rojnameya “Kurdistan”   we andib n; endamên din  n malbat  j  di gel Jon-tirkan li dij  rêveberiya “siltanê sor (xw nrij)” dijbererek me andib n. Bêguman, ramanên siyas  y n Evdirezaq  di v  atmosfera jiyana malbat  de reng   dir v  xwe digire. **Li gor  hin agahiyan, w  bi rêxistinên ve art  y n Jon-tirkan re p wend  girêdane; di destpêka sal n 1900  de li Wezaretê Kar n Derve dest bi kariyera xwe kiriye   helwest n muxalif  n xizm n xwe y n li dij  desthilatdariya Evdilhem d  Duyem parve kirine. Bi qas  salek   un de j  wek  sekreter  s yem n   Balyozxaney  Osman  ya li St. Petersburg  dest bi kar kiriye; li w  der  h n  ziman  r s  b ye, derfet d tiye ku  and   jiyana rojane ya r san ji n zik ve nas bike. Di v  heyam  de sempatiya w  bi R syay  re   dibe, p wendiy n w  y n dostane bi d plomat   giregir n r s re xurtir dibin.** Evdirezaq Beg  bi r bazeke ewrop  perwerdeh  d tib , cil   berg n bi   waz  rojavay  li xwe dikirin   di heyama xwe de bi van taybetmendiy n ji p  ng n din  n kurdan vediqetiya. Bi h viya ku Evdirezaq d  derbas  aliy  desthilatdariya Evdilhem d  Duyem bibe, di Qesra Siltan  ya Yildiz  de payeya serkar  meras man li w  hate bexi andin; l  kariyera v  karbidest  ciwan ji ni k  ve rawestiya. Di sala 1906an de li Stenbol  di navbera alban    kurdan de li ser peymaneke r saziy  pev unek qewim     aredar  Stenbol  hate ku tin; bedirxan  bi v  ku tin  hatin tawanbarkirin   tevahiya malbat  (174 kes) ber bi L byay  hate sirg nkirin. Pi t   ore a Jon-tirkan, hem  sirg n n siyas  dikevine ber ef y ; Evdirezaq j  sala 1910an vedigere paytextê, tavil  dikeve nava rêxistinên civak  y n kurdan   ji bo p  xistina nif sa kurd a  mparatoriye dest bi  alakiy n  and    civak  dike.”¹²³

Wek  ku di nava teksta werger  de j  bi reng  re  hate n  andan, akadem syen  tirk qala s xuriya kurdek  dike   w  b yer  wek  xisletek  normal   p  ng k  kurdan n  an dide. Lewre dibêje : “**Li gor  hin agahiyan, w  bi rêxistinên ve art  y n Jon-tirkan re p wend  gir dane; di destp ka sal n 1900  de li Wezaret  Kar n Derve dest bi kariyera xwe kiriye   helwest n muxalif**

¹²² https://www.amidakurd.org/ku/tekst/ehlaq _zanist _ _b ehlaqiya_m t nger 

¹²³ Курдская школа в Хое [Электронный ресурс] / Абак // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. .— 2014. — №2. — С. 43-50.

ên xizmên xwe yên li dijî desthilatdariya Evdilhemîde Duyem parve kirine. Bi qasî salekê şun de jî wekî sekreterê sêyemîn ê Balyozxaneyê Osmanî ya li St. Petersburgê dest bi kar kiriye; li wê derê hînê zimanê rûsî bûye, derfet dîtîye ku çand û jiyana rojane ya rûsan ji nêzik ve nas bike. Di vê heyamê de sempatiya wî bi Rûsyayê re çêdibe, pêwendiyên wî yên dostane bi dîplomat û giregirên rûs re xurtir dibin.”

Bêguman ev qaşo akademîsyen bi çend hevokan wiha kurdan ji rûsan re rave dike: “Ew kesên ku tên nava me, pêşiyê sîxuriyê li dijî malbata xwe dikin û di kariyera xwe de bilind dibin. Piştî em wan dişînin derve, ew li wir jî sîxuriya dualî dikin û vedigerin welatê xwe. Di dawiyê de em hinek sîxurên nû yên ji neteweyên din dibînin, yekê nû bi destê yekê kevn didin kuştin û hemû kevnikan diavêjin ser sergoyan. Îcar em bi efûyekê wan dîsa tînin ber çavên xwe û sîxurên nû li ser wan perwerde dikin.”

Encam an jî çareserî

Bêguman ev tenê du nimûneyên wergerê ne; îcar gava meriv ji destpêka sedsala 20an heta roja îroyîn wergerên dagirkeran bişopîne, dê derkeve holê ku gelek karên dijminane, derexlaqî û nepîşeyî kirine. Jixwe ji destpêka îmzekirina Sykes-Picotê heta roja îroyîn bi dijminahiyeke fermî wergerên eleqedarî kurdan hatine amadekirin. Kula ser kulê ne dijminahiya neyaran e, bêdengiya akademîsyenên kurd ên li zanîngehên dagirkeran e; her wiha bêdengiya akademîsyenên biyanî yên ku morê li doktorayên wan akademîsyenên dagirker didin jî serbarê ser wê kula bêderman e.

Îcar çareseriya vê yekê çi ye? Divê bi tu awayî bi nivîs û wergerên dagirkeran bawerî neyê kirin û ev materyal neyên piştrastkirin. Gava mirov şaşî, nebaşî û dijminahiyên wan dibîne demildest ji raya giştî ya kurd re ragihîne.

Li vê derê barê giran dikeve ser milê diyasporaya kurdî ya ku şert û mercên wan ji kurdên welêt baştir in. Hema hema tevahiya kurdên diyasporayê zimanekî ewropî dizanin, divê li gotarên zanistî yên dagirkeran miqate bin, wan bişopînin û bertekê nîşanî naveroka wan gotaran bidin. Divê neyê jibîrkin ku ev gotar bingehê dîplomasiya dagirkeran e, dagirker hemû lobiyên xwe li ser van kaxezên derew ava dikin, pêşiya pêşîn sextekariyên zanistî diafirînin, bingehê ji bo talana xwe amade dikin û piştî li ser van ewraqên sexte kar û barên xwe dimeşînin.

Helbet bêexlaqiyên me yên navxweyî jî hene: gelek akademîsyenên kurdnijad digel akademîsyenên dagirkeran di bin banê heman saziyê de dixebitin, heke ewqasî newêrek bin bila dijminahiyên wan li kurdên wêrek nîşan bidin ku qewareya ziyane kêmîtir bikin.

Cîhana pêşketî di warê teknoloji û zanyariyan de çiqasî bi pêş ketibe jî di warê exlaqê de ji asta romayiyên kevn ne bilindtir e; ew dîsa lîstikên xwe yên gladyatoran bi qanûnên pînekirî didin lîstin, di demeke ku Afrîqa ji birçînan dimire de ew dikarin tenê di karnavaleke sewze-mêweyan de xwarina salekê ya birçîyan biavêjin çopan, ew dixwazin welatîyên bindest ên welatên dagirkerî derkevin kolanan, protestoyan bikin û hêzên ewlehiyê yên dagirker jî wekî ciwanegayan bidine ser van rebenan.

Her wiha divê bê zanîn ku exlaqê kevn ê welatên rojavayî “zewqa temaşekirina wehşetê” bû û îro jî vê zewqa xwe bi sed şoresên bindestan nadin. Gotî meriv bîaqil be û derfetê nede wehşetan, agirana hê di şûnê de damirîne, biwijdan be û pifî wijdanên mirî bike, wekî ku bi pifê tiştên kel û germ sar dibin hêvî heye ku bi pifa wijdanê ruh were ber termê wijdanên mirî jî.

Felsefeya perwerdehiyê: Ber bi perwerdehiyeke neteweyî ya welatîyên Kurdistanê yan ber bi perwerdekirina kurdan ji bo hemwelatiya cîhanê?

Pêşek

Dema ku çîniyên berê Bedenên Çînê yên qerase (BZ 221) jenîn, wan dixwest ku welatê xwe ji êrişên derveyî biparêzin, di nava ewlehî û aramiyekê de bijîn. Wan wisan bawer dikir ku kesek dê nikaribe hilkişê van birc, beden, dîwar û sûrên dirêj û bilind (21,196 km x 6 m). Mixabin di 100 salê pêşîn ê piştî jenîna vê sûra navdar de Çîn sê caran rastî êriş û dagirkeriyên hat. Êrişkar û dagirkeran pêwistî bi hilkişîna van sûran nedidît, her carê bertîl û rişwet didan parêzvanên çînî û bi rihetî dadibelîne ser sîngê Çînê. Ji ber ku dema çînî mijûlî jenîna sûrê bûbûn, jenîn û avakirina mirovên

xwe, perwerdekirina li ser duristiyê ya welatîyên xwe ji bîr kiribû û diyar bû ku perwerdekirina mirovan ji jenîna dîwaran girîngtir bû. Em zêde dûr neçin, ji xwe dema her kesî tune ku ji dîroka xelqê ders û ibretan derxe; wisan e em hinekî qala xwe bikin, pozikê kêrê li devê birîna xwe ya kêmgirtî bixin.

1. Perwerdehiya mirovan berî jidayîkbûnê dest pê dike

Hemû pirtûkên pîroz ên esmanî bi pirtûkên “aferîn”ê, ango bi “*tekwîn*” û “*eleq*”ê dest pê kiriye. Ji ber ku perwerdehiya mirovan karekî dîvdirêj e, divê pêşiya pêşîn dorhêla ku dê tê de bijî were amadekirin, bi gotineke din divê hawirdor û hêlîna mirovî pêşiyê bê amadekirin. Lewre van pirtûkan girîngî daye aferîna mirovî; dorhêla ku mirov dê tê de têkoşîn û berxwedana xwe bide heke amade nebe, dibe ku mirov çênebe, çêbe jî şil-şeht be, şil-şeht nebe jî dibe ku çêj û tehmeke ji jiyana xwe nebîne, dibe ku ji bo çêj û tehma dev û endamên xwe yê din tevahiya cîhanê texrîb bike, birûxîne, serobino bike. Li vê derê bar dikeve ser milên dê-bavan, pêşeng-rûspiyan, serok-fermanberan, sazîyên neteweyî-navneteweyî. Divê ji bo nifşa hatî cîhanê kêrhatî bê duristkirin, amadekirin û armanckirin.

2. Pêlika pêşîn a perwerdehiyê malbat e; lê piraniya rêxistinên kurdan neyarên malbata kurd in

Wekî ku tê zanîn piştî têkçûna tevahiya tevgerên kurdî yê kevneşopî, Komara Kurdistanê ya li Mehavayê hate damezrandin (1946). Ji destpêka sedsalê tevgerên Şêx Mehmûd, Simko, Şêx Seîd, Xoybûn, Komara Agiriyê, Seyid Riza û Barzaniyan ên kevneşopî hilweşiyên; bakurê welatê kurdan ê ku çend caran ji aliyê Êrîs ve hatibû dagirkirin, heta radeyekê hîn tevgera sosyalîst a Sovyetê bûbû. Ji salên 40î yê sedsala bihurî heta salên 80î bandora tevgera sosyalîst li ser tevahiya tevgerên kurdan hebû; Sovyetê li welatên derve partîyên demokrat ava dikirin û li welatê xwe jî dîktatoriya yekpartiyê ya Partiya Komunîst ferz kiribû. Mirov dikare bibêje ku tevahiya partiyên siyasî yê kurdan bi bîrdoziya sosyalîstî dest bi çalakiyan kir, dîsa piraniya wan bernamêyên sovyetî û enternasyonalî wergerandin zimanê dagirkerên xwe û bi ser wî zimanî bişaftinê re kurd perwerde kirin. Van rêxistin û tevgerên sosyalîst pêwistî bi perwerdekirina endamên xwe didît; lewre divê berendam ji malbata kurd bihatana qetandin, li kêleka dagirkeran û dûrî dorhêla kevneşopî bihatana perwerdekirin. Di salên 80î de bandora Komara Îslamî ya Îranê li ser tevahiya îslamgirên cîhanê çêbû; hêviyek hate ber dilên wan ku ew jî dikarin şoreşeke îslamî ya serkeftî li dijî desthilatdariyên neîslamî li dar xin. Di vê çarçoveyê de diviyabû îslamgirên kurd endamên xwe dûrî malbat û civaka neîslamî perwerde bikin; wan jî berendamên xwe ajotin hucreyên perwerdehiyê yê îzolekirî û di şerên Efxanistan, Bosna, Ogadîn, Çeçenistan, Daxistan, Moro û Filîstînê de li kêleka dagirkerên xwe û dûrî civaka kurd hîn film-firildaxên şoreşgeriyê kirin. Di encama çalakiyên her du tevgerên dijraber û stratejiyên bişaftinê yê dagirkeran de malbata kurd têk çû; îro taxên kenarî yê gelek bajarên mezin bi malbatên bêmal ve dagirtî ye, her wiha gelek malên kurdan ên bajarên jî bê malbat û vala ne. Demek ji deman, çend serî malbatên kurd di koxikekî de yan jî di konekî de dijiyan pêwendiyên wan ên civakî-malbatî xurt bûn; lê piştî ku apartman û balaxane ketin bajarên kurdan, kurdên hejar penaberî bajarên dagirkeran bûn û karmendên dagirkeran jî apartman û balaxaneyên kurdan ên vala kirê kirin. Kurdên gundî yê ku çawalêhato ber bi bajarên herikîn, bi tu awayî hîn çanda apartman û balaxaneyan nebûn; bi kompleksa vê hînebûnê fêrî hemû gildîn-gemarên derveyî şaristaniya hevçerx bûn, ji çanda xwe ya resen sil bûn û xwe sipartin bavkujên xwe. Zengînen kurdan jî malbatên xwe winda kirin; çî li Kurdistanê kom kiribûn li bajarekî dijminê kurdan xwarin û dan xwarin, şirket û serwetên xwe guhastin cem dagirkeran. Karmendên kurdan ên ku li ser bingeha perwerdehiya dagirkeran gihiştin meqamên fermî jî piştî çend salan ber bi xwediyên xwe herikîn, li Kurdistanê bûn havî û kovî. Wekî ku me di sernava beşê de jî got, pêlika pêşîn a perwerdehiyê malbat e; lê malbata kurd êdî zarokên xwe bi destî efsûnbaz û cadûbazên dagirkeran dide perwerdekirin, veqerandina nifşa piştî salên 2000î ber bi civaka kurd ve her roj dijiwartir dibe. Mixabin dagirkerê vê yekê ji dagirkiriyên baştir dizanin.

3. Şûrê dudevî: alavên avakirin û hilweşandinê

Bi rastî mijar ne aborî, asta perwerdehiyê û pêşketina civakê ye; ji ber ku kurd îro di nava pergala perwerdehiyê yê biyaniyan de pileyên herî serkeftî bi dest dixînin, aboriya beşeke kurdan bi aboriya dewletan re dikeve rikeberiyê, rêjeya nexwenda hema hema daketiye asta herî jêrîn a dîroka kurdan. Lêbelê ev aborî, asta perwerdehiyê û pêşketina civakê ne di xizmeta armanc û hêviyên kurdan de ne; êdî rêjeya azadîxwazan daketiye asta hera jêrîn a dîroka wan. Ji ber ku êdî aboriya kurdan a xurt çerxa zilmê digêrîne, perwerdehiya kurdan a ne bi kurdî civaka kurd biyanî û havî dike, pêşketina civaka kurd dîrok û serpêhatiyên wan winda dike.

Îcar mijar çi ye?

Mijar avakirin an jî rûxandina şaristaniya kurdan e. Beriya ku ez qala projeya kurdan a avaker bikim, divê di destpêkê de behsa projeyê rûxandinê ya hevpar bikim ku bêawarte tevahiya dagirkeran di wê rêyê de dimeşin. **Hemû dagirker gava bixwazî şaristaniyekê ji holê rakin 3 amûrên teqez bi kar tînin: 1. Binevatkirin û têkbirina malbatê 2. Têkbirin û bêwatekirina perwerdehiya neteweyî 3. Bêqedrkirin û daxistina sembol û pêşengên neteweyî.** Gava hûn li rewşa bakur û rojhilatê Kurdistanê binêrin malbatên kurdan bûne fabriqeyên zarokan, her gav du gav zarokên xwe yê jîr dişînin nava dezgehên dagirkeran; yax, eware û edeneyên xwe yê bêpîşe jî li ber dezgehekî wan dikin şagirtê nanoziko. Hemû biyanî û hindikjimarên ku dewleteke neteweyan heye bi mafdariya fermî kurs û dibistanan vedikin; lê kurd bi qasî sûriyayiyên ku duh hatine û bûne xwedî miaş û nasname ne mafdar in ku qala ziman û çanda xwe bikin. Sembolên kurdan ên mirovdost û pêşengên kurdan ên mafperwer ewqasî bêqedr in ku dagirker qanûna xwe ya heyî jî li ser wan nasepînin.

Piştî vê şîroveyê pêwist e ku bê gotin, ji bo avakirina şaristaniya kurdan sê xîmên bingehîn hene: **1. Avakirin û parastina malbata kurd li ser bingehên kurdbûnê (û têkbirina dek-dolabên li hemberî ve armancê) 2. Amadekirin, watedarkirin û pêşxistina pergaleke perwerdehiya kurdî ya neteweyî (û feşkilandina stratejiyên bişaftinê yê dagirkeran bi her amûra ku zîyanê nade tevna civakî ya Kurdistanê) 3. Qedrnasîn û bilindkirina hêma û serwerên kurdan (û pûçkirina hewldanên dagirkeran bi qurtiyêke neteweyî)**

4. Çareserî: Avakirina “hebûna kurdan” û rûxandina “tunehesibandina kurdan”

Dagirker ji bo binevatkirina malbata kurd her roj û bi leza lazerê stratejiyên xwe nûjen dikin, bi vî awayî zarokan ji dê-bavan zanatir dikin; lewre dê-bav êdî ji ber nezaniya xwe ve şerm dikin û hevsarê kar û baran didin destên zarokan, zarokên ku wekî tajiyên nêçîrê perwerdekirî dê-bavên xwe dibine ber pêyên dagirkeran û dagirker bêzêmet wan dorpêç dikin. Wisa e, divê bav-dayikên kurd demildest dest bi xwe parastina kurdî bikin, bi kurdî hîni zanyariyên di destê dagirkeran de bibin, bikaribin zarokên xwe bi kurdî jî biparêzin.

Dagirker her roj neheqiyê li serê kurdnas, kurdînas û kurdistannasan dikin, wan birçî û bêkar dihêlin ku kesek rêya wan neşopîne. Divê xîretkêşên kurd xwedî li kurdnas, kurdînas û kurdistannasan derkevin, meqama wan a civakî bilind bikin û destên wan bi teknolojiya pêşketî xurt bikin. Zarokên xwe bi wan bidin perwerdekirin ku zanyariyên wan bikevin pratîkê.

Dagirker her roj bi hêma û serwerên kurdan heqaretê dikin; zimanê wan wekî “cola çend zimanên cînar”, çanda wan wekî “kevneşopiya hozperest û paşketî”, alayên wan “pîne-potikên bêkêr”, welatê wan wekî “çend herêmên nexwenda û bajarên çiyayî” bi nav dikin. Wisa e, divê kurd bedewiya zimanê xwe derxine asta navneteweyî, çanda xwe ya mirovdost û surîştperêz bidin naskirin, bi serwer û alayên xwe şanaz bibin, bi mantiqa “nan-toraqa bavê min ji goşt-birincê xelqê çêtir e” tevbigerin.

Dagirker dev û dest diavêjin zanyarên kurd, li her derê ramanên wan pûç derdixin, li ser rastiya bin jî gotinên wan guhdarî nakin; bînin bîra xwe ku gava Seyid Riza digot “Em neviyên Pêxemberî ne, qetla me ne caiz e, şerm e”, dagirkerî digot “Pêxember bi xwe jî li ber qanûnên welêt rabûbe, ez ê wî daliqînim”. Wisa e, divê zanyarên kurdan bînin parastin, bi şîreta wan biryar bînin girêdan û rêz li wan bê girtin.

Divê dê-bavê kurd, malbata kurd û zarokên kurd ji nû ve li ser bingeha kurdbûna wan a kevneşopî bi amrazên hevdem bînin afirandin; ji bîr nekin ku Hindistan dewleteke kastan a kevneşopî

ye, Îsraîl dewleteke ayînî ya kevneşopî ye û gelek dewletên bêayîn, bêkast û bêdijmin hene ku welatîyên xwe ji dagirkerîyan diparêzin. Divê zanyarê kurd ê kurdperwer ji ziyar û xetereyan bê parastin; zanyar hişê civakê ne, Şerefxan derbasî aliyê osmaniyan bû, nîvê kurdan bi xwe re bir û nîvê din tûşî xetereyan kir.

Encam

Ji şîrove û zanyariyên jorîn xuya ye ku gava kurd armanca felsefeya xwe ya perwerdehiyê nekin perwerdehiyê neteweyî ya welatîyên Kurdistanê ew dê bivê-nevê kurdan ji bo hemwelatîya cîhanê perwerde bikin. Dagirker wekî kesekî xwediyê cureyê xwînê yê AB +Rh her cure mirovî hildidin nava xwe û bi kar tînin; divê kurd nebin xwediyê cureyê xwînê yê 0 +Rh û 0 -Rh, tenê xwînê ji xwe digirin û didine her kesî. Madem ku malbat, pergala perwerdehiyê ya kevneşopî û hêma-serwerên kurdan li bakur, rojhilat û diyasporayê rastî qeyraneke mezin hatine divê kurd kesayetên kurdperwer biafirînin ku ji wan kesayetan malbat, ji wan malbatan civak û ji wê civakê serwerî derkeve holê. Xetereya hera mezin a li pêşberî civaka kurd kesayetên “dilhavî”, “dilkedî” û “malkovî” ne. “*Kesayeta dilhavî (extroverted personality)*” qîma xwe bi hebûna xwe nayîne, çavê wî hertim li tiştên derve ye, li malê xwe nabe xwedî, bi kurtî û kurmancî: çavê li deriyên xwelî li seriyên e. “*Kesayeta dilkedî (introverted personality)*” kesayeteke hov e, bi jehra biyaniyan hatiye avdan û dilê wî diavêje aramiya navmala kurdan; lê belê nexweşiyên ku bi xwe re anîne civaka kurd têk dibin. “*Kesayeta malkovî (wild personality)*” jî kesayetek e ku ji ber şert û mercên kêmnas ên nava malê ji exlaqê civakî veqetiyaye, xwendin-hînbûnên wî bi yê civakê re naguncin, nikare bi hevureyên xwe yê biyanî re jî pêwendîyan dayne, bi kurtî û kurmancî “di hundir de bûye kundir”.

Kurd û teoriya dewletê

Pêşek

Bêguman gava gotin tê ser siyasetê, berî her tiştî dewlet tê bîra mirovî. Îcar *dewlet çi ye, çawa derketiye holê, pêkhatiyên wê çi ne, erka wê ya sereke çi ye? Kurdên berê çawa bersiv dane van pirsan?* Ji bo bersivên van pirsan û çend pirsine dîtir em ê di nava gotinên pêşiyên teoriyên nûjen de derkevin seyranekê ramanî û ramyarî.

Peyvên sereke: *kurd, dewlet, teoriya dewletê, di gotinên pêşiyên de siyaset...*

Tarîfa dewletê

Têgiha herî kurt a dewletê ew e ku “*saziya desthilatdariya civakê*” ye. Derbarê dewletê de tarîfa ku zêdetir hatiye ecibandin “*teoriya sê hêmanî*” (mirov, erdnîgarî û serwerî) ye ku dibêje: “*Dewlet serweriya civakeke mirovan a li ser erdnîgariyê diyarkirî ye.*” Kurdan jî parastina hêmanên dewletê bi bîr anîne û windabûna hêmanekê wekî destpêka têkçûnê destnîşan kiriye; lewre wan gotiye “*ax û avahî, nav û navdayî*”, ango wekî ku ax bi avahiyan geş dibe û bi kêrî jiyane tê, nav jî bi navdariyê tê bihîstin; wisan e gava axa mirovî û avahiyan sazîyên wî tunebin navê mirovî ji deftera mişkan jî derdikeve. Her çiqas pêşiyên kurdan di gotinên xwe de tarîfên wiha nekiribin jî, bi diyarkirina hinek taybetmendiyên dewletê ramanên xwe vegotine. Wekî mînak wan gotiye “*dewleta ku ba di bin re here, ne tu dewlet e*” û bal kişandiyê ser têkûziya saziya wê û erka wê ya bêqusûriyê. Dîsan wan gotiye “*dewleta te hebe, dê êl bi te re be*” û bi vê kurtehevokê sîd-ziyana hebûn-tunebûna dewletê nîşan daye. Ji aliyekî din ve pêşiyên bi vê hevokê xwestiyê ku bibêjin dewlet ji ber pêwistiyeke û bi pêvajoyekê derketiye holê. Dema ku wan gotiye “*dewleta pelegewr; qîz avis, bûk stewr*” an jî “*dewleta pelegewr e, bi şev sahî ye û bi roj ewr e*” wan diyar kiriye ku her çiqas dewlet mezin û xurt be jî, hemû mezinahî û riswatiyên wê veşartî ne.

Heke “*teoriya sê hêmanî*” ya dewletê hinekî were berfirehkirin, girîngiya “*mirov, erdnîgarî û serwerî*” yê dê baştir derkeve holê.

Li gorî tekstên pîroz Xwedê mirov ji axê afirandiyê û bi hînkirina navan serweriya wî ya li ser gerdûnê sepaniyê ku hevahanegiyek di navbera tarîfên beşerî û armanca afirandina mirovî ya îlahî de heye. Wisan e, divê ev her sê hêman baş werin şîrovekirin; jixwe pêşiyên kurdan jî li ser mirovê çê-neçê, xak û serweriya mirovî gelek tişt gotine: “*mirov bê deng nabe, serdar bê zor nabe;*

mirov bê dost û dijmin nabe; mirov bi bendê xelqê naçe bîrê; mirov bi doma dirêj digihêje mirazan; mirov bi hişê xwe giran û sivik dibe; mirov bi paşatiyê nabe mirov; mirov bi werîsê her kesê xwe bernade bîrê; mirov bi xurtî distîne, lê bi sistî dide; mirov bi zimanê xwe tê giredan; gava mirov bimire, deyn namire; mirov carekê dixape; mirov cîranê dewlemendan be, birçî namîne; mirov çar dîwaran datîne, giliyê wî tê de dimîne...”

Teoriyên derbarê pêkhatina dewletê de

Pênc teoriyên sereke yên derbarê pêkhatina dewletê de hene ku pêşiyên kurdan ji mêj ve bi awayekî nerasterast li ser wan axivîne; lê ji ber ku nehatine senifandin nifşên nû ji wan bêhay in. Ev pênc teorî: *teoriya malbatê, teoriya zindînasîyê (biyolojîk), teoriya lihevhatin û hevpeymanîyê, teoriya aborî û teoriya hêz û têkoşînê* ne.

1. Teoriya malbatê

Li gorî **“teoriya malbatê”**, kakilê dewletê malbat e ku çavkaniya wê ya sereke pêwendîya jin û mêrî ye. Ji belgeyên sedsala 5an a BZ xuya ye ku cara pêşîn Konfuçyûsê çînî (551-479 BZ) qala vê teoriyê kiriye û li gorî wî, malbat parçeyekî rêxistina civakî ye; ji aliyê malmezinekî ve tê rêvebirin û endamên din bi fermana wî tevdigerin. Rêxistina dewletê malbateke pirşaxî (dewleta makro) ye û malbat bi xwe jî kakilê dewletekê (dewleta mîkro) ye; ango malbat (kakilê tovekî) geşeve hatiye, şax û peraş daye, berfireh bûye û di encamê de saziya dewletê (dar) derketiye holê. Li gorî Arîstotelesî (384-322 BZ), destpêka dewletê (civaka rêxistî) malbat e; malbat jî ji jin, mêr û koleyan pêk hatiye. Malbatê gund, gundan bajar û bajaran dewlet pêk anîye ku saziya wan a kemilî ye. Woodrow Wilsonî (1856-1924) jî li ser dewletên mezin xebatên lêkolînî meşandine û gihiştîye wê encamê ku di pêkhatin û geşedana dewletê de pêwendiyên hevnijadiyê roleke girîng lîstine. Dîsa li gorî wî, dewletên destpêkê malbat bûne û di pêvajoya dîrokê de gihiştine asta dewletên îroyîn; ango dewlet malbateke mezin a pirşaxî û pirfonksiyonî ye. Bi giştî ev teorî sazûmana dewletê dişibihîne malbatê ku bi domana demê re berfireh dibe û hiyerarşîya dewleta xwe li ser bingeha xizmên nêzîk ava dike. Gava malbat veguhere xanedanekê, îcar ev xanedan bi eşîrên nêzîk û hevalbendan re peymanan girêdide û bi vî awayî xelek bi xelek berfireh dibe. Di çarçoveya vê teoriyê de dewleta kurdan a dîrokî Medistan jî konfederasyoneke eşîrên kurd û hevpeymanên wê ye. Bi rastî gelek gotinên pêşyan ên kurdan hene ku tu dibêjî li ser mal û malbatê nehatine gotin, qey mebesta wan dewleta mirovî bûye: *“maleke ava, çêtir e ji sedên xerab; mal ava nabe bi xap û viran; mala bê sermiyan wêran e û derdê bê derman e; mal li ser malê nabe; mala aşiqan bi malbarkirinê xerab û kavil dibe; mala bê aqûbet zû belav dibe; mala bê malxwe kes nizane mezin kî ye; mala bê malxwe mîna xwarina bêxwê ye; mala bê pisîk, mişk tê de pelewana e; mala bê sermiyan wekî pezê bê şivan e; mala ku bizmar lê tunebe, mirov nikare çakê wê dayne wir; maleke bi tifaq beramberî êlekê, êleke bi tifaq beramberî dewletekê...”*

2. Teoriya zindînasîyê (biyolojîk)

Li gorî **“teoriya zindînasîyê (biyolojîk)”**, pêkhatin û damezirîna dewletê dişibihe mirovî; wekî ku mirov tê ser rûkalê cîhanê, dewlet jî bi hinek bandoran jixweber derdikeve holê, bi gera dem û dewranê re bi pêş dikeve û di dawîya dawîn de mîna mirovan dimire. Îcar ev dewleta organîk, wekî mirovan ji gelek endaman pêk tê, bi vî rengê zindî dijî û pêkhatiyên civakê kar û barên van endaman (organan) bi cih tînin. Teorîsyenên vê ramanê pêkhatiyên civakî yên dewletê wekî laşên mirovan bi nav dikin û li gorî her peywîrê endamekî mirovî destnîşan dikin ku Platon, yek ji parêzvanên herî navdar ê vê teoriyê ye. Platon di berhema xwe ya bi sernavê **“Komar”** de ev mijar anîye rojevê û alegoriyeke wiha saz kiriye: *“Çawa ku mêjî tevgera mirovan bi rê ve dibe, serwer jî civak û dewletê bi rê ve dibin. Çawa ku dilê mirovî hêmayê wêrekiyê ye, ewlekarên ku civakê diparêzin û ewlehiyê peyda dikin jî hêz û wêrekiya civakê (dewletê) temsîl dikin. Çawa ku dev û aşîk (mîde) pêwistiyên laşê mirovî dabîn dikin, hilberîner jî pêdiviyên welatîyên dewletê peyda dikin.”* Platon gotinê tîne ser wê yekê ku di navbera sazûmana mirovî û ya civakê de berwariyek (xêzeke paralel) û wekhevîyek heye û wiha berdewam dike: *“Wekî ku cendekê mirovî li ser sê beşên sereke rawestiyaye, sazûmana civakê jî li ser sê beşan ava bûye: yên ku di civakê de*

serwer in, yên ku şer dikin û yên ku diravan berhev dikin". Li gorî wî, yek ji van beşan parçeyekî zêhna mirovî ye ku dihizire, dirame û mijarên rengrengî dijmêre; ev beşa ku hişmendîya mirovî nîşan dide, di tevn û avahiya civakî de taybetmendiyên berwarkî yên çîna serdest rave dike. Çawa ku hişmendîya mirovî tevahiya laş û tevgerên mirovan bi rê ve dibe, çîna serdest jî her gav sexbêriyê li beşên din ên civakê dike. Beşa din a mirovî ji hizirînê zêdetir daxwazên xwe pêşkêş dike û di rastiyê de daxwazên hundirîn ên mirovî temsîl dike ku çîna hilberîner nîşan dide; bi gotineke din çîna karkeran di sazûmana civakî de qalîteya organîzmeyeke zindî rave dike. Beşa sêyem jî hesta hêrsê ya mirovî ye ku qehremanî û mêrxasiya wî derdixin holê; di avahiya civakî de leşker û peywirdarên parastinê vî aliyê mirovan pêk tînin. Mirov dikare bibêje ku Platon mirovî organîzmeyeke zindî dihesibîne; dibêje ku ji hêla rêgezên karîgerîyê ve tevn, sazûman û avahiya civakê û ya mirovî dişibihin hev. Bi kurtasî li gorî wî, sazûmana dewletê organîzmeyeke zindî ye ku ji organên cihêreng pêk tê û her endamek karekî diyarkirî dimeşîne.

Gava mirov çavekî li gotinên pêşiyên ên kurdan digêrîne, dibîne ku kurdan jî nêzikî vê alegoriya Platonî hin tişt gotine ku divê baş werin nixandî. Di destpêkê de divê bê gotin kurd ji aliyê mecazî ve peyvên "serî", "mêjî", "hiş" û "aqil"î hertim bi wateya hêza serweriyê bi kar tînin; her wiha wateyên wêrekî, vîndarî û biryardariyê li peyvên "dil" "hinav" û "qelb"î bar kirine: "serê her kesî, li ser sînga wî ye; serî çiqasî bimîne, qûn ecêban dibîne; serî mezin e, lê aqil tê de tune; serî qûç e, binî pûç e; serî tê birin, ziman nayê birîn..." "dile rûtan bi xeman xweş e; dilê şivên bixwaze, dikare ji nêrîyî şîr bidoşe; dilê te ku fireh be, cihê me dê hebe; dilê te naşewite, bila pozê te bişewite; dilê tirsonek sînga gewrê nabîne; dilê xerîban tim ber bi malê ve ye; dilê xweş her lê bihar e; dilê yekî kete kevirêkî, heft salan ew bi xwe re gerand..." Dîsa di çand û zimanê kurdî de wateyên dîplomasî û nûneriyê li "dev" û "ziman"î hatine barkirin; her wiha hinek sînor ji bo dagirtina zikan hatine kêşan: "zik bi razan û mizdane têr nabe, bi xebat û kedê têr dibe; zik heye, çal e; zik ne sifre ye ku hemû kesî bike xwe; zik têr e, çav birçî ye; bila zik têr be, hez dikî bila ji tovê dêr be; zikek du minetan hilnagire; zikê xwe hîn neke du nanan, bejna xwe hîn neke du kiras û xeftanan, ji te re li hev nayê hemû dem û dewranan; zikê wî têr, xew lê xêr; zikê zarokî tijî ye, lê dev nagere..." "devê ku hînî viran bû, qûna ku hînî tiran bû ray lê nabe; devê ku pîvazê nexwe, bîn jê nayê; devê xelqê ne doxîna mirovî ye ku bê giredan; devê xwar, ken lê nabe sitar; dev dixwe, lê çav şerm dikin/lê rû şerm dike; dev ji alfabeyê berdaye, bi devê zirneya zer girtiye..."

3. Teoriya lihevhatin û hevpeymaniyê

Li gorî "teoriya lihevhatin û hevpeymaniyê", berî damezrandina dewletê mirov di serdemeke bi navê "dewleta xwezayê" de dijiya; piştî mirovan bi hiş û daxwazên xwe biryar da ku ji serdema xwezayî derkevin, dema ku dev ji vê heyamê berdan, wan di nava xwe de lihevhatinek (peymana civakî) çêkir û ji vê hevpeymaniyê dewlet derkete holê. Wisan e, sazûmana dewletê di encama hiş û vîna mirovî bi xwe de hatiye damezrandin; di heyameke ku mirov ne xwediyê pergala desthilatdarî û dewletekê bûn, serdemeke xwezayî dijiyan û piştî wan bi peymaneke civakî dawî li serdema xwezayî anî. Dema ku koma mirovên lihevhatî derbasî asta civakê bû, di dawîya dawîn de gihişt qonaxa herî pêşketî ya civakê û dewlet ava kir.

Ji sê parêzvanên teoriya lihevhatin û hevpeymaniyê Thomas Hobbes (1588-1679) diyar dike ku berî dewletê rewşeke aloz a şer û qirênan hebûye; lê belê mirovan xwestiye ku ji arîşeyên şeran rizgar bibin û di aştiyê de bijîn. Li gorî wî, tirs mirinê û hêviya parastinê sedemkarên damezrandina dewletê, ango peymana civakî ne; her wiha mebest ji avakirina dewletê jî "ewlehiya kesane" ye. Parêzvanê duyem John Lock (1632-1704) jî diyar dike ku "peywira dewletê dabînkirin û parastina mafê milkiyetê ye"; sedema bingehîn a ku mirovan di bin banê dewletekê de dicivîne, destpêşxêriyê civakî ye û her kes ji bo parastina mal-milkê xwe li ser hinek rêgezan li hev dike. Parêzvanê sêyem Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) jî destnîşan dike ku xwezaya mirovî di destpêkê de durist û baş bûye, lê bi dem û dewranê re ev pergala xwezayî rûxiyaye; lewre endamên civakê nûnerên xwe hilibijartine, ji wan nûneran desteyeke berpirsiyar pêk aniye û ji bo vegerandina pergala hilweşiyayî tevgerê hevpar ava kiriye û di encamê de dewlet û sazîyên wê derketine holê.

Her çiqas kurd neteweyeke şervan û mêrxas be jî pesna şeran nedaye û li gorî wan "şer ji bexwedîtiye çêdibe": "şer ne xweş e, lê şername xweş e; şer jî şer e, nîvşer jî şer e; şer û nîvşer

hevalên hev in; bi xatirê jihevhatinê lihevhatin...” Kurdan dema ku gotiye “danûstandinê bi mirovê ehmeq re meke” bal kişandiyê ser aliyên danûstandinekê ku divê kesên eleqedar bi berpirsiyariya xwe rabin, ji ber ku “sozê mêran soz e, ne toz e” û gava “serdar daketin bindar rabûn...”

4. Teoriya aboriyê

Li gorî “teoriya aboriyê”, pêwendî û bûyerên aborî bandorê li ser bûyerên civakî û siyasî yê civakê dikin û di encamê de sazûmana dewletê derdikeve holê; wisan e, sazûmana dewletê ji layê kesên ku bi fikarên aborî tevdişerî hatiyê damezrandin ku berjewendiyên xwe biparêzin û bi piranî wekî “teoriya marksîst” jî tê binavkirin. Li gorî parêzvanekî vê teoriyê Friedrich Engels (1820-1895), di pêvajoya dîrokî de dewlet ji bo parastina milkiyeta taybet derketiyê holê. Parêzvanekî vê teoriyê yî herî girîng Karl Marks (1818-1883) jî dibêje ku cîhan di çarçoveya berjewendiyên aborî tê rêvebirin. Teoriya marksîst a aboriyê saziyên civakî wekî “binesazî” û “banesazî”yê dabeş dike ku saziyên binesaziyê jî bi ser xwe re saziyên banesaziyê diyar kirine. Saziyên binesaziyê bi “awayên hilberînê” re eleqedar dibin; lê saziyên banesaziyê bi mijarên wekî rewişt (exlaq), mafnasî (huqûq), ayîn (ol, bawerî), huner, çand, helbest, zanist û wêjeyê re eleqedar dibe. Sazûmana dewletê saziyeke banesaziyê ye ku berjewendiyên aborî û awayên hilberînê diyar dike. Li gorî Karl Marks û Friedrich Engelsî, “heta roja îroyîn jî tevahiya civakan li dijî hev xebitîne û dîroka wan tekoşîneke di navbera çînan de ye; çînên zordest û bindest hertim têkoşîneke veşartî li dijî hev meşandine”.

Kurdan jî welat û civat daniye rêza hera rajorîn a jiyane; mebesta avakirina wê û sedemên parastina wê diyar kirine: “welat him dê him jî bav e, ne tê kirîn ne jî tê firotin; welatê xelqê ji mirovî re nabe welat, mala xelqê ji mirovî re nabe mal; welat xweş e bi welatiyan; welat welatê bav û kalan, nayê kirîn û firotin bi zêr û diravan...” “civat li mala pîrê ye û pîrê li mala xelqê ye; civat li mala Fatê ye û Fatê li mala Xatê ye...” Ji aliyekî din ve kurdan gazî şopandina bûyerên cîhanê kiriye da ku tevgera wan a civakî ji ya xelqê kêmtir û lawaztir nemîne; ji ber ku pîvana her tiştî heye, pîvana mirovan jî xelq e û xelq ji her aliyê ve mirovî kontrol dike: “xelq axê dikole, ew li serê xwe dike; xelq bû beg, ez bûm legleg; xelq dewletê çêdike, ez kolozê xwe tûj dikim; xelq ji hewarê tê, em nû diçin hewarê; xelq neynika mirovan e; xelqê mêr kir, me mor kir; xelqê xerîb ji mirovî re nabe dê û bav...”

5. Teoriya hêz û têkoşînê

Li gorî “teoriya hêz û têkoşînê”, dewlet amûreke zordariyê ye ku neheqîya hêzdarên li ser jaran rewa dike; ev cureyê dewletê ji bo parastina berjewendiyên hêzdarên hatiye damezrandin, bi siyaseta dagirkerî bervepêş diçe û desthilatdariya xwe li ser civaka têkçûyî disepîne. Wisan e, dewlet saziyeke civakî ye ku ji hêla koma serkeftî ve li ser koma têkçûyî hatiye ferzkirin; ji bo ku desthilatdar serdestiya xwe ya li ser têkçûyîyan birêkûpêk bike, hertim li hemberî serhildanên navxweyî û êrişên derveyî rê û rêbazên êriş-ewlehiyê datîne. Armanca dawîn a vê serweriyê xurtkirina dagirkeriyê bi riya qurtkirina aboriya têkçûyîyan e.

Kurdan jî carinan pergala axatîyê rexne kiriye û bi vî awayî dagirkerî rewa nekiriye; dema ku pêşiyên kurdan gotiye “axa bi xulam e, xulam jî bi olam e” an jî “axa bi xulam e, xulam jî tûletajî ye” bal kişandiyê ser tevgera çîna serdest û bindest. Her wiha gava wan gotiye “axayê sipîxur bê xulam dimîne” rexne li tevgera serdestan girtiye û diyar kiriye ku hinek pîvan û standardên xulamtiyê jî hene; heke mirov bi qasî mezinahiya navê saziya civakî tevnegere, ew dê nikaribe karker û xebatkarên peyda bike.

Encam: Teoriya pîralî ya Ibn Xeldûnî û siha wê ya li ser gotinên pêşyan ên kurdan

Teoriya dewletê ya Ibn Xeldûnî (1332-1406) di navbera “teoriya malbatê” û “teoriya zindînasîyê” de ye; lê di heman demê de aliyekî wê yî ayînî jî heye. Li gorî Ibn Xeldûnî, mirov dikare bi qabîliyeta ku Xwedê dayê rêxistinê saz bike; lê belê ew bi tena serê xwe nikare serederiyê pê re derxe, lewre pêdiviya wî bi piştgirîya kesên dîtir heye, di encamê de ji nava xizmên xwe yê nêzik, dût û hevalbendên dereke civatekê ava dike û digihêje yekîtiyekê. Ibn Xeldûn diyar

dike ku dewlet jî mîna mirovan çêdibin, mezin dibin, pîr dibin û dimirin; temenê dewletekê ji 120 salî derbas nabe û piştî pênc astan hildiweşe.

Di asta yekem a dagirkerî û damezrandinê de, rêveberiya leşkerî ya hêzdar di bin alaya pêşengekî de tê meşandin. Di vê astê de pêwendiyên hoz û tûreyan pir xurt in; desthilatdarê vê heyamê ne padîşah an jî serokek e, bi piranî pêşeng û serkêşê dozekê ye. (mirov bê deng nabe, serdar bê zor nabe; mirov çar dîwaran datîne, giliyê wî tê de dimîne)

Di asta duyemîn a yekparêziyê de, pêşeng dizgîna hêzê zêft dike û hevgirtina xwezayî ya ku ew anîbû ser textê desthilatdariyê tarovaro dike û hevparên mekanîzmayê ji holê radike; bi gotineke din, tevgera eşîrî betal dike, şîrkên kevn ji xwe dûr dixîne yan jî serkut dike, li şûna şêwirmendên pispor karmendên girêdayî xwe li dîwana rêveberiyê kom dike. (serdar daketin û bindar rabûn; axa bi xulam e, xulam jî bi olam e)

Di asta sêyemîn a geşedanê de, derfetên aboriyê zêde dibin û hêmanên çandî bervepêş diçin; pêşeng hem hewl didin ku derhata xwe ya kesane zêde bikin hem jî bi kêmkirina bacên bindestan çavkaniyên darayî yên dewletê piralî bikin ku bajaran bi endazyariyeke xweşik ji nû ve saz bikin. Di vê heyamê de her kes para xwe ji destbelaşîya aborî werdigire: huner, zanist û pişesazî tîn teşwîqkirin; çînen serdest sexbêriyê li projeyên çandî dikin, geşedan û azadî serdestiyê li rojeva dewletê dikin. (welat xweş e bi welatiyan; xelq neynika mirovan e)

Di asta çaremîn a têrbûnê de, her kes ji xwe razî û pozbilind dibe; aramî û aşû serdest e, di rêveberiyê de însiyatîfa nûjenxwaz winda dibe, rêveberiyên kevn tîn teqlîdkirin, serdest-bindest wisan bawer dikin ku derketina ji tewereya dewletê wêrankarî ye, ev aramî û serfiraziya wan a heyî jî sermedî ye. Li gorî hêz û serfiraziya damezrînerên dewletê, dibe ku ev rewş bi rastî jî demeke dirêj bidome; lê belê êdî paşvemayîn û perçebûna sergirtî dest pê dike, dewlet derbasî asta dawîn a şahî, dêztkirin û pûçbûnê dibe. (xelq dewletê çêdike, ez kolozê xwe tûj dikim; xelq ji hewarê tê, em nû diçin hewarê)

Asta pêncemîn û dawîn a dewletê jî pêvajoya berbelavbûna kêf-şahiyan, dêztkirina sermiyana gel û hilweşîna sazûmana dewletê ye. Di vê hengameyê de desthilatdar hewl didin ku bûyerên aborî û civakî li gorî daxwazên xwe yên kesane bi rê ve bibin, lewre derdên bêderman li cendekê dewletê radibin. Desthilatdarê ku piştgiriya ji artêş û burokrasiyê werdigire, ji bo berdewamiya konfor û lawaniya xwe rêjeya bacan hildifirîne; lê belê bilindbûna rêjeya bacan bandoreke neyînî li ser çalakiya aborî dike, derhatên dewletê kêmkirina dibin û encameke berevajî armanca padîşahî diqewime. Îcar hêviyên mekanîzmaya rêveberiyê ji dewletê sist dibin û bêhêvîti radiweşe nava civakê jî; êdî çalakiyên aborî radiwestin, mirov nikare plansaziyên demdirêj bisepîne, rêjeya zayînê kêmkirina dibe, pest-fişarên gelheyê û pirsgerêkên hawîrdorê li bajarên giran derdikevin holê, hûnaka dewletê dibişkive û vedireşe, rayedarên dîrî navendê li deverên xwe doza xweserî yan jî serxwebûnê dimeşînin, li paytextê jî artêş û burokrat dest bi revandina desthilatdariya serdest dikin, hêza serwerê welêt vedigere pile û sernavan. Di dawîya dawîn de civakeke ciwan û tendurist li derve asta xwe ya rêxistinî dikemilîne û ber bi navendê dimeşe; bi hêrseke xurt dewletê dagir dike, avahiya kevn a hilweşiyayî bi erdê re rast dike û sazûmaneke nû ava dike. (mirov bi xurtî distîne, lê bi sistî dide; dev ji alfabeşê berdaye, bi devê zirneya zer girtiye)

Çavkanî:

Amed Tîgrîs (2001), *6762 Gotinên Pêşyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm.

Aristotle (1981), *The Politics* (wergera inglîzî: Trevor J. Saunders T. Sinclair), Penguin Classics.

Franz Oppenheimer (1922), *The State: Its History and Development viewed Sociologically*, (wergera inglîzî: John M. Gitterman), B.W. Huebsch, New York.

Jean-Jacques Rousseau (1968), *The Social Contract*, (wergera inglîzî: Maurice Cranston) Penguin Classics.

Jean-Jacques Rousseau (2016), *A Discourse on Inequality* (wergera inglîzî: Maurice Cranston) Penguin Classics.

Nîkolay Mîxaylovîç Deyev (1993), *Gosudarstvennost' i ekologiçeskoye razvitiye: Politicheskiye problemy teorii gosudarstva*, Moskova.

Peter Bogucki (1999), *The Origins of Human Society*, Blackwell History of the World, Oxford.

Plato (2007), *The Republic* (wergera ingilîzî: Desmond Lee), Penguin Classics.

Samîyeh Bin Umer (2006), “*Ed-Dewletu ‘inde Ibn Xeldûn*”, Mecellet’ul-‘Ulûm’il-Ictima’iyyeh, Cami’etu Umer Selîcî El-Exwat, El-Cezaîr, c. 1, h. 2, r. 262-275; <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/31778> (dema gihiştinê: 24.07.2021; 22:56).

Serhat Duvenci (2018), “*Kuvvet ve Mücadele Teorisine Göre Mezopotamya’da Devletin Ortaya Çıkışı*” Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, h. 1 (1), r. 106-117; <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/464348> (dema gihiştinê: 24.07.2021; 01:14).

Suheyle Zeyn’ul-Abidîn (2016), “*Nazariyyet’ud-Dewleti ‘inde Ibn Xeldûn*”, Mecellet’ul-Menar, h. 74-76; <https://uqu.edu.sa/ahsharif/4584> (dema gihiştinê: 24.07.2021; 23:12).

Thomas Hobbes (2017), *Leviathan*, Penguin Classics.

Woodrow Wilson (2005), *The Essential Political Writings*, Lexington Books, Lanham.

Kurd û xîmê çarçikilî yê sazûmana dewletê

-Lêkolîneke kurt li ser bingehê zimanî-çandî yê ramana dewletê di nava kurdan de-

Pêşek

Berî ku endazyarek xîmê avahiyekî biavêje û li ser wî xîmî avahiyekî bijene, di destpêkê de li gorî hinek pîvanan rûkalê erdê wê tesele dike û biryarekê dide bê ka ev zevîn ji bo avahiya armanckirî digunce yan na? Gava bibîne ku zevîn guncan û minasib e, dîsa li hinek şert û mercên din dinêre; heke kevîrên avahiyê ji cihekî dûr werin, hostayên dîwarjen tunebin û mezaxtinên din giran bin, dibe ku dev ji jenîna wî avahiyê li wê derê berde yan jî bi mesrefeke zêde projeya xwe pêk bîne. Îcar ji bo zimanzanekî xebata li ser berhevkerin û avakirina termînolojiyekê jî wisan e; gava di zimanekî peyvên mijarekê kêmbin, zimanzan mecbûr dimîne ku ji rayekên peyvên heyî hinek têgihên din darêje yan jî ji zimanên din deyn bike. Ev kurtelêkolîn hewldaneke fîzîbîlîteyê ye ku zevînê zimanî-çandî yê kurdan kontrol dike û di nava zimanê kurdî de li sihvedana ramana dewletê digere; her wiha hem li termînolojiya navneteweyî dinêre hem jî di nava gotinên pêşiyên kurdan de li bergînda munasib a wê termînolojiyê pêşkêş dike. Bêguman tu xebateke destpêkî ji kêmasiyên vala nabe û em hêvîdar in ku zimannasên kurd bi xebatên ji vê têkûztir hem rêya dariştina peyvên nîşanî nifşa nû bikin hem jî bi rexneyên avaker kêmasiyên me dagirin.

1. Kurd û têgeha dewletê

1.1. Têgeha dewletê li gorî zanistên siyasî:

Dewlet devereke serbixwe û bi sînoran diyarkirî ye ku komeke niştecihan tê de dijî û serweriya wê ji hêla desthilatdariyekê ve tê temsîlkirin; bi gotineke berfirehtir, komeke mirovan li devereke dijî, sînoren jîngeha vê komê diyarkirî ne, her wiha endamên komê meşandina kar û barên xwe yê gelemperî sipartîye desteyeke rêvebir, ev desteya rewa li ser navê civakê û welêt kar û barên giştî dimeşîne, di çarçoveya lihevkerinekê de berjewendî û serweriya welat û hemwelatên xwe diparêze. Wisan e, xîmê sazûmana dewletekê li ser çar çikilan hatiye avêtin:

1. Qad (devera sînorkirî)
2. Niştecih (gelheya deverê)
3. Desthilatdarî (desteya rêvebir, nûnerên civakê)
4. Serwerî (serxwebûna gel û welêt).

1.2. Têgeha dewletê di ziman û çanda kurdî de

Bêguman kurdan ji mêj ve qala “*dewlet*” û “*dewletmendî*”yê kiriye; di nava ziman û çanda gelêrî ya kurdan de çî bi erênî, çî bi neyînî, çî bi wateya zengîniyê û çî jî bi wateya saziya gelemperî gelek nimûne hene ku çarçoveyê geştî radixine ber çavên mirovî. Wekî mînak, gava pêşiyên kurdan gotiye “*dewlemendî lêhatin e*”, “*dewlemendî ne ji xurtiyê ye*”, “*dewlet di bin gurzê giyayî de ye*”, “*dewlet sê caran tê ber derê merivan*” amaje bi “*zengîni*” û “*sermayedarî*”yê kiriye; lê gava wan gotiye “*dewlet birêse, ga golikê dialêse*” bandora hêza sazûmanê rave kiriye û gava

gotiye “*dewlet gûz e, dê bê şikênandin*” bandora hêza derveyîn ji bo têkbirina sazûmana civakê nîşanî me daye.

Her çiqas kurdan derbarê dewletê de ramanên xwe vegotibin jî, peyva “*dewlet*”ê ne bi kurdî ye û her du peyvên xaskurdî “*dûgel*” û “*mezr*” hema hema ji gotinên pêşyan derketine. Di hinek nifiran de “*dom û dûgela wan hilweşe*” an jî “*gom û dûkela wan tep bibe*” tê gotin û wisan dixuye ku kurdan pêwendiyek daniye navbera “*dom*” û “*gom*”ê, “*dûgel*” û “*dûkel*”ê; wan berdewamiya jiyanê (dom) bi hebûn û sexbêriya ajelan (gom) ve girêdaye, hebûna sazûmanekê (dûgel) şibhandiye aşxaneyê ku hertim agir lê vêdikeve û dû jê quloz dibe (dûkel), wan rûxîna avahiyan bi du awayan şayese kiriye ku “*hilweşîn*” ast bi ast e pêk tê û “*tepbûn*” jî ji ber hin egeran ji nişkê ve û bi carekê de diqewime. Her çî ku peyva “*mezr*”ê ye, tekane ji bo dewleta kevneşopî ya navdar “*Mezra Botan*” hatiye bikaranîn. Bi rastî bêjeya “*mezr*”ê ji “*dûgel*” û “*dûkel*”ê resenir û berfiretir e, tam jî tê wateya “*sazûmana rêxistî ya civakê*”; ji ber ku bêjeya “*damezrandin*”ê ya pêkhatî ji rayeka “*mezr*”ê hatiye dariştin û wateyên “*jenandin, avakirin, lêkirin, sazkirin, li ser hev keyskirin*”ê li vê lêkerê hatine barkirin. Jixwe têgeha “*Mezra Botan*” hertim bi wateya “*dewlet, saziya gelemperî ya rêveberiya civakê, rêxistina fermî*” hatiye vegotin ku ji aliyê Hoza Botî yan jî konfederasyona hozên hevalbend bi Xanedana Botî ve hatiye damezrandin. Lewre em ê di vê tekstê de hertim bêjeya “*mezr*”ê ya xaskurdî û siyasî bi wateya bêjeya erebî ya “*dewlet*”ê bi kar bînin.

Mixabin hinek kurdên kurdînezan peyva “*mezr*”ê şibhandiye “*mezre’e*”ya erebî ku tê wateya “*erdê çandinê/çandingeh*”ê; di bin bandora vê şaşiyê de amadekarên sernavê “*Mezra Botan*” li ser malperên Wîkîferheng û Wîkîpediyayê şaşiya heyî dubare kiriye ku Wîkîferhengê wiha gotiye: “*Mezra Botan (Mezopotamya) deverên li navbera çemê Dicle û Feratê.*”¹²⁴ Wîkîpediyayê jî gotiye: “*Mezra Botan (Mezopotamya): Navê welatê li nava çemên Ferat û Dicleyê ye. Mezopotamya bi zimanê yewnanî tê wateya “li nava du çeman”. Navê Mezopotamyayê bi zimanê farsî “Miyandırud” û bi zimanê aramî (suryanî) “Bethnahrîn” e. Kurdistan jî di bakurê Mezopotamyayê de tê dîtin. Di dîrokê de li Mezopotamyaya kevn împaratoriye Sumer, Akad, Babîl, Asûr û Îranê hebûne. Mezopotamya çavkaniya olên herî mezin di cîhanê de ye. Îro Mezopotamya di nav sînorên dewletên Tirkiye, Sûriya û Îraqê de ye.*”¹²⁵ Gava mirov li dîroka botiyan û tevgera wan a sedsalên 18, 19 û 20an dinêre, derdikeve holê ku ev hoz an jî ev konfederasyona hozan tu carî tevr-bêr û das-kêlindî nedaye destê xwe, bi çandinê re mijûl nebûye û serweriya xaka xwe radestî zordestan nekiriye; belê rast e, wan erdê xwe çandiye, berhem jê hildane, lê bi destî pale-karkeran zevî mêrgên xwe ajotine, çandine û dirûtine. Li gel vî karê xwe, Botiyan hertim pêşengî li kurdan kiriye ku serweriya xwe ya neteweyî ji dest nedin. Bedirxaniyan bi qasî çend sedsalan hema hema li tevahiya erdnîgariya kurdan a yekparçeyî û li derveyî Kurdistanê şerê azadiyê meşandiye, zimanê kurdî wekî pêngava yekem a mezra kurdan hesabandiye ku rojnameya Kurdistanê, dibistana kurdî ya li Xoyê, kovarên Hawar, Ronahî û Stêrkê, Enstîtuya Kurdî ya li Parîsê berate û bermayeyên vê malbatê ne.

2. Kurd û sînor

2.1. Qada welêt (sînorên mezrê) li gorî zanistên siyasî

Qada welêt (sînorên mezrê) deveveke sînorêkirî ye ku erdnîgariya wê di çarçoveya lihevkerinekê de ji deverên cîran veqetiyaye. Sînorên mezrê ji van cih û waran pêk tê:

a) *Xak*: Erdnîgariya bejahiyê ya ku niştecih li serê dijîn, beşa sereke ya qada fermî ya welatekî ye.

b) *Perav*: Heke qada welêt bi deryayekê hatibe dorpêçkirin an jî qeraxekê wê bigihêje qada deryayî ya vekirî, wê hingê perên avê yên li doraliya bejahiya mezrê di çarçoveya lihevkerinekê de ji qada fermî ya welatekî tînin hesabandin.

c) *Binperav*: Beşa deryayî ya li binê peravên welatekî ji qada wî ya fermî tê hesabandin.

d) *Binerd*: Heta ku bigihêje navenda cîhanê hemû tiştên li kûrahiya rûkalê erdê welatekî ji qada wî ya fermî tê hesabandin.

¹²⁴ https://ku.wiktionary.org/wiki/Mezra_Botan; dema gihiştinê: 25.08.2021; 02:55.

¹²⁵ https://ku.wikipedia.org/wiki/Mezra_Botan; dema gihiştinê: 25.08.2021; 02:48.

e) *Qada esmanî*: Qada esmanî ya ku li ser erd û avên welatekî bilind dibe û heta bilindahiyê nediyar diçe ji qada fermî ya welatekî tê hesabandin.

2.2. Kurd wekî neteweyê sînornas

Kurd jî hertim li ser sînor û bêsînoriyê hizirîne; wekî mînak, bîrkarên kurd li ser sînorên jimareyan û bêsînoriya stêrnasiyê gelek berhem dane. Ji bîrkarên serdema navîn Evdilhelîmê Teymiyeyê Heranî (1230-1284) mafnasê mezheba henbelî ye; di şaxên cihêreng ên zanistê de berhem dane, li ser mafnasiya mîrateyê, bîrkarî û stêrnasiyê pispore bûye. Dîsa Evdilahê Pîrebabê Mehabadî (... - 1899) heye ku bi salan di Medreseya Ebas Axayî de mamostetî kiriye û ev berhemên wî pisporiya wî ya li ser bîrkarî û geometriyê nîşan didin: “*Tehqîq’ul-Berahîn’il-Hendesiyê*”, “*Şerh’ul-Cewadi fî’l-Hisabi we’l-Mesaheti we’l-Cebr*”, “*Şerh’ul-Usturlab*”.¹²⁶ Îcar di hişmendiya sofîyên kurd de jî “*cendek sînorê ruhê candaran e*”; dema ku Xaniyê gotiye: “*Însaf e bikî tu canî bedrûd/Derwazeyê ten bigêrî mesdûd*” bi kurdiya îroyîn wiha gotiye: “*Ma ji însafê ye ku giyanî piştguh bikî/Dergehê cendêk kilît bikî û venekî?*” Ji aliyê civakî ve jî kurdên şareza “*mala mirovî*” wekî “*xaneyê hera biçûk a civakê*” destnîşan kiriye, piştî “*tax*” wekî pêkhatiya çend malan, “*bajar*” wekî pêkhatiya tax û gundan û “*mezr (dewlet)*” jî wekî sîwana bajaran nas kiriye. Gava mirov li guhertoyên Destana Memê Alan dinêre, wisan dixuye ku kurdan sînorên sazûmana civakî gelekî baş nas kiriye, carinan bajar bi wateya mezrê bi kar aniyê û li gorî zanyariyên bîrkariyê senifandiye:

*“Bajarê Mixribê bajarekî ezîm î pir giran e,
Li ser heft çiyên e,
Li ser sêsed û şêst û şeş deriyên e,
Her deriyek li ser sêsed û şêst û şeş wilayetan e,
Her wilayetek li ser sêsed û şêst û şeş midiriyetan e,
Temam di destê Elî Begê, Emer Begê, Elmas Begê de ye, sê bira ne.
Xwediyê tewlê nijdan, boşê deveyan, xarê miyan e,
Miftê devê sindoqê zêran barê çil û pênc bergîran e,
Xwediyê xezîne û defînê giran e,
Xwediyê sûk û çarşiyên e.”*¹²⁷

Wekî ku hate gotin, di pêvajoya dîrokî de kurdan hertim sînor nas kirine, ji mezrên xwe re sînor danîne û deverên xwe parastine; ji heyama Medistanê heta êrişê yûnaniyan a li ser kardoxiyan (Meşa Dehhezaran/Anabasîs), ji wir bigire heta bûyerên van salên dawîn kurdan hertim sînorên xwe nas kirine û parastine.

3. Kurd û serjimari

3.1. Têgiha gelheyê li gorî zanistên siyasetê:

Tevahiya mirovên ku di çarçoveya xaka mezrekê de bi rengekî mayînde dijîn, gelheya welatekî (serjimariya niştecihên mezrê) pêk tînin. Divê bê zanîn ku têkiliyek di navbera qada mezrê û serjimariya wê de tune; dibe ku li ser qada mezrê gelheyeke hindik jî hebe û berovajî wê yekê, dibe ku gelheyeke zêde jî li ser heman qadê bijî.

Du komên sereke yê gelheya mezrê hene:

1. *Niştecihên hemwelat*: Şert û mercên hemwelatiyê bi biryarên qanûnî yê mezrê tînin destnîşankirin; ev qanûn li gel maf û azadiyan hinek peywirên aborî, bedenî û exlaqî yê wekî bacdayîn, xizmeta mecbûrî ya leşkerî û dilsoziya mezrê ji hemwelatan daxwaz dikin.

2. *Niştecihên biyanî*: Hemwelatên mezrên din dikarin ji bo mebestên taybet û heta demeke diyarkirî di çarçoveya destûra fermî de li welatekî din bijîn. Bêguman ev jiyana wan carinan demkî û carinan jî dayîmî ye ku bi qanûnên mezrê yê ji bo biyaniyan hatiye sînorkirin; di vê çarçoveyê de biyanî bi mebesta kar û barên dîplomatîk ên welatên xwe, xebatên xwe yê zanistî, betlaneyan û

¹²⁶ Meşahîr’ul-Kurd, 2/46

¹²⁷ Roger Lescot, *Textes Kurdes II Mame Alan, weşana Enstîtuya Frensî ya li Şamê, Beyrût, 1942, r. 2.*; her wiha binêre strana Memê Alan bi dengê Zahiro: <https://www.youtube.com/watch?v=0USw2UJZocQ>; 09.07.2021; 19:37. Me teksta Lescotê frensî li ber guhertoya dengbêj Cemîl Horoyî guhert û peyvên kurdî bi cih kirin: <https://www.youtube.com/watch?v=zOfRGy7Zp84>; 09.07.2021; 21:41.

serdana xizman ji welatên xwe diçine welatekî din. Niştecihên biyanî beşdarî xizmetên leşkerî û mafên hilibijartinê nabin; her wiha di warên perwerdehî û tenduristiyê de jî nikarin mafên hemwelatên mezrekê bi kar bînin.

3. *Hemwelatên dualî*: Di hinek rewşên awarte de hemwelatê mezrekê dikare bibe hemwelatê mezreke din jî; wê hingê hem maf û xizmetên her du welatan bi kar tîne hem jî li pêşberî qanûnên her du welatan peywir û berpirsiyariyên xwe bi cih tîne.

3.2. Taybetmendiyên gelheya Kurdistanê

Ji mêj ve Kurdistan ne tenê warê kurdan bûye; li gel kurdan civakên cihêreng jî hebûne, lê piraniya gund û bajarên Kurdistanê ji kurdan pêk hatiye yan jî ji aliyê kurdan ve hatiye rêvebirin. Ji nivîsên Mele Mehmûdê Bazîdî diyar dibe ku niştecihên Kurdistanê yê sed sala 19an ne tenê kurd bûne; di nava wan de civakên fileh hebûne, her wiha kurd bi xwe jî ne tenê li ser ayînekê bûne: *“Mey vexwarin berî niha bi tu awayî li Kurdistanê tunebû; lê belê van demên dawîn ciwanên kurd pêwendiyê bi romiyan re datînin. Ji ber ku vexwarina meyê di nava kubarên romiyan de zêde berbelav e, ciwanên kurd jî bi mebesta hevalbendiyê carinan bi wan re meyê vedixwin; lê dîsa jî meyxurên kurdan gelekî kêr in, ji hezarî yek derdikeve û berê filehên Kurdistanê jî mey venedixwarin...”* (r. 35) *“Li Kurdistanê civaka êzîdî jî heye ku ne misilman in; ayîn, rê û resmên wan cihê ne...”* (r. 51)

Mele Mehmûd eşkere dike ku kurd li ser koka xwe şîn dibin, xwedî li bingeha xwe derdikevin û gava ji hev dûr dikevin jî bi rêya pêwendiyên eqrebatiyê rewşa hev dipirsin: *“Piraniya kurdan heta heft bavên bav û kalên xwe dizanin, xizm û eqrebatiyê wînda nakin. Mesela: xizm û pismamê yekî li Şamê û Misrê hebe, bav wî xizmî û wî pismamî ji bo kurê xwe wesiyet dike ku li filan welatî û filan gundî ji filan hoz û tîreyê bi filan navî kesekî me heye; pêwist bike ew kesê li Şam û Misrê jî heman wesiyetê li zarokên xwe dike...”* (r. 2)

Bazîdî jiyana gundewaran gelekî baş şayese dike; taybetmendiyên koçeran û yekîtiya wan bi hûrgilî û termînolojiya wê vedibêje: *“Biharan wekî bîstê Adarê kurd derdikevin konan; lê heta ku pezê wan zayînê xilas dike li nêzikî germiyanan, li warkozê datînin û paşê ji wî warî bar dikin. Warên biharê û payîzan newal û cihên talde û deşt dibin; lê warên havînê zozan û çiya dibin. Ji bo her deh, bîst, sî û çil malan warek heye; kesek li warê kesî naêwire û lê nabe xweyî. Ji bo birek malên ku di gel hev diêwêrin, zome dibêjin; axayê wî birê û rûspiyê wê cimaetê kî be navê wî li zomeyê dikin... Heke tirsek hebe, îcar ew hoz hemû li çiya yan jî deşteke berhev dibin, li ba hev û yek nêzikî yekî konan vedigirin, hêşiyên konan wekî çeperên artêşê bi hev ve girêdidin. Ji bo vê berhevbûna konan re ‘abir’ dibêjin; heke tirsan wan ji kenarekî de hebe, ji çar kenaran riya saetekê çend siwaran wekî qerewil datînin û bi xwe jî şev ranazin. Hespên wan amade û gemkirî, bi xwe jî çekgirêdayî guhdariyê dikin...”* (r. 3-4)

Gava mirov dest bi xwendina Destana Memê Alan dike, fêhm dike ku tevahiya tekstê li ser jiyana bajarvaniyê ye; şaristanî, hişmendiya mirovê bajarî, taybetmendiyên giregirekên Mezra Botan û gelek mijarên din tê de hatine şîrovekirin. Bêguman teksta vê destanê ji bo nîrxandina aliyên zimanî-çandî yê mezra kurdan, niştecihên bajarvan, têkiliyên rojane yê çînan civakê gelekî zengîn e; her wiha ji bo peyvşazî û hevoksaziya zimanê kurdî jî gencîneyeke bêhevta ye.

4. Kurd û desthilatdarî

4.1. Desthilatdarî û pergala rêveberiyê li gorî zanistên siyasî

Ji bo ku niştecihên welatekî bikaribin kar û barên xwe bi serê xwe bi rê ve bibin û bigihêjin jiyaneke rêxistî, pêwistî bi desthilatdariyekê heye; ev desthilatdarî li ser navê gelheya mezrê dibe berpirsiyara sazûmana civakê û bi pergaleke serweriyê kar û barên cemawerî dimeşîne. Mirov dikare bibêje ku her pergaleke rêveberiyê taybetmendiyên cihêreng dihewîne û pergala li ser du paran leva dibin: 1. Pergala rêveberiya demokratîk 2. Rejîma dîktatorî.

1. *Pergala gelsweriyê (rêveberiya demokratîk)*: Di vî cureyê rêveberiyê de gel serdestê desthilatdariyê ye; lewre jê re *“gelswerî”* jî tê gotin ku niştecihên welatekî bi rêya hilibijartinê rewa nûnerên xwe hildibijêrin. Civak ji bo her serdemeke diyarkirî hilibijartinan li dar dixê; partiyên rewa beşdarî vê pêvajoyê dibin, di navbera xwe de dikevin pêşbirkekê û serkeftiyên vê pêvajoyê

wekî nûnerên gel di meclisekê de cih digirin. Ev pergala rêveberiyê li ser bingehê maf û azadiyên hemwelatan hatiye avakirin; azadiya derbirîna ramanan, azadiya xebatê, azadiya tevgerê, azadiya geşt û gerê û gelek azadiyên din ji aliyê vê pergala rêveberiyê ve wekî mafên parastî hatine pejirandin.

2. *Pergala zordestiyê (rejîma dîktatorî)*: Di vê pergalê de hêz di destê serwerek an jî komeke desthilatdar de ye; rêbaza hîlbijartina serwerê welêt bi hîlbijartinan an jî bi zora çekan pêk tê. Tenê partiyeke rewa li ser dika siyasetê heye; ew jî partiya desthilatdar e û hebûna partiyên hevrik hema hema qedexekirî ye. Serdestên vê pergalê awayê jiyana welatiyan diyar dikin, cureyekî xebat û tevgerê li ser hemwelatên xwe ferz dikin, nahêlin ku civak nerînên xwe eşkere bike û kesên ku desthilatdariyê rexne dikin, rastî sezayên giran tînin.

4.2. Mîrateya pergalên rêveberiyê yên kurdan

Li gorî Kurdgalnamekê pergalên civakî û leşkerî yên kurdên Medistanê mîna hev bûne; cudahiya di navbera her duyan de tenê ew bûye ku pergala leşkerî ji bo parastina welêt û pergala civakî jî ji bo rêvebirina kar û barên civakê bûye: “*Pergala civakî ya kurdan li ser bingehê biratiya hozan hatiye avakirin. ‘Hoz’ ji tîreyan, ‘tîre’ ji çend berekan û ‘berek’ jî ji çend malbatan pêk hatiye. Ji hozan re ‘tumen’ an jî ‘bulik’, ji tîreyan re ‘cuk’, ji berekan re ‘parîn’ hatiye gotin. Her parînek jî ji çend ‘şalwar’ an jî ‘helek’ an pêk hatiye. Di pergala civakî de hoz di bin desthilatdariya serekekî mezin de bûye ku kurdan jê re ‘mîremîran’ gotiye. Her hoz, tîre, berek û şalwar jî xwediyê serekê xwe yê taybet bûye ku kurdan jê re gotiye ‘mîran’, ‘sergul’, ‘kimaş’ û ‘wace’...*” (r. 109-110)¹²⁸

Ji vê zanyariyê xuya ye ku nirxandina civaka kurd li ser bingehê hoz û tîreyan di çarenivîsa dîroka kurd de gelekî girîng e. Sazûmana hozî hê ji destpêkê ve bi dîroka kurdan re hevî bûye û bi awayekî rasterast bandora wê li ser tevahiya civakê çêbûye; her wiha di hemî warên jiyane de bandora wê li ser hizra civakî ya kurdan jî çêbûye. Bi gotineke kurt sazûmana hozî di jiyana aborî, sazûmana desthilatdariyê, pêkhatiya hozan de xwe daye ferz kirin. Wisan e, hemî qonaxên bihurî yên xebata siyasî û xebata di rêya desthilatdariya Kurdistanê de li ser hizra hozdariyê bûye; her yek ji malbat û xanedanên serweriyê çavkaniya desthilatdariya xwe spartiyê hozeke mezin an jî yekîtiya çendî hozan.

Divê bê gotin ku ji sedsala 7an heta sedsala 20an mezar û mîrgehên kurdan li gorî rêbazên ayîna îslamê teşe girtine (ji bilî çend awarteyên wekî Mîrgeha Dasniyan a êzîdî, mîrgehên kurdên durzî yên li Lubnanê); lê belê avakirina mezar û mîrgehan nîrxê hozê û hêza wê kêmkirîye, berovajî vê yekê her yek ji wan bi navê hoz û xanedanekê hatiye naskirin (Eyûbî, Botî, Rewadî, Hesenweyhî, Buweyhî, Zendî, Dostikî...) Dîroknivîsê mezin ê sedsala 16an Şeref Xanê Bedlîsî (1543-1603/4) gava berhema xwe ya bi navê “Şerefname”yê dinivîse jî girîngiyê taybet dide hozên Kurdistanê; nivîskar hê di destpêka wê pirtûkê de behsa pêkhatina hozên kurd, dab û nêrîtên wan dike. Ji bo Şeref Xanê Bedlîsîyî, neteweya kurd bi sazûmana hozî rabûye ser piyan, hoz nîşane û wêneyên hêzdariya serbazî ya gelê kurd bûne; her wisan di nava serwerên Kurdistanê de pêşengên ku piştî xwe bi hoz û tîreyên hêzdar û aboriya xurt ve girêdane, navên hozên xwe li desthilatdariya xwe danîne: wekî Mîrekiya Hekariyê, Soranê, Babanê û Erdelanê. Ew desthilatdariyên ku xwediyê keleh an jî bajarên dîrokî bûne, bi navê wan cihan hatine nasîn. Ji aliyekî din ve 14 beşên Şerefnameyê ji bo hozên mezin ên Kurdistanê hatine amadekirin: Hoza yekgirtî ya Kelhûr, Biradost, Dunbulî, Mukrî, Mehmûdî, Silêmanî, Siwêdî, Zirqî, Mîrdaşî, Pazûkî, Zengene, Şêx Mensûr, Zerzayî û Astûnî.¹²⁹

Li vê derê, divê mirov qala pergaleke kurdî ya devkî û kevneşopî ya êzidiyan jî bike ku civakeke kastan e. “*Pergala kastan*” hiyerarşiyêke pileyan a pîramîdî ye ku ji serdemên kevnare maye; li lûtkeya pîramîdê rêveberê giştî yê bi navê “*mîr*” rûdine ku ev mîrîtî ji bavan derbasê lawan dibe. Di pileya duyem de kesekî bi navê “*şêx*” heye ku wekî serokê ruhanî ye û alîkarê mîr e; ji ber ku hejmara şêxan zêde ye, serokekî wan heye ku navê wî “*babê şêx*” e, ji aliyê mîr ve tê peywirdarkirin, li gel hin peywîrên xwe yên din li warên pîroz xwedî derdikeve, şahî û dêlindêzên ayînî yên civakê dide amadekirin. Di pileya sêyem de “*pîr*” hene, wekî alîkarên kar û barên şêxan

¹²⁸ Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç, Kurdgalnamek, c. 1, Weşanên Azad, 2019.

¹²⁹ Şerefname Bedlîsî, Şerefname: Dîroka Kurdistanê, weşanên Avestayê, Stenbol, 2007.

dixebitin; ji serokê wan re “*babê çawîş*” tê gotin, ji parastina Lalişê berpirsiyar in, ji wan re zewac qedexe ye, piranî bi rêvebirina civakê re mijûl dibin û di demên xwe yên mayîn de jî ibadetê dikin. “*Qewal*” desteyeke mêrên oldar û rûspî ne; piranî ji malbatên Başika û Bahzaniyan tên hilbijartin, li Lalişê beyt û qewlên êzidiyan dibêjin û li gundan sembola Tawisî digerin. Her çî ku “*çîna feqîran*” e, xirqeyekî reş li xwe dikin û şaşikeke reş li serê xwe girêdidin; piranî bi dua, ibadet û şîretan pîrgirêkên civakî çareser dikin. Feqîrî ji bavan derbasî lawan dibe; her feqîrê ku xirqeyê reş li xwe dike, heta mirinê ji xwe naxîne. “*Çîna koçekan*” derwêşên oldar in, ji çar aliyên Kurdistanê hatine û li Lalişê niştecih bûne; razên ayînî dizanin û bi şîretan civaka êzidî perwerde dikin. Koçek tîrba Şêx Adî diparêzin, li gel qewalan sembola Tawisî Melek a çarmil û tûncîn li nava gel digerin; bi vî awayî gel li dora baweriya êzidîtiyê dicivînin, her cure pêdiviyên Lalişê dabîn dikin. “*Çîna xilmetkaran*”, ango xizmetkarên perestgehê, bi paqijî û spîkirina qubeyê radibin; donê ayînî yê pîroz amade dikin, piranî ji gundên Başîk û Bahzanê tên û vê xizmetê dikin. Çîna hera balkêş “*feqra*” ne; ji jinên oldar pêk tê û wan jî şûkirin li xwe qedexe kiriye, li Lalişê dijîn, li perestgehê qendîlan vêdixin û pêdiviyên qendîlan çêdikin. Ji feqrayan re “*Dayê Kebanî*” yan jî tenê “*Dadê*” tê gotin. “*Micêwir*” parêzvanên goristanên gundên êzidiyan û Lalişê ne. Di civaka êzidiyan de “*çîna mirîdan*” çîna herî rajêrî e; bawermendên ayîna xwe ne û bi kar û barên xwe re mijûl in, piştgiriya sazûmana ayînî û çîna serdest dikin. Divê neyê jibîrkirin ku civaka êzidî ya kevnare rê û resmên xwe yên ayînî bi rêya vê pergala pileyan parastiyê û zindî hiştiye.¹³⁰

Hêjayî gotinê ye ku lêkolînerê hewramanî Adil Mihemedpûr qala pergaleke kurdan a kevnare dike ku dişibihe pergala parlamenterî ya îroyîn: “*Li gorî vegotinên devkî û her wiha nivîsên ku vê dawiyê li kêlekên pirtûkan hatine nivîsandin, li Hewramanê 99 pîr (pawer, pater, pader) hebûne; bêguman mirov nikare li ser hejmara wan a rastîn tekez bike ku 99 pîr bûne. Dibe ku ev bi awayekî simbolîk be; her wiha nîşaneyêke pîrbûna kesên xwendî, jîr û zana be ku li Hewramanê xwedî pêgeh û resentiyeke bûne. Ji bilî rola xwe ya pêşxistina exlaqî û baviya giyanî ji bo mirovan, pîrên Hewramanê karên dermansaziya kevneşopî, giyanasî, stêrknasî û hwd jî dikirin; beşdarî xebatên civakî dibûn û “hencûmen”eke (encumen, civat) wan a bi navê «jêla» hebû ku rasterast ji hêla civakê ve bi hilbijartinên îroyîn dihatin hilbijartin. Şûna Jêrlayê devereke bi navê Merî bûye ku serokê vê hencûmenê xwediyê payeyeke bi navê «pîr» an jî «pawer» bûye û hemû kar û barên civatê di bin çavdêriya wî da dihatin meşandin. Ji aliyê erkê ve, «pîr» (pawer) û rola wî bi nêzikatiyêke taybet dişibihe rê û resmên ayîna Mîhrê; ev ayîn bi ser Asyaya Biçûk re derbasî Ewropayê bûye û têgihên wekî «patros», «patir» û «father» ên yûnanî ji wê hatine wergirtin. Di ayîna Mîtrayê de jî «pawer», «patros» û «patir» pileya hera jorîn e û wekî nûnerê Mîtrayî yê li ser rûyê cîhanê ye; ji ber vê yekê jî cil û bergên wî dişibihin kincên Mîtrayî bi xwe. Her wiha di hiyerarşîya desthilatdariyê ya ayîna Mîhrî de jî pileya hera jorîn di destê Pîr (patir) de ye; di warê stêrknasîyê de xwediyê otorîteyêke tam e û ev hêzdariya wî ne tiştêkî sosret e. Ji ber ku em dibînin ku tevahiya ayîna Mîhrî bi feleknasîyê dagirtî ye û nimûneya danîna heft pileyên, heft helwestên rêwîtiyê û paqijîya giyanî di bin parastina heft stêrkan de ye; lê belê naveroka têgîna «pîrîti»yê ya ku niha li Hewramanê heye, bi pêwendiyêke xurt digihêje têgîna olî-îrfanî ya ayîna îslamê (qutb) û ne ku dişibihe tiştêkî derveyî wê. Her çend alav, amadekarî û derfetên hilbijartinên Jêrlayê seretayî bûne jî, lê belê wisan dixuye ku di wataya xwe ya nûjen de şêwazeke azad û demokratîk nîşan dide ku em îro jî rêç û şopa wê dibînin. Pîrî dema hilbijartinê bi mercên diyarkirî radigihand; her kesê ku xwe şayanî berbijêriyê didît, navê xwe tomar dikir û di roja diyarkirî de derdiket pêşberî civata Merîyê. Ji bo lidarxistina hilbijartineke azad, «pawerî» -bi şêwazê peymanêke ji mêj ve amadekirî- mîweyek destnîşan dikir û her kesek di bin navê wê mîweyê de beşdarî pêşbaziyê dibû. Mîweyên pêşbaziyê bi piranî gûz, tû, berû, kezwan, behîv û hêjîrên hişkkirî bûn. Di heman rojê de du zinarên bi navê Merd Azima (azmûnkerê mirovan) dihatin amadekirin; giraniyên her du zinaran cuda bûn: ji bo jin û keçan zinarekî sivik û ji bo mêr û lawan jî yekî giran dihat diyarkirin. Ji bo nîrxandina nûgihan û ciwanên keç û kur ev azmûn pêwîst bû; her kesê ku dikaribû zinarê xwe bilind bike, mafê beşdariyê bi dest dixist ku bikeve hilbijartinên şêwra Jêrlayê. Gel û berbijêr di roja diyarkirî de (destpêka biharê, newroz) bi bangewaziyêke pêştir dihatin û li qada Meriyê amade dibûn; her kesî*

¹³⁰ Kemal Tolan, Nasandina Kevneşopên Êzidiyatîyê, weşanên Perî: Stenbol, 2006.

mêweya xwe ya taybet dianî û bi wê dihate naskirin. Gava dengdanê dest pê dikir, xelkê ku bi qasî şiyar û têgihîştina xwe zana bûn, mêweya pesendkirî di gel navê berbîjêran dadianîne nava kêsekî bi navê «helawe», piştî ew deng dihatin jimartin û di encamê de endamê şêwrê ji bo heyama çar salan dihatin hîlbijartin. Li vir hêjayî gotinê ye ku navê Hewramanê bi vê pêwendiyê digihêje şaristaniyên kevnare û dêrîn; lewre em dikarin bibêjin Hewraman ji mêj ve bûye landika şaristanî û bajarvaniyê. Ji bilî belge û nîşaneyên dîrokî, îro jî li Hewramanê bêjeyên wekî «pawer», «pîr», «merî», «jêrla» û «jêrlî» zindî ne ku bi hebûneke bînavbir vê mijarê îsbat dikin.»¹³¹

5. Kurd û serwerî

5.1. Serwerî (serxwebûna gel û welêt) li gorî zanistên siyasetê

Serwerî tê wateya serxwebûna gel û welatekî; mezra serwer dewleteke bi gelê xwe ve serbixwe ye. Bi gotineke din, gelê serwer ê mezrekê di nava sînorên xwe yê diyardî de xwediyê desthilatdariyê ye, kar û barên xwe yê hundirîn û derveyî bi awayekî serbixwe dimeşîne.

a) *Serweriya mezrê ya di kar û barên navxweyî de*: Rêveberiya kar û barên navxweyî yê hemwelatên devereke bi qanûnan tê meşandin; îcar tenê saziyên zagonsaz ên mezrekê dikarin destûra bîngêhî amade bikin, zagonan derxin, rêjeyên bacan diyar bikin, peymanên navneteweyî bipejirînin an na... Wisan e, saziyên zagonsaz ên mezra serwer qanûnên gelemperî destnîşan dikin û hêza wan qanûnên rewşa heye ku kar û barên navxweyî yê hemwelatên devereke bimeşîne.

b) *Di kar û barên derveyî de serweriya mezrê*: Her mezra serwer li gorî berjewendiyên xwe cureyên pêwendiyên destnîşan dike û li ser bîngêhî xurt bi mezrên din re pêwendiyên girêdide. Dîsa li gorî berjewendiyên xwe yê neteweyî pêwendiyên navberê qut dike û “şerê sar” dimeşîne an jî li dijî welatekî dîtir zimanê zorê bi kar tîne û “şerê germ” radigihîne.

Ji vê kurteşîroveyê diyar e ku serwerî desthilatdariya serbixwe ya sazûmana mezrekê ye; wisan e, sazûmana mezrê ya serbixwe divê serweriya neteweyekê jî nîşan bide, kar û barên hemwelatan hem li hundirê niştimanê hem jî li derveyî sînorên navneteweyî bi awayekî serbixwe bimeşîne, rêya serdestiyê nede sazûmaneke din ku hemwelatên wê bike bindest.

5.2. Awireke kurd li dîroka serweriya gelê kurd û welatê wan Kurdistanê

Kurdegnamekê damezrandina Dewleta Madê wiha tomar kiriye: “*Di sedsala 9an a BZ de dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pişdadî Girşespê kurê Uştabê kurê Tehmespê kurê Manîçeherê kurê Îrecê kurê Ferîdûnê kurê Epteyanê kurê Cemşîd miriye paşayên Asûriyan êriş anîne ser xaka Mad û Parsê. Lewre kurdên Mad neçar mane ku dewleteke serbixwe damezirînin û xwe ji êrişên asûriyan biparêzin. Ji bo vê mebestê serek û serdarên Mada Mezin û Mada Biçûk, kurdên Pars, Gîl, Dewlem û Hezarê li hev civiyane û şewirîne; di dawiyê de serekekî kurdên Mad ê bi navê Keyqubadê Kurd ku di warê erdnîgarî, zanist, dadperwerî û karzaniyê de bêhevta bûye wekî fermanrewa hatiye hîlbijartin.*” (r. 43) Çavkanîyên dîrokî destnîşan dikin ku di heyama serweriya medoparsiyan a Axameniyan (705-330 BZ) de kurd gihîştine sînorên xwe yê herî berfireh; ji bilî xaka Kurdistanê ya yekpare serdemekê li Turkistan, Hindistan, bakurê Kafkasyayê, Şam, Misir, Balkan û Ewropayê desthilatdar bûne.¹³²

Ansîklopediya Brillê gava peyva “kurtoi” şîrove dike, zanyariyên xwe dispêre dîroknasên yûnanî yê berê û rasterast wiha dibêje: “(Κύρτιοι; Kýrtioi, Lat. Cyrtii): **koçerên li bakurê Medya û Persiyayê bûn** (Str. 11,523; 727); **di cenga li dijî Antiochus III (223–187 BZ) de leşkerên yedek ên parêzgarê medî yê bi navê Molon (mirin: 220 BZ) bûn** (Pol. 5,52,5); **di şerê Magnesiayê (BZ 190) de dijberên romiyan bûn** (Liv. 37,40,9); **di bin femandariya Callinicus (171 BZ) de leşkerên peretî yê romî bûn** (Liv. 42,58,13). **Ji ber navê xwe, kurtoi wekî bav û kalên kurdan tên dîtin.**”¹³³ Ev zanyariyên yûnanî yê kevnare nîşan didin ku kurd piştî Medistanê jî li Aranê (Gurcistan, Ermenistan, Azerbaycan) niştî bûne, li Şamê desthilatdar bûne, li peravên Deryaya Romyayê (Ege) şoreşger bûne û demekê li Şamê leşkerên artêşa romî bûne. Wisan e, kurdan di navbera 50

¹³¹ Adil Mihemedpûr, Cejnaw Pîrî di neynika çanda gelê Hewramanê da I, wergera ji farsî: Abdollah Hajjiyan, kovara Zend, Stenbol, 2021, h. 28, r. 3-9.

¹³² https://ku.wikipedia.org/wiki/Împeratoriya_Hexamenişî; dema gihîştinê: 21.01.2021; 03:51.

¹³³ <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/cyrtii-e627070#>; dema gihîştinê: 29.08.2021; 03:44.

salên wê serdemê de (220-170 BZ) geh li welatê xwe serwerên erdê xwe bûne, geh şoreş li dar xistine, geh leşkerên artêşên Medistanê bûne û geh jî di bin serweriya kolonyalîstên romî de mane. Îro em bi zanyariyên xwe yê berdest dikarin fêhm bikin ku çawa kurd li welatê medan hebûne û di bin fermandariya med û romiyan de şer kirine. Li vir tiştê balkêş şoreşa kurdan a li Manîsayê ye; lê em êdî wê yekê jî fêhm dikin, ji ber ku hevalekî Pêxemberê Îslamê yê bi navê Caban Es-Sardî El-Kurdî heye ku xelqê Sardê ye û niha ev bajarê kevnare (Sardes) bi Manîsayê ve hatiye girêdan. Bêguman dîroka serweriya kurdan û têkoşîna wan a li dijî biyaniyên dagirker ji van serdeman dest pê nake; ji ber ku gelek hoz û xanedanên kurdan ên ku navê “kurd” li ser wan tunebûye jî serwerî li xaka xwe û welatên din kiriye. Wisan e, divê dîroka serweriya kurdan, serdemên qelsbûn-têkçûnên wan û sedemên ketin-rabûnên wan ji aliyê zanistî ve bîn nixandî û bêjinkirin.

Piştî belavbûna îslamê û di serdema navîn da jî du zanyariyên şikbar hene ku divê di demeke dirêj da baş bêne vekolîn: yek çûyîna kurdê mûsilî Zeryab (789-857) ber bi Endelûsê (Spanya) ve ye û ya din jî Împaratoriya Nîkeayê (Îznîk) ye. Gelo kurd li wir hebûn ku Zeryab bi alîkariya wan çû wê derê? Ev pirs ji bo hemî bûyerên serdema navîn divê bê kirin; ji ber ku piraniya kesayetên wê serdemê yê navdar bi ser dost û nasên xwe yê eşîrî ra digeriyan û li deverinan bi cih dibûn. Ji aliyekî din ve, çavkaniyên bîzansî behsa xanedana Leşkerî dikin¹³⁴ ku damezrînerê xanedaniyê Teodorê Leşkerî demekê bûye împaratorê Bîzansê yê Stenbolê; piştî ji ber êrişên xaçperestan derbasî aliyê Anatolyayê dibe û li deverên Ege û Marmarayê Împaratoriya Nîkeayê (1204-1261) bi rê ve dibe. Dibe ku malbata Leşkerî ya selanîkî kurdên file bin; lewre çavkaniyên farsî xwedî lê dernakevin û yûnanî jî bi çavekî kêr lê dinêrin. Bi rastî ev mijar hêjayî lêkolîneke xurt e; ji ber ku lêkolîneke dîroknasê kurd Murad Ciwanî nîşan dide ku sala 1361an (ango piştî sed salî ji Împaratoriya Nîkeayê) mîrgehên kurdan ên serbixwe li devera Amasya û Aydinê hebûne¹³⁵ ku beriya dewleta osmanî niştecihên eslî yê wê erdnîgariyê bûne.¹³⁶

Divê bê gotin ku malpera Wîkîpediyayê listeyeke dewlet û mîrgehên kurdan weşandiye ku divê dîroknasên kurd li ser rastiya van zanyariyan baş bixebitin; her wiha piştî rastdêrandinê divê zanyariyên berfirehtir berhev bikin:

Xanedan, mîritî û dûgelên kurdan ên berî îslamê:

Keyaniya Kurtî li Sumerê (2154-2112 BZ)

Keyaniya Loloyan (2400-650 BZ)

Keyaniya Mîtanî (1500-1300 BZ)

Keyaksariya Medan (728-549 BZ)

Keyeksariya Pehlewiyan (247-224 BZ)

Keyaniya Kardoxê (189-90 BZ)

Keyaniya Komaganeyê (163 BZ - 72 PZ)

Keyaniya Manan (10 BZ - 7 PZ)

Mîrgeha Kardoxan (189-90 BZ)

Mîrgeha Zawdexan (? - 363 PZ)

Mîrgeha Moxan (198-363 PZ; di navbera sedsalên 8-18an de wekî Mîrgeha Miksê)

Keyaniya Hezewan (Adiabene, 15-649)

Keyaniya Kawisiyan (226-380)

Keyaniya Mardpetakan (227-327)

Xanedan, mîritî û dûgelên kurdan ên piştî îslamê:

Dûgela Şedadiyan (951-1199)

Dûgela Rewadiyan (955-1221)

Dûgela Hesnewiyan (959-1095)

Dûgela Merwaniyan (983-1096)

Dûgela Eyûbiyan (1171-1341)

¹³⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Laskaris>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 04:51.

¹³⁵ Murad Ciwan, Amasya Bagimsiz Kurd Emirligi, <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 03:23.

¹³⁶ Murad Ciwan, Kurdtiya Mîrekiya Menteşayî, <https://muradciwan.com/2018/05/03/kurdtiya-mirekiya-mentesayi-1/>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 03:31.

Dûgela Germiyanê (1299-1428)
Dûgela Sefewiyan (1501-1736)
Xanedana Eysaniyan (912-961)
Xanedana Enaziyan (991-1117)
Xanedana Kakûyî (1008-1274)
Xanedana Xurşîdî (1184-1597)
Xanedana Mehmûdî (1409-1839)
Xanedana Serabê (1747-1822)
Xanedana Xoyê (1747-1813)
Xanedana Zendî (1750-1794)
Xanedana Zirkan (1335-1835)
Mîrgeha Sedeqiyan (770-828)
Mîrgeha Ancewasî (780-860)
Mîrgeha Hezbaniyan (906-1080)
Mîrgeha Deysemiyan (938-953)
Mîrgeha Bazê Dostikî (960-991)
Mîrgeha Şiwankaran (1058-1363)
Mîrgeha Hezo (1058-1598)
Mîrgeha Gêlê (1049-1864, Amed)
Mîrgeha Hekariyê (1133-1849)
Mîrgeha Hezarhespiyan (1148-1424)
Mîrgeha Zexeriyan (1161-1360)
Mîrgeha Erdelaniyan (1169 - 1867)
Mîrgeha Kilîsê (1171-1264)
Mîrgeha Bedlîsê (1182-1847)
Mîrgeha Dunbuliyan (1210-1799)
Mîrgeha Çewligê (1231-1864)
Mîrgeha Melik Kurd (1245-1389)¹³⁷
Mîrgeha Heskîfê (1249-1524)
Mîrgeha Şîrwanê (1264-1845)
Mîrgeha Paloyê (1271-1845)
Mîrgeha Botanê (1330-1855)
Mîrgeha Bedînanê (1376-1843)
Mîrgeha Soranê (1399-1835)
Mîrgeha Mukriyanê (1400-1834)
Mîrgeha Erzenê (1402-1880)
Mîrgeha Pazûkiyan (1499-1587)
Mîrgeha Mensûrî (1543-1596)
Mîrgeha Pinyanişî (1548-1823)
Mîrgeha Biradost (1609-1720)
Mîrgeha Babanê (1649-1851)
Mîrgeha Xanên Tewrêzê (1747-1802)
Mîrgeha Hesexanî ya Piştguhê (1795-1820)
Mîrgeha Qûçanê (sedsala 17an-1905)
Mîrgeha Eywaz Xanê Celalî li Pîrozeyê (1890-1902)
Mîrgeha Çinaran (? - 1832)
Eyaleta Kurdistanê (1847-1867)

Dewlet û herêmên xweser ên sedsala 20an:
Dewleta Kurdan (1918-1919)

¹³⁷ <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/22/afganistanda-bir-kurt-devleti-iii>; dema gihiştinê: 30.08.2021; 06:23.

Keyaniya Kurdistanê (1921-1924 û 1925)
Kurdistana Sor (xweseriyeke Sovyetê, 1923-1929)
Kurdistan Okrug (xweseriyeke Sovyetê, 1930)
Komara Agiriyê (1927-1931)
Komara Mehabadê (1946-1947)
Komara Kurdan a Laçînê (1991-1992)^{138 139}

Dewlet û herêmên xweser ên sedsala 21an:

Hikumeta Herêma Kurdistanê (Başûrê Kurdistanê 1992-...)

Federasyona Bakur û Rojhilatê Sûriyeyê (Rojavayê Kurdistanê, 2012 -)

Bêguman ji aliyê kurdan ve bi kurdî nivîsandina dîroka kurdan û Kurdistanê xebateke gelekî dijwar e; ji ber ku dîroka kurdan hertim di nava çavkaniyên curecureyî de veşartî maye ku piraniya wan ne ji bo kurdan, ne li ser kurdan, ne jî bi kurdî hatine nivîsandin. Lewre divê zanyariyên derheqê kurdan de ji nava van çavkaniyên belawela bîr berhevkerin û ji nû ve bîr nixandî ku encameke nêzîkî rastiyê derkeve holê. Ji aliyekî din ve sererastkirina şaşiyên dîrokî yê li ser kurdan diwartir e; ji ber ku dîroka Rojhilata Navîn -ji bilî hin awarteyan- hertim ji aliyê serdestan ve hatiye nivîsandin û di van demên dawîn de jî ji aliyê neteweyên desthilatdar ve hatiye dariştin. Mixabin ji 800 salî zêdetir e ku kurdan serdestî û desthilatdariya neteweyî ya ku tevahiya kurdan li bin sîwanekê berhev dike bi dest nexistîye; her çiqas di nava sedsala 20an de çend dewletên kurdan ên serbixwe û herêmî damezirîbin jî (Keyaniya Kurdistanê: Silêmanî, Komara Agiriyê: Agirî, Komara Mehavayê: Mehava) temendirêjê wan ji sê salan nebihuriye. Lewra dûrbûna kurdan a ji serdestî û desthilatdariya serbixwe derfet daye serdest û neteweyên din ku dîroka xwe ya desthûnayî ferz bikin, zanyariyên kurdan paşguh û winda bikin, bi piştgiriya dezgehên navneteweyî fezlekeyên xwe yê derewîn bidin pejirandin.

Ji bo venivîsandina dîroka kurdan, hemû hewildanên pêşeng dê pirsîyaran derxin holê û gengeşiyar çêkin; ev lêkolîn çiqasî xurt û kûr bin jî, zanyariyên ku ji mêj ve hatine veşartin û paşguhkirin dê bi hêsanî neyên pejirandin. Ne tenê ji aliyê dorhêlên pispor ve, di nava dîrokhez û heweskarên dîroka kurdan de jî lec û nîqaş dê derkevin; lê belê ev encama teqez pêwistiyeke neteweyî û zanistî ye ku divê çîka pêşîn a lêkolînê vêxin, ji bo xebatên berfirehtir û piştrastkirî rêyekê vekin, rêbazeke lêgerînê darêjin.

Bêguman di warê dîroknivîsîna kurdî de wergera Şerefnameyê ya bi kurdî (Tewarîxê Qedîmê Kurdistanê, 1859) berhema yekem a kurdî ye ku ji aliyê Mele Mehmûdê Bazîdî ve hatîye amadekirin; lê di van demên dawîn de gelek berhemên lêkolînî -çi kurmançî çi jî soranî- hatine veşandin û mirov dikare bibêje ku pêşveçûneke berbiçav di vî warî de heye. Ji aliyekî din ve “*Kurdgalnamek*”a Mihemed Salih Zengene Belûç çavkaniyeke pir hêja ye ku beşeke girîng a dîroka kevnare ya kurdan ronî kiriye. Li vê derê divê bê gotin ku ji bo nivîsandina dîroka kurdan a giştî xebata Mîhrdad Izadî ya li ser kurdan jî pêngaveke zanistî ya hevçerx e (*Mehrdad Izady, Kurds A Concise Handbook, 1992, Taylor & Francis*) û divê li ser zanyariyên wê lêkolînên kûrtir û berfirehtir bîr amadekirin. Îcar dimîne ku kurd lêkolînên xwe yê zanistî bi çend ezmûnan re derbas bikin; wan wergerînin zimanên biyanî yê cîhanî û encamên xebatên xwe bidin nîqaşkirin. Her wiha pêwîst e beşên dîrokê yê zanîngehên kurdan li ser pûçkirina zanyariyên şaş bixebitin, rastiyê derxin hola zanistî û şaşiyar daxînin asta îftirayên dîrokî; wihareng e divê kurdên pispor û berpirsiyar bi ser navê sazî, pirtûkxane û mûzeyên neteweyî doza berhemên xwe yê li biyanistanan jî bikin, wan vegeerînin welatê xwe.

Encam

Her wekî berê jî hate gotin, ev kurtelêkolîn hewildaneke fîzîbîlîteyê ye ku zevîne zimanî-çandî yê kurdan kontrol dike û di nava zimanê kurdî de li sihedana ramana dewletê digere; her wiha hem li termînolojiya navneteweyî dinêre hem jî di nava gotinên pêşiyên kurdan de li bergînda

¹³⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Kurdish_dynasties_and_countries; dema gihîştinê: 30.08.2021; 06:21.

¹³⁹ https://ku.wikipedia.org/wiki/Lîsteya_xanedan_û_dûgelên_kurdan; dema gihîştinê: 30.08.2021; 06:21.

munasib a wê termînolojiyê pêşkêş dike. Me di vê xebatê de hem ji aliyê zanistî ve tarîfa dewletê û çar (4) hêmanên wê yên sereke anîn rojevê hem jî sihvedana wan a li ser kurdan bi nimûneyan eşkere kir. Divê bê gotin ku heta roja îroyîn dîroka kurd û Kurdistanê ya zanistî û bi kurdî nehatiye nivîsandin; lewre lêkolîneke li ser termînolojiya dîroka siyasî ya kurdan ne pêkan e, lê ev nayê wê wateyê ku qe tiştê kirin û nivîsandinê tune. Bi rastî li pêşberî lêkolîneran gelek xebatên hêja yên kurt hene ku li benda berhevkirinê ne; divê ev xebat bi “*rêbazên nivîsandina dîroka siyasî*” werin komkirin, senifandin, şîrovekirin û digel ferhengokekê bîn weşandin. Me gava destpêkê avêt û hêvîdar in ku bi rexneyên zanyaran û lêkolîneran pêştir xizmetê ji qada ferhengsaziya kurdî re bikin.

Çavkanî:

Adil Mihemedpûr (2021), *Cejnew Pîrî di neynika çanda gelê Hewramanê da I*, (wergera ji farsî: Abdollah Hajiyân), kovara Zend, h. 28, Stenbol.

Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek*, c. 1, Weşanên Azad.

Franz Oppenheimer (1922), *The State: Its History and Development viewed Sociologically*, (wergera inglîzî: John M. Gitterman), B.W. Huebsch, New York.

Kemal Tolan (2006), *Nasandina Kevneşopên Êzdiyatîyê*, weşanên Perî, Stenbol.

Mehmet Oncu (2020), *Gotinên Pêşîyan: Senifandin-Şîrove-Ferheng I-IV*, weşanên Sîtavê, Wan.

Mele Mehmûdê Bazîdî (1979), *Adetên Kurdistanê*, (tîpguhêziya Delîlo Îzolî), Den Haag.

Mihemed Emîn Zekî Beg (1945), *Meşahîr’ul-Kurdi we Kurdistan fi’ d-Dewr’ il-Islamî I-II*, (wergera erebî: Kerîme Mihemed Emîn), Bexda.

Nîkolay Mîxaylovîç Deyev (1993), *Gosudarstvennost’ i ekologiçeskoye razvitiye: Politicheskiye problemy teorii gosudarstva*, Moskova.

Roger Lescot (1942), *Textes Kurdes II Mame Alan*, weşana Enstîtuya Frensî ya li Şamê, Beyrût.

Şeref Xanê Bedlîsî (1986), *Şerefname: Tewarîxê Qedîm ê Kurdistan*, (wergera kurdî: Mela Mehmûdê Bazîdî), Academy of Sciences of the USSR Institute of Oriental Studies, Moskova.

Şeref Xanê Bedlîsî (2007), *Şerefname: Dîroka Kurdistanê*, (wergera kurdî: Ziya Avcî), weşanên Avestayê, Stenbol.

Ber bi ferhengokeke zanistên siyasî

Absolutism : mitleqiyet

Administration: rêveberî

Ambassador : balyoz

Aristocracy : arîstokrasî

Anarchism : ajawexwazî

Apartheid : regezperçêq

Autarky : hêza cewherî, otarşî

Authority : desthilatdarî

Authoritarianism : zordarî, zorperestî

Autocracy : yekkesî, takekesî, rêveberiya mitleq

Autonomy : xweserî

Autonomous : xweser

Balance : hevsengî

-Balance of power : hevsengiya desthilatdariyê

Bureaucracy : kaxezbazî

Bicameralism : pergala dumeclîsî

Binational state : welatê duneteweyî-pirneteweyî

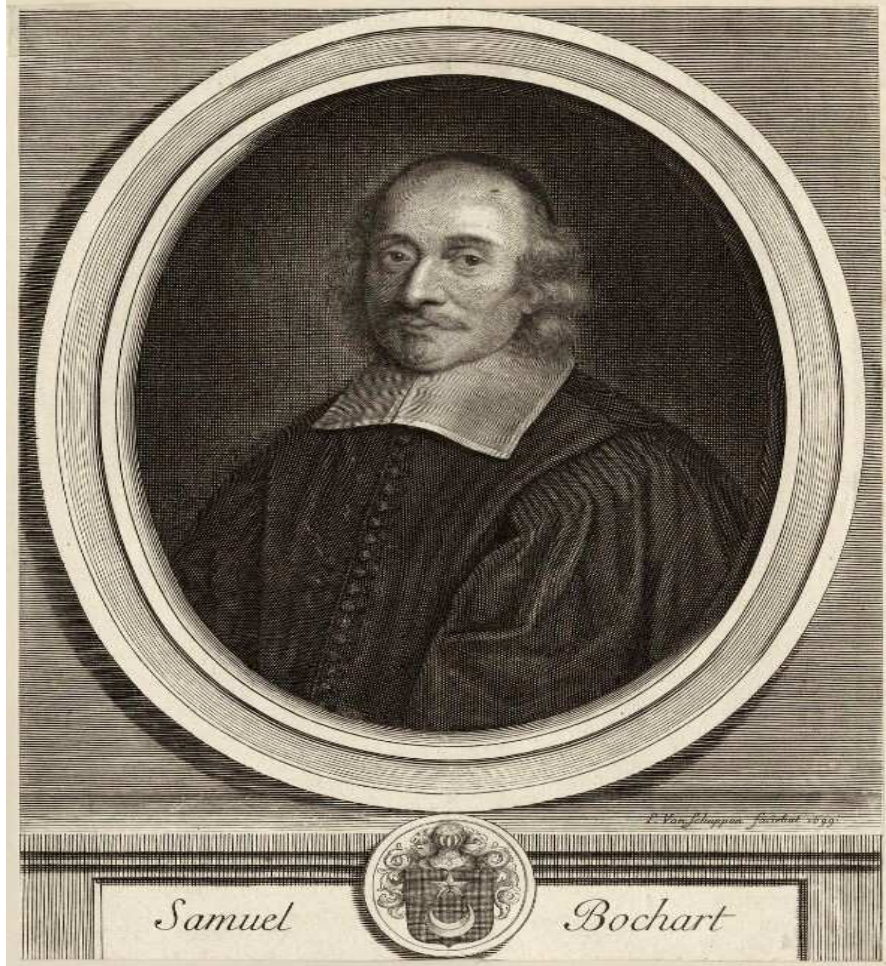
Bill : berata qanûnî
Cabinet : desteya gizîran
Capitalism : sermayedarî
Citizen : hemwelat
Citizenship : hemwelatî
Civic : bajarî, şareza
Civics : zanistên şaristanî
Civil war : şerê navxweyî
Coalition : peymandarî
Coalition government : rêveberiya peymandariyê
Coercion : rêvebiriya gefxur
Colonialism : dagirkerî
Colonialist : dagirker
Commission : deste
Communism : komunîzm
Confederation : hevpeymanî
Congressman : endamê kongreyê
Congresswoman : endama kongreyê
Consensus : yekdengî
Conservatism : parêzkarî
Constitution : destûrname
Constituency : navenda hîlbijartinê
Convention : peymanname
Counselor : rawêjkar
County : navçe
Country : welat
Coup d'tat : derbeya leşkerî
Delegate : nûner
Democracy : demokrasî
Demonstration : xwepêşandan
Department : kargerî
Despotism : desthilata zordariyê
Dictatorship : zordestî
Dictator : zordest
Diplomacy : dîplomasî
Diplomat : dîplomat
-Diplomatic immunity : rûmetparêziya dîplomatîk
Election : hîlbijartin
Elite : bijarte
Embassy : balyozxane
Empire : împaratorî
Equality : wekhevî
-Equality right : mafê wekheviyê
Espionage : sîxurî
Ethnic group : parnetewe
Executive : desthilatdar, rayedar
Fascism : regezperestî
Federalism : hevpeymanî, federalîzm
Federation : serweriya hevpeyman, federasyon
Feminism : femînîzm
Government : serwerî, desthilatdarî, hikumet
-Government official : karmendê hikumetê, karbidestê desthilatdariyê

Governor : desthilatdar, serwer, rayedar, hukimdar
Head of government : serokê desthilatdariyê, serpêşsenê welêt
Human right(s) : mafê mirovî(an)
Ideology : bîrdoz
Ideologic: bîrdozî
Inequality : newekhevî, takêşî
Influence : karîgerî, bandor
Initiative : destpêşxêrî
International law : mafnasiya navneteweyî
Intervention : destwerdan, midaxele
Junta : desteya leşkerî
Kingdom : keyanî, mîrekî
Law : qanûn, zagon
Lawmaker : qanûnsaz, zagonsaz
Leftism : çepgirî
Legislature : desteya zagonsaz
Legitimacy : rewayî
Liberalism : ramanazadî
Lobby, Lobbying group: lobî, koma lobîger
Local government : rêveberiya herêmî
Majority government : desthilatdariya piraniyê
Member of Parliament : endamê parlementoyê
Marxism : marksîzm
Mayor : şaredar
Minister : gizîr, wezîr
Ministry : gizîrî, wezaret
Minority : kêmar, hindikahî
Minority government : desthilatdariya hindikahiyê
Mixed economy : aboriya têkel
Modernization : nûjensazî
Monarchy : pergala keyaniyê, mîrekî
Multiparty system : pergala çendpartî
Municipality : şaredarî
National interest : berjewendiya neteweyî
Nationalism : neteweperwerî
Nazism : nazîzm
Negotiation : navbersazî
Negotiator : navbersaz
Non-governmental organization, (NGO): saziyên civaka sivîl
Nonviolence : bêtundî, aramîxwazî
Oligarc: arxwayîn
Oligarchy: arxwayînî, pergala hêzdar
One-party-dominant system : pergala partîparêz
Opposition : dijberî
Organization : sazî, rêxistin
Pact : peyman, girêdank
Patriarchy : baviksalarî
Patriotism : welatperwerî
Peace : aştî
Peacekeeping : aştîparêzî
Pluralism : pirdengî, rengarengî
Political party : partiya siyasî

Politician : ramiyar, siyasetmedar
Political process : kar û barê siyasî
Populism : rojevdestî
Populist : rojevdest
Power : 1. hêz 2. wize
President : serok, serokdewlet
Prime Minister : serokwezîr
Principality : eyalet
Propaganda : propaganda
Province : parêzgeh
Republic : komar
Republican : komarxwaz
Republicanism : komarxwazî
Racism : regezperestî
Referendum, Plebiscite : rapirsî, gelpirsîn, referandûm
Regime : pergala, rêveberî, rejîm
Seat : cîgeh
Senate : senato
Senator : senator
Socialism : sosyalîzm
Sovereignty : desthilatdarî, serwerî
State I: parêzgeh
State II: mezar, dûgel
Syndicalism : sazîsalarî
Tariff : nixê fermî
Technocracy : zanyarsalarî
Theocracy : yezdansalarî
Terrorism : çewisandin, tepeserî, tedhîşkarî
Treaty : peyman
Totalitarianism : dewletsalarî
Township : çolter
Tyranny : zordest, destçû, tixa
Unemployment : bêkarî
Unemployment rate : rêjeya bêkariyê
Utility : sûd
Veto : dawestan
Vote : deng
Voter : dengdayî
War : şer

DÎROK

**Keşfeke nû ji bo dîroka kurdan: Di berhemên latînî de kurd û welatê wan Kurdistan
-Awireke nûjen li dîroknasiya ewropî ya berî Ronesansê: Bikaranîna ferhengên latînî
yên erdnîgariya Încîlê wekî çavkaniyên dîroka kurdan a kevnare-**

Pêşek

Berî çend rojan lêkolînerê kurd Dara Gimimî du rûpelên berhemeke latînî li ser rûpela xwe ya medyaya civakî weşandin û keşfeke nû ji bo dîroka kurdan a kevnare da destpêkirin. Lêkolînerî bi van her du rûpelan dergêhê pirtûkeke sedsala 17an li pêşberî kurdan vekir ku heta niha neketiye destê dîroknasên kurd ên kevn û tezegehîştî. Rojhilatnas, lêkolînerê dêrê û dîroknasê frensî Samuel Bochartî (Samuelis Bocharti) piştî lêgerînên dûr û dirêj ferhengeke erdnîgariya pîroz a Încîlê amade kiriye ku di qada xwe de gelekî giranbiha ye. Nirxê pirtûkê yê ji bo kurdan tevahiya pirtûkê ye, lê her du sernavên “*Keştiya Nûh Pêxember*” û “*Medayî*” mijara vê xebatê ne; nivîskarî berhema xwe ji bo dêrên ewropayî amade kiriye û navê “*Erdnîgariya Pîroz a Peleg û Kenanê/Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan*” lê kiriye. Di vê kurtexebatê de em ê qala nivîskar, berhema wî û mijarên li ser kurdan bikin; her wiha bi alîkariya wergera Google çend nimûneyan ji berhemê nîşanî raya giştî ya dîrokhez bikin ku rêya lêkolînên pêştir hêsatir be.

1. Li ser kesayeta Samuel Bochartî çend gotin

Samuel Bochart (1599-1667) ayînzan û rojhilatnasekî reformîst, erdnîgar û xwezanasekî frensî ye. Piştî ku li Sedan, Saumur, Londra, Oxford û Leidenê perwerdehiya xwe qedandiye, di sala 1625an de li bajarê Kanê (Caen) bûye keşîş. Kralîçeya Swêdê sala 1652an Bochart vexwendiyê Stockholmê ku di pirtûkxaneya wê de hînî destnivîsên erebî bibe. Piştî vê perwerdehiya taybet vedigere Fransayê û dibe endamê Akademiya Zanist, Huner û Destnivîsan.

Bochartî beriya mirina xwe berhemeke ducildî ya bi navê “*Hierozoicon an jî xebateke dualî li ser ajalên Pirtûka Pîroz/Hierozoicon sive bipartitum opus de animalibus sacrae scripturae*” (1663) nivîsiye; ev ferhenga wî ya lêkolînî qala hin ajelan dike ku navên wan di Încîlê de derbas dibin. Bochartî di vê xebata xwe de daye ser şopa xwezanasên misilman ên wekî Dumeyrî û Qezwînî ku wê heyamê berhemên wan li Ewropayê peyda nedibûn; wî ji bo rîşenasiya peyvan kevneşopiya xeyalî ya serdema klasîk bi kar aniyê û ev rêbaza wî derbasî çanda serdema navîn jî bûye.

Bochart mirovekî xwedî ferasetêke kûr bû û zimanên rojhilatî yê sereke dizanibûn; li gel zimanên ibranî, suryanî û erebî wî di temenê xwe yê pêşketî de dixwest ku hînî zimanê hebeşî jî bibe. Gava wî zanyariyek ji zimanekî biyanî werdigirt, di destpêkê de teksta jêgirtî bi zimanê resen tomar dikir û piştê wateya wê ya latînî dinivîsî; lewre çapxaneyên Londrayê bi dijwarî tîpên van alfabeyan peyda dikirin ku ji bo çapkirina berhemên wî bi kar bînin.¹

2. Berhema wî ya hêja: “Erdnîgariya Pîroz a Peleg û Kenanê” (Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan)

Samuel Bochart zanyarekî Încîla protestan a frensî ye ku şagirtê Thomas Erpenius û mamosteyê Pierre Daniel Huet e; her wiha yek ji çend nişên pêşîn e ku li ser bingehe ramanên humanîstên Ronasê dîtinên xwe yê şoreşgerî bi şewaza nivîsên klasîk nivîsîne, di nava şert û mercên çandî yê civakên yûnanî û romayî de ramanên xwe bi zimanê latînî şayese kirine, her çiqas armancên wî bi tevahî nehatibin fêmkirin jî di dîroka ramanan de xwediyê disîplîneke taybet e.

Bêguman Bochartî gelek berhem nivîsîne; ji bilî ferhenga wî ya erebî-latînî xebatên wî yê sereke ev in:

- Erdnîgariya Pîroz a Peleg û Kenanê/Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan, (Caen, 1646);
- Di kargerîya ayînî ya protestanan de şewirmendî/De consiliandis in religionis negotio protestantibus, (1662);
- Hierozoïcon, (London, 1663).

Bêguman pirtûka Bochartî ya dubergî “*Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan*” bandoreke kûr li ser şîroveya Încîlê ya sedsala 17an kiriye.

Samuel Bochartî berhema xwe wekî çar pirtûkan amade kiriye û di destpêka pirtûka yekem de (pênc beşên pêşîn: 27 rûpel) qala Keştiya Nûh û erdnîgariya wê dike; bi rastî zanyariyên ku wî di sala 1646an de tomar kirine gelekî resen in, mirov dikare bibêje ku zanyarên serdema me hê bi van agehiyan nehesiyane an jî heke pê hesiabin jî bi zanatî paşguh kirine: “*Li gorî hinek nêrînên ku ez bi dilxwazî nêzikî rastiyê dibînim, -ji ber ku gelek berhevkarên wê zanyariyê hene û hinekên wan ji Jeromeyî kevntir in- keştiya Nûhî ber bi çiyayên Gordyayê hatiye guhastin ku ji niştecihên wê re Kardoxî tê gotin. Ev netewe wekî Kardeî, Kordîeî, Kordiyayî, Korduenî, Gordî, Kordeî, Kurdî û hwd tê zanîn; ev çiya jî wekî Kardû, Kardon, Kûrûd, Kardînûs, Kordîayûs û hwd tê naskirin. Tê gotin ku heya niha jî beşek ji keştiyê li Ermenistanê li çiyayê Gordyayan ketiye ku hin kesan tevahiya wê ji*

wir derxistiye. Her çiqas Aleksanderê Mezin van çiyayên Ermenistanê li şûna Gordiyan wekî Korkûran bi nav bike jî, di navbera vê gotinê û vegotinên wî de cudahiyeke ewqasî mezin tune. Ez bawer dikim ku wî qala niştecihên wan deveran (kardoxiyan) kiriye...” (r. 20)²

Piştî ku Bochart zanyariyên beriya xwe radigihîne, wan rexne dike û şûnwarê kurdên kardûxî wiha şîrove dike: “*Ptolemeus çiyayên Gordenen û Gordiosê li ber çavkaniyên Dicleyê, gelê Kardûxî jî li nêzîkê çemê Kurê, di navbera Kadeş û avên Mardistanê de destnîşan dike ku welatê hoz û tîreyên cihêreng ên Gordiyan e. Lê belê, tiştê teqez ew e ku Kardûxî li ber Dicleyê hene; bi rastî ne li ser çavkaniyan in, lê di nava sînorên Ermenistan û Aşûristanê deyan jî li welatê Hezbaniyan (Adiabene) niştecih in kudeverên Kordya û Gordiyan ji hev nayên cudakirin...*” (r. 21)
[3](#)

Ji beşa şeşem heta şanzdehem a pirtûka pêşîn derbarê erdnîgariya Babîlê de ye ku ji devera Şengalê dest pê dike. Nivîskarî pirtûka duyem ji Samiyan re veqetandîye; lê di beşa duyem de qala Îlamê û di beşa 12an de jî qala Dicleyê dike. Di pirtûka çaran de jî behsa Nemrûd (beşa 12an) û Neynewayê (beşa 20an) dike. Her çî ku mijara “*Madai*” ye, (ango med) ew jî di beşa 14an de (r. 219-225) derbas dibe: “*Heke hûn peyva erebî ya Mahat bipejirînin, –ya ku ez jê fêhm nakim- Madai bêguman di her rewşê de neteweya Medêye. Bi rastî pirtûkên Danyal û Estherî li her derê ji bo Med û Persan peyvên Paras û Madai di gel hev bi kar tînin. Tiştê hewce nake ku meriv li ser rewşa Medyayê bibêje, ji ber ku ew rastiyeke pir naskirî ye.*” “*Li wê derê ji Medan re Arî û Aryanî tê gotin ku li nêzîkê Kadeşê ye, ango beşa çiyayî ya Medyayê ye...*” “*Polybius bi awayekî balkêş behsa Ekbatanayê (Hemedan) dike û dibêje ku paytexta bajarên serdema navîn e, ew ji hemî paytextên din gelekî pêşdetir e. Dîmena wê cuda ye; xezîne, tîrbên qralan û Perestgeha Anahîtayê li wir in...*” (r. 220-221)

Serencama vê lêkolîna destpêkî

Bêguman ev agehiyên destpêkî yên ku me bi rêya wergera Googleê bi dest xistine, ne zanyariyên teqez û piştrastkirî ne; lê ji bo nirxandîneke giştî pêngaveke baş in. Di vê lêgerîna xwe de em rastî hinek zanyariyên dîtir hatin ku divê bi xwendekarên kurd re pareve bikim:

1. Dema ku peyvên “*Martianam paludem*” bala min kişandin, min li ser Googleê lêgerînek da destpêkirin; min dît ku di berhemeke din a latînî de jî li kêleka van peyvên qala kurdan tê kirin: “*Li milê çepê yê Maronya, Erzerom û Wan a binefîşî hem gelên Ermenistanê hem jî parêzgarên kurd ên ku li nêzîkê Gola Tûşpayê û çavkaniyên Mardistanê dijîyan amade bûn. // In sinistri Maroniae, Erzirumi, et Vanni purpurati stabant cum utriusque Armeniae gentibus, et Curdorum praefectis, qui circa Tospitem lacum et Martianam paludem habitant, cique attributus erat summus castrorum praefectus*”⁴ Îcar min gote xwe: “*Gelo di çavkaniyeke din de qala kurdên ‘Mard’, ‘Mart’ an jî ‘Mar’ ên vê herêmê kirin yan na?*” Di lêgerîneke înternetî de rastî vê agehiyê hatim: “*Mardpetakan, herêmeke dîrokî ya Ermenistanê bû; sînorên wê ji Mîrekiya Anjewasî ya li Corduene li başûrê Gola Wanê dest pê dikir û heta Siunik a li bakurê çemê Erez diçû... Navçeyên jêrîn tê de hebûn: Mardastan (axa Mêrdan), Bûn Mardastan (axa sereke ya Mêrdînan), Çuaşrot, Tornavan, Ercîşakovit, Xulanovit, Alanrot, Krçunik, Nexçewan, Garnî û mîrekiya Ancaxî Jor. Di heman demê de bajarên Marakan (warê Medan), û Maravan (bajarê Medan) jî tê de hebûn.*”⁵

2. Piştî ku min berhema Samuel Bochartî ya bi navê “*Erdnîgariya Pîroz a Peleg û Kenanê*” dît, mereqek li min çêbû; min gote xwe: “*Gelo piştî Bochartî kesek li ser erdnîgariya Încîlê xebitiye yan na?*” Di lêgerîneke înternetî de rastî pirtûkeke sala 1813an hatim ku bi rastî jî mehtel mam: “*ERMENISTAN, parêzgeheke Asyayê ye ku ji Turkomanîyaya nûjen û perçeyek ji Persiyayê pêk tê;*

*Gurcistan li bakur, Kurdistan an jî Aşûristan a kevnar li başûr, û Anatoliya an jî Asyaya Biçûk li rojavaya wê ne...*⁶ Piştî xwendina vê zanyariya şaş û alîgir hişê min çû ser dîroka nivîsandina her du berheman: Pirtûka Samuel Bochartî di sedsala 17an de (1647) hatibû çapkirin û ya Eliyah Parîş jî di sedsala 19an de (1813) hatibû weşandin. Di peyva “ARARAT”ê de zanyariyên kevn ên filehan tunebûn, tenê bi alîgiriya ermeniyan digot ku “*Armenians call it.../Ermenî dibêjinê ku...*”. Hate bîra min ku ewropayiyên fileh piştî Ronensanê hemû pirtûkên latînî avêtine ser gizilgo û sergoyên dîrokê; ew êdî guh nadin keşe û papazên latînîxêv û bi dilê xwe û bi azadiyeke bêsinor her tiştî dinivîsin, vê bêbextiya zanistî gotina pêşiyên a kurdan “*heke girt ez im, heke negirt ji xwe diz im*” anî bîra min. Dîsa hate bîra min ku piştî avakirina Komara Tirkiyayê û qedexekirina zimanê osmanî, hemû zanyariyên osmaniyan ên derbarê kurdan de jî hatin betalkirin; bi vî awayî dîroka kurdan a di gel osmaniyan hevpar bi biryareke neheq ji holê hate rakirin û qedera neteweyekê hate girêdan.

3. Wêneyê Samuel Bochartî yê ku sala 1699an ji aliyê Pieter Louis van Schuppen ve hatiye xêzkirin jî ez şaş û mehtel hiştim; di binê wêneyî de alayeke ku dişibihe alaya Tirkiyayê ya niha hatiye çêkirin û alaya osmaniyan a wê çaxê sê heb heyvik bûn. Piştî hîn dibim ku ew alaya “*heyvik û stêrka pêncnikilî*” aydî romayî û bîzansiyan bûye.

4. Di dawiyê de gihiştim wê qinaetê ku bi geşedana Ronenasansa Ewropayê re nîrxê zanyariyên latînî nemaye; tapûya erdê Kurdistanê yê ku di nava erdnîgariya Încîlê de li ser navê kurdan tomarkirî jî hatiye betalkirin, heman tişt piştî rûxandina dûgela osmanî û qedexekirina wêjeya wê jî pêk hatiye û erdnîgariya Kurdistanê du caran hatiye înkarkirin: carekê li derve û carekê jî li hundir.

Çavkanî:

Elijah Parish (1833), *Sacred Geography or a Gazetteer of the Bible*, Samuel T. Armstrong: Boston.

Jac. Augusti Thuani (1733), *Historiarum sui temporis tomus primus*, S. Buckley: Londini.

Samuelis Bocharti (1692), *Geographia sacra seu Phaleg et Canaan*, Lugduni Batavorum, apud Cornelium Boutesteyn, & Jordanum Luchtmans.

Servaas Galle (1689), *Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi: accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum*, apud Henricum & viduam Theodori Boom.

Nîşeyên tekstê:

[1https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Bochart](https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Bochart); dema gihiştinê: 04.09.2021; 20:59.

² “*Altera fententia, cui accedo libentius, quia plures habet affertores, & in his quosdam Hieronymo longè vetustiores, arcæ Noe locum mutatur in Gordyaeorum montibus, qui iidem Carduhi dicuntur, Cardiei, Cordyaei, Cordueni, Gordi, Cordæi, Curdi & c. Ut & variè feribitur montis nomen Kardu, Cardon, Kurud, Kardynus, Cordyaeus & c. ... Fertur autem etiam nunc navigui pars aliqua fupereffe in Armeniâ in monte Gordyaeorum, quosdam inde auferre bitumine erafo: Eô autem ablato utuntur homines pro amuleto. Nec multo aliter Alexander Polyhistor, nifi quòd hos Armeniæ montes pro Gordyæis Corcyræos appellat: Quomodo vocaffe credo locorum incolas ...*” Samuelis

Bocharti Geographia Sacra: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10353452?page=68,69>; dema gihiştinê: 02.09.2021.

3 Hi omnes in id confentiunt arcam Noae quieuffe super montes Gordaerum. Sed de illorum montium fitu non convenit inter feriptores. Ptolemæus Gordenen & Gordieos montes ponit circa fontes Tigridis, & Carduchos circa Cyrum fluuium, inter Cadusios & Martianam paludem, tanquam populos diuerfos à Gordiaeis. Certum tamen est Carduchos ad Tigrim habitaffe, non quidem ad fontes, fed in Armeniæ & Affyriæ vel Adiabenes confinijs, & ab his non diftingui Cordyaeos feu Gordiaeos.

4 Jac. Augusti Thuani, *Historiarum sui temporis tomus primus*, (bi latînî), S. Buckley: Londini, 1733, c. 4, r. 366.

https://books.google.com.tr/books?id=ytVYTDSRJWMC&pg=PA366&lpg=PA366&dq=martianam+paludem&source=bl&ots=4jqhHUPuuk&sig=ACfU3U2ItIVbu9GekGQRp8dsJsmAFmEUsQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiA_a4zeHyAhVGhf0HHZe7Cd8Q6AF6BAgLEAM#v=onepage&q=martianam%20paludem&f=false; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:08. Her wiha bnr.: *Servaas Galle, Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi : accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum*, apud Henricum & viduam Theodori Boom, 1689, c. 2, r. 150-159; <https://books.google.com.tr/books?id=IW1eAAAACAAJ&pg=PA157&dq=Martianam+paludem&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiDIKqsz-HyAhWMQvEDHcOoADAQ6AEwCHoECAUQAg#v=onepage&q=Martianam%20paludem&f=false>; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:18.

5 <https://en.wikipedia.org/wiki/Mardpetakan>; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:31.

6 “ARMENIA, a province of Asia, consisting modern Turcomania, and a part of Persia, having Georgia on the north, Curdistan, the ancient Assyria on the south, and Natolia or Asia Minor on the west...”; Elijah Parish, *Sacred Geography or a Gazetteer of the Bible*, Samuel T. Armstrong: Boston, 1833.

Alterā sententiā, cui accedo libentius, quia plures habet assertores, & in his quosdam Hieronymo longè vetustiores, arca Noæ locum metatur in Gordyaxorum montibus, qui iidem Carduchi dicuntur, Cardiei, Cordyxi, Cordueni, Gordi, Cordzi, Curdi &c. Ut & variè scribitur montis nomen *Kardu, Cardon, Kurud, Kardynus, Cordyans* &c.

Apud Joseph Ant. lib. 1. c. 4

Agmen ducit Berofus, *Beii* sacerdos, Alexandro magno æqualis, qui post enarratam diluyii historiam hæc subiungit: *Λιγνται δὲ καὶ πλοῖα ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ πρὸς τὸ ὄρη τῶν Καρδυαίων ἐτι μίρος τι ὄναι, καὶ νομίζουσι τινὰς τῆς ἀσφαλτῆος φαιρῶντας. ῥηθῆναι δὲ μάλιστα αὐτῶν ὄρητοι τῶ κομιζομένῳ πρὸς Διοτρηπίσμις.* Fertur autem etiam nunc navigii pars aliqua superesse in Armenia in monte Gordyaxorum, & quosdam inde auferre bitumine eraso. *Εὐο αὐτὸν Β*

In Eusebii Chron. lib. 1. p. 8.

ablato utuntur homines pro amuleto. Nec multo aliter Alexander Polyhistor, nisi quod hos Armeniae montes pro Gordyxis Corcyraos appellat: Quomodo vocasse credo locotum incolas, quorum lingua, Strabone teste, partim erat Arabica, quia Arabicè *Κορκυρ* *Korcur* est *navis prælonga, navis magna*. Vide Giggeium tom. 3. p. 1142. Ergo hinc Corcyraei merito dicti montes in quibus magna illa navis, id est, arca Noæ substitit. Polyhistoris verba sunt: *Ἐν πλοῖα τῆτι κατὰ τὰς Ἰθυστοῖς ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, μίρος τι ἐν ταῖς Κορκυραίοις ὄρησι τῆς Ἀρμενίας διαμείνον, καὶ τινὰς ἀπὸ τῆ πλοῖα κομιζέειν διπορῶντας ἀσφαλτῶν. ῥηθῆναι δὲ αὐτῶν πρὸς τῆς Διοτρηπίσμις.*

*forte ἴταί αἰμαί λιγνται

Idem sequitur è sacri textus Paraphrastis Chaldaeus interpres vetustissimus Jonathan, cujus verba sunt Gen. 8, 4. *Et quiescit arca mense septimo, is fuit mensis Nisan, decima septima die mensis* *וַיָּקַם הַיָּם עַל הַרְדֵּי* *super montes Kardon*. Hactenus verus Jonathan. Nam quod sequitur de duobus montibus, uno *Kardum* à nomine, altero *Armenia*, in quo condita sit urbs Armenia ad terram Orientis, nugæ sunt nugacissimæ à futili aliquo magistello confarctatæ, qui paraphrasim alioqui nobilem & bonæ frugis commentis suis conspueavit. Ita etiam Onkelos: *Quiessit arca* &c. *וַיָּקַם הַיָּם עַל הַרְדֵּי* *super montes Kardu*. Et Arabs Herpenianus *וַיָּקַם הַיָּם עַל הַרְדֵּי* *super montes Kurud*, id est Gordyaxorum.

Sed & è Patrum choro id ipsum scribit Epiphanius adversus hæreses lib. 1. D. tom. 1. §. 4. *Μετὰ δὲ τὸν κατακλυσμὸν ἰσχυρῶς τῆς λαογραφίας τῆ Νῶϊ ἐν τοῖς ὄρησι τοῖς Ἀραράτ ἀνάμεινον Καρδυίων καὶ Καρδυίων ἐν τῷ Λυβάρ ὄρησι καλυμμένη: Post diluuium cum arca Noæ constitisset in montibus Ararat inter Armenios & Cardyaxos in monte Lybar dicto. Et in Hæresi 18: quæ est Nazareorum: ἐτι καὶ δὶὺς τὰ λοιπὰ τῆς Νῶϊ λαογραφίας δεικνύονται ἐν τῶ Καρδυίων χώρα. huc usque reliquia arca Noæ ostenduntur in Cardyaxorum regione.*

*Arabice: *ثمانيم* *Themanim* *Themaninum* quem exstruxit Noe super quem pax postquam ex arca egressus est. & ascendit *גורדי* *Gordi* ad montem Gudi (lege *גורדי* *Gordi*) & vidit locum arca qui eminet supra omnem illam regionem, est enim valde excelsus. Et Geographus Nubiensis sexta parte Climatis quarti. Mons *ثمانيم* *Themanim* (lege *ثمانيم* *Themanim*) idem qui *גורדי*.

Concinunt Arabum historici. Georgius Elmacinus historix Saracenica lib. 1. c. 1. *Herachus deinde abiit* *ثمانيم* *Themaninum* quem exstruxit Noe super quem pax postquam ex arca egressus est. & ascendit *גורדי* *Gordi* ad montem Gudi (lege *גורדי* *Gordi*) & vidit locum arca qui eminet supra omnem illam regionem, est enim valde excelsus. Et Geographus Nubiensis sexta parte Climatis quarti. Mons *ثمانيم* *Themanim* (lege *ثمانيم* *Themanim*) idem qui *גורדי*.

Aלגורדי *Algode lege* אלגורדי *Algordi id est Gordyæus*) in quo requievit navis illa, navis Noa cui pax. Pagum *Themanin* id est τῶν ὀκτώ ab illis octo qui ex arca exiverant etiam Græci memorant. Agathias edit. Vulcanii lib. 4. pag. 135. Ἀμφὶ τὰ Καρδούχια ὄρη καὶ μὲν θάμα τῶν circa *Carduchos montes ad pagum Thamanorum.*

Hi omnes in id consentiunt arcam Noæ quievisse super montes Gordyæorum. Sed de illorum montium situ non convenit inter scriptores. Ptolemæus *Gordenen & Gordizos montes* ponit circa fontes Tigridis, & Carduchos circa Cyrum fluvium, inter *Cadufios & Martianam paludem*, tanquam populos **B**diversos à Gordizis. Certum tamen est Carduchos ad Tigrim habitasse, non quidem ad fontes, sed in Armeniæ & Assyriæ vel Adiabenes confiniis, & ab his non distingui Gordyæos seu Gordizos. Plinius lib. 6. cap. 13. *Adiabenes connectuntur Carduchi quondam dicti, nunc Cardmeni præflumne Tigri;* Et cap. 27. *Tigris ex Armenia a cæcis fluminibus claris &c. Iustræis montibus Gordyæorum &c.* Xenophon qui loca peragravit lib. 4. Anabas. τὰ Καρδούχια ὄρη ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ περὶ αὐτῶν ποταμῶν κρημματο, *Carduchi montes prærupti ipsi fluvio imminant,* nempe Pigreti seu Tigridi. Et rursus: *ἡνικον γὰρ τῶν ἀλισκομένων, ὅτι εἰ δὲ ἴδουσι τὰ Καρδούχια ὄρη, εἰς τὴν Ἀρμενίαν τὰς πηγὰς τῆς Πύργου ποταμοῦ, ἢ ἰδοὺ βύλωνται διαβήσονται: ἀ captivis enim audierant, se Carduchis montibus superatis in Armeniâ Pigretis (Tigridis) fluvii fontes si vellent trajecturos.* Strab. lib. 16. de Tigri: *ἰπὶ πολὺ δ' ἐπιχθονὸς ἀφανὸς ἀνίσχεται ἢ πολὺ ἀπὸ τοῦ τῆς Γορδύαας, dicit ita lapsus ut videri non possit, rursus exoritur non procul à Gordyæis.* Item: *πρὸς τὴν Τίγριν τὰ τῶν Παρδουαίων ὄρη, ὅς ἐστι ἀλαί Καρδούχου ἔλκρον, Ad Tigrim sunt Parthorum loca quos veteres Carduchos appellabant.* Hinc in Procopio *Ararat* (id est mons Gordyæus) **C**medius inter Armeniam & Parthiam excurrit versus Adiabenam. Dion in Trajano eum narrat è Nisibi magno labore materiam convehi jussisse ad Tigrim fluvium, unde pontem strueret quo traiceret in Adiabenam *κατὰ τὸ Καρδύον ὄρος prope montem Kardynon seu Gordyæum.*

D Hoc præcipuum quod in eo ipso loco quem Gordyæorum montibus assignant tot veterum testimonia, etiam arcæ reliquias fuisse docent Arabes & Hebraei scriptores; quod probare est in proclivi. Mosal est hodieque Mesopotamiæ urbs amplissima Tigri adjacent, è regione loci in quo sita erat Ninive. Ab hac Geographus Arabs describens iter Amidam, oppidum ex Ammiano & Clim. 4. Procopio notissimum, quod à Gordyæis Tigris dividit. *A Mosal, inquit ad urbem Balad sunt XXI. milia &c. Et à Balad ad insulam filii Omar LXIX. milia. Ea adjacet montibus Iemanin (lege Thsemanin) Et Masurin & Kilsabur. Ex quâ montium serie est mons Gode (lege Gordi) Amide imminens è regione propugnaculorum. Quin mons Iemanin (Thsemanin) idem qui Gode (Gordi) in quo requievit navis illa, navis Noa cui pax.* Ita Benjamin Judæus scribit se Nisibi profectū biduo venisse **E**לגורדי בן עמר חזיבתוך נהר חדקל לרגל יהוה ארץ משה 61.

ad insulam filii Omar, quæ est in medio Tigride, ad radices montium Ararat: unde quatuor distat millibus loci in quo requievit arca

Procop. in Genes.

Itiner. pag.

Di berhemên latîni de Çiyayê Agiriyê wekî çiyayê herî bilind ê welatê kurdan

Pêşek

Îro lêkolînerê kurd Rohat Alakomî li ser hesabekî xwe yê medyaya civakî nûçeyek weşand û rê li ber vê lêkolînê vekir ku sipasdarê cenabê wî me. Alakomî digot ku lêkolînerê finî Ericus Erixi Tigerstedtî sala 1679an tezeke latîni ya bi navê “*De inclutis montibus Ararat*”¹⁴⁰ (*Derbarê Çiyayên Navdar ên Araratê de*) amade kiriye; xebata wî ya 36 rûpelî hem qala kurdan dike hem jî li ser devera Çiyayê Agiriyê zanyariyên dîrokî û erdnîgariyê dide. Piştî vê nûçeya pîroz ji bo dîroka Kurdistanê, ez li pey nusxeya resen a pirtûkê ketim û min ew peyda kir. Ez ê di vê kurtelêkolînê de qala taybetmendiyên vê tezê bikim û hinek lêgerînên xwe yê berfirehtir lê zêde bikim. Hêvîdar im ku ev berhem di maweyeke herî kurt de bê wergerandin; her wiha hêvîdar im ku berpîrsên kurd demildest beşên latîni yê zanîngehên xwe vekin ku dîroka kurdan a di berhemên latîni de bigihêje destê dîroknasên kurd. Bêguman divê kurdên dîrokhez li benda vebûna van zanîngehan nesekin, demildest hînî latîni bibin û vê beşa tarî ya dîroka kurdan derxine ber ronahiya zanistê.

1. Li ser kesayeta Ericus Erixi Tigerstedtî de çend gotin

Rayedar û zanyarê finlandî Ericus Erixi Tigerstedt (1640-1697) kurê keşîş Erik Fahlander û Magdalena Harmainen e; ji 1650an û pê ve li bajarên Turku û Uppsalayê xwendiyê û mastera xwe ya bi navê “*De inclutis montibus Ararat*” amade kiriye. Di 1666an de wekî dadwerê Dadgeha Temyîzê ya Turkuyê dest bi kar kiriye; di sala 1668an de wekî alîkarê dekanê Fakulteya Felsefeyê ya Akademiya Turkuyê xebitiye û sala 1699an jî bûye sekreterê zanîngehê. Tigerstedt sala 1671ê dibe profesore zimanên ibranî û yûnanî, sala 1682an dibe profesore mafnasiyê, di navbera salên 1681-1682an de jî dibe rektorê Akademiya Turkuyê. Li gel hindekariya xwe ya li zanîngehê, di sala 1685an de bi Dadgeha Temyîzê re dixebite; di sala 1694an de jî wekî waliyê demkî yê Turku û Poriyê kar kiriye. Tigerstedtî bi giştî 16 berhem nivîsandine û piraniya xebatên wî li ser felsefeya giyanpaqijiyê û dadweriyê ne.¹⁴¹

2. Naveroka berhema wî û lêgerîneke piştrastkirinê li ser zanyariyên wî

Berhema Ericus Erixi Tigerstedtî ya bi navê “*De inclutis montibus Ararat*” (*Derbarê Çiyayên Navdar ên Araratê de*) bi giştî ji du beşan (36 rûpel) pêk tê; her beş jî bi reqemên romayî hatine parkirin ku beşa yekem li ser 8 paran û beşa duyem jî li ser 10 paran hatiye levakirin.

*Pirtûk di para yekem a beşa yekem de behsa şûnwarê Araratê dike; bi kurtasî dewsa Araratê ya coxrafî di navbera dirêjahiya 79 pileyan û berwariya 41 pileyan de nîşan dide. Tiştê pir balkêş ew e ku nivîskar di sala 1679an de qala bajarekî li qûntara Çiyayên Agiriyê dike ku navê wî bajarokî wekî Çiyagrî (Chiagri) tomar kiriye. Dema ku vî navî bala min kişand, ez li hespê Googleê siwar bûm û min ber bi lêgerînên înternetî kihêlê xwe da ber qamçiyên. Hêviya min ji vê lêgerînê ew bû ku bibînim bê ka kesekî din jî ev nav bi kar aniyê yan na û rastî berhemeke sedsala 18an hatim. Min dît ku nivîskar û wergêrê skotlandî, zanyar û bijîjkê nûjdar Dr. Robert Kerr (1757-1813)¹⁴² berhemeke bi navê “*A General History of Voyages and Travels*”¹⁴³ (*Dîrokeke Giştî ya Ger û Geştan*) nivîsiye û tê de qala bajarê Chiagri dike ku heman şûnwarê navbihurî ye. Dr. Kerr behsa geşt û gera xwe û qasidê Papayê Vatîkanê yê bi navê Contarini dike ku ji Gurcistanê ber bi Araratê ve tên û bi ser bajarokê Chiagriyê re derbasî Tewrêzê dibin. Tiştê balkêş ew e ku nivîskar bajarê

¹⁴⁰ Ji bo PDFya berhema Ericus Erixi Tigerstedtî ya bi navê “*De inclutis montibus Ararat*” li vir bitikînin: <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/50996/fv11714.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; dema ghiştinê: 04.09.2021; 23:08.

¹⁴¹ Ji bo jînenîgariya Ericus Erixi Tigerstedtî li vê girêdankê binêrin: <https://fi.wikipedia.org/wiki/Tigerstedt>; dema ghiştinê: 04.09.2021; 23:10.

¹⁴² Ji bo jînenîgariya Dr. Robert Kerrî li vê girêdankê binêrin: [https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_\(writer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_(writer)); dema ghiştinê: 04.09.2021; 00:04.

¹⁴³ Ji bo PDFya berhema Dr. Robert Kerrî ya bi navê “*A General History of Voyages and Travels*” li vir bitikînin: https://books.google.com.tr/books?id=YVjm2VmuOlgC&pg=PA133&lpg=PA133&dq=chiagri&source=bl&ots=EHvE4IK7GT&sig=ACfU3U0nDtUsUjESEKouHD2LWRY4avrJBQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwj0YqLiObyAhVCg_0HHQaiCekQ6AF6BAgMEA#v=onepage&q=chiagri&f=false; dema ghiştinê: 04.09.2021; 00:05.

Tewrêzê wekî Ekbatana (Hemedan) û paytextê qiraliyeta Ûzûn Hesênê Aqqoyûnî dide naskirin... (r. 132-133) Wisan e, ji heyama Tigerstedtî (1679) heta çapkirina vê pirtûkê ya sala 1811an bajarê Çiyayê Agiriyê hebûye ku şahidê wê zanyariyê jî gerokekî skotlandî û berhema wî ye.

*Di para duyem de Tigerstedt jî mîna Samuel Bochartî qala “gordî”, “kardî” û “kardûxî”yan dike û nîqaşên li ser şunwarê Araratê şîrove dike.

*Di para sêyem de dibêje ku Ararat li Kordeyeneyê ye ku di navbera welatên Ermenistan, Hezbanistan (Adiabene), Aşûrîstan û Neynewayê de ye.

*Di para çarem de nivîskar zanyariyên xwe dispêre Samuel Bochartî û hinekên din û dibêje ku Ararat li welatê Kordyeneyê ye; her wiha navên “medî û îlamiyan” (Madai & Elam/Medi & Elymai), “med û parsan” (Madai & Paras) û “Babil û Kût/Qût”ê (Babel & Cuth) bi hev re dikşîne.

*Di para pêncan de behsa nîqaşên li ser “Kardû, Karda, Korda, Gord û Gordî”yê dike; her wiha van peyvên bi bergindên wan ên erebî re berawird dike.

*Di para heftan de nivîskar zanyariyên xwe dispêre heciyekî fileh ê bi navê D. Leonh Kauroolff û dibêje ku welatê “Kurdên devera Gordya”yê di navbera Medya û Mezopotamyayê de dirêj dibe û digihêje Ermenistanê (*Tacco alium recentiorum peregrinantium D. Leonh Kauroolff (c) teftantem, etiam Curdos, feu Gordyaerum provinciam, intra Mediam & Mefopotamiam, Armeniam ufque protendi.*).

*Di para yekem a beşa duyem de dîsa dikeve nîqaşêke din; behsa Zeylan/Seylanê, Serendîb û Zeylanê, Kardû û Gordûyê dike.

*Nivîskar hemû mijar û ihtimalan nîqaş dike û di hevoka paşîn a para dehan de (beşa duyem) digihêje wê biryarê ku Ararat li Gordyaya nêzikî Ermenistanê ye.

3. Serencama vê kurtelêkolînê

Bêguman nezanîna zimanê latînî destûr neda me ku em tevahiya tekstê (36 rûpel) wergerînin kurdî; mijarên ku me qala wan kir, bi alîkariya wergêrê Googleê ketin destê me û ne zanyariyên piştrastkirî ne. Lê belê hebûna ewqas navan û ewqas nîqaşan nirxê pirtûkê girantir dike. Di pêvajoya vê kurtelêkolînê de gihiştim hinek qinaetan û dixwazim wan bi we re pareve bikim:

1. Bजारokê Çiyayê Agiriyê (Chiagri) yê ku Tigerstedt behsa wê dike, di gernameya Dr. Kerr de jî derbas dibe. Dr. Kerr derbasbûna ji bajarê Çiyayê Agiriyê wiha vedibêje: “*Di 29ê mehê de em ji çiyayê Nûhî, ango ji Araratê derbas bûn ku gelekî berz e û tevahiya salê gopîtkî wî bi berfê rapêçayî ye. Ji me re wiha hate gotin: piraniya kesên hewl dane ku xwe bigihînin serê vî çiyayî, tu carî nehatiye bihîstin; hin kesên din ên ku ketine nava heman hewldanê, wan di vegera xwe de gotiye ku gihiştina lûtkeyê pir dûredest e. Ji vir û pê de em li deştên berfireh ên li nava çiyayan belavbûyî geriyay û di 30ê Tîrmehê de em gihiştin keleheke bi navê Çiyayê Agiriyê (Chiagri) ku ermenî jî lê dijîyan. Li vî cihî pir nan, mey û goştê qaz-mirîşkan bi dest me ketin; me li vir bêhn veda û piştê em li gel rênasekî nû ber bi Ekbatanayê, ango Tewrêzê (Tauris) bi rê ketin.*”¹⁴⁴

2. Nivîskarê vê berhemê piştî Samuel Bochartî teza xwe nivîsiye û ji çavkaniyên wî jî sîd wergirtiye; lê wî nîqaş li ser van çavkaniyan daye destpêkirin û piştî leceke dirêj hinek qinaet tercîh kirine.

3. Di van berhemên dîrokî yê latînî de gelek agehiyên kêrhatî hene ku piştî Ronasansê hatine paşguhkirin û divê dîroknasên kurd wan ji bo ronîkirina dewranek ji dewranên dîroka kurdî bi kar bînin. Dîsîplîna lêkolînê ya nivîskarên latîniyê nê kêmi rêbazên hevçerx in.

¹⁴⁴ “On the 29th we passed the mountain of Noah, or Ararat, which so lofty that it is covered with snow the whole year. We were told that many who had attempted to reach the top of this mountain had never been more heard of, while others, on making the same attempt, said, on their return, that it was quite inaccessible. From this place forwards we travelled through extensive plains intermixed with hills, and arrived on the 30th of July at a castle named Chiagri, inhabited by Armenians. Finding abundance of bread, wine, and poultry in this place, we rested here for a day, and then set out with a new guide for Ecbatana or Tauris. Leaving Chiagri towards evening of 1st August, we came next day to an Armenian village at the foot of a mountain, where we had to cross a river boats, and were informed that Uzun Hassan had formerly gained a great victory near this place over the Tartars, having hemmed them into a corner, where their army wasted a way with famine and disease. The ruler of these Tartars, named Sultan Buzech, was made prisoner, and afterwards put to death.” Robert Kerr, A General History of Voyages and Travels, George Ramsay and Company, Edinburg, 1811, c. 2, r. 133.

Çavkanî:

Ericus Erici Tigerstedt (1679), *De Inclutis Montibus Ararat*, Aboae : excusa apud viduam Hansonii, typograph.

Acad.

Robert Kerr (1811), *A General History of Voyages and Travels*, George Ramsay and Company, Edinburg.

